

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

На правах рукопису

КАСЯН Андрій Іванович

УДК: 477.43/44“18/19”–058.237

**ВОЛОСНЕ УПРАВЛІННЯ
НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1861–1917 рр.)**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
доктор історичних наук, професор
Присяжнюк Юрій Петрович

Черкаси – 2017

АНОТАЦІЯ

Касян А. І. Волосне управління на Правобережній Україні (1861–1917 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 “Історія України”. – Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, Черкаси, 2017.

У дисертації досліджено процес запровадження та еволюції системи волосного управління, склад і діяльність представницьких та виконавчих органів волостей Правобережної України, а також регіональну специфіку їхнього функціонування в пореформений період.

Проведено ґрунтовний аналіз історіографії проблеми. Основну увагу приділено тим працям, у яких досліджено різні аспекти селянського самоврядування загалом та волосного управління зокрема протягом другої половини XIX – початку XX ст. З’ясовано, що автори по-різному оцінювали систему селянського (волосного) самоврядування на Правобережжі, однак майже всі погоджувалися на потребі її реформування. На думку консерваторів, вирішення проблеми полягало в посиленні контролю над волосними інституціями з боку дворянства. Т. зв. “ліберальна опозиція” виступала за реформування волосного устрою в бік створення всестанових волостей або дрібних земських одиниць. Її апологети небезпідставно стверджували, що утримувана на кошти селян волость обслуговує представників усіх станів населення імперії, які мешкають на її території. Проте загалом доробок тодішніх дослідників носив часто описовий характер, їхній доступ до джерел був досить обмеженим, та й характеризувати їм доводилося ще “історично незавершене” явище.

Радянські історики, які у своїх працях базувалися на марксистсько-ленінських постулатах, давали виключно негативну характеристику органам селянського самоврядування пореформеної доби. Волосні інституції Правобережжя вони трактували як “експлуаторські установи”, явно перебільшували політичну свідомість селян, також ступінь радикальності їхніх виступів, не завжди виправдано

загострювали увагу на “класовому антагонізмові” між пересічною людністю та волосними посадовцями.

Сучасна історіографія має певні здобутки в спробах дати історично виважені, ґрунтовані на фактах та методологічних здобутках новітньої гуманітаристики оцінки діяльності волосних посадовців, функціонування волосного управління на Правобережній Україні другої половини XIX – початку XX ст., яку автор тлумачить як відносини з адміністративними установами повітового та губерньського рівня та взаємодію з сільськими громадами.

У дисертації простежено процес підготовки та реалізації на практиці положень про створення на Правобережжі мережі волостей. На думку автора, у цьому контексті Велика реформа 1861 р. була покликана ствердити ефективну систему комунікації між владою та селянськими громадами. Однією з основних функцій волостей став збір податків і викупних платежів, тобто першочерговим завданням було забезпечення фіскальних інтересів держави. Однак налагодити досконалу систему так і не вдалося.

Головними розпорядчим органом волості був волосний схід. Мова йде про представницький орган, до якого входили по одному виборному селянину (домогосподареві) від десяти дворів. Доведено, що на практиці більшість його функцій виявилися фіктивними. Чисельність одного середньостатистичного сходу сягала кількості осіб і жодне волосне правління не могло вмістити таку кількість людей, тому зібрання часто відбувалися без належного організаційного супроводу. Нерідко вирішальну роль мали місцеві “крикуни”, які відстоювали інтереси зацікавлених впливових осіб: куркулів та мироїдів. Перевірити витрати чи переглянути рішення сходу виглядало малоімовірним, оскільки це могли зробити лише писемні селяни, яких було дуже мало. Фактично рішення приймали чиновники волосного правління – виконавчого органу волості, що було порушенням чинного законодавства.

Досліджено діяльність волосного суду, який був становим судовим органом і його функції поширювалися виключно на селяни. Встановлено, що ця тема найбільше привертала увагу науковців, тому є однією з найбільш досліджених в історіографії, зокрема селянознавстві. В адміністративних межах Правобережної України мали

місце більшість загальноімперських порядків і тенденцій, проте були й регіональні особливості. Передусім це відсутність посади земських начальників (запроваджені 1889 р.), які мали великі повноваження в області судочинства; іншими словами, інститут мирових посередників проіснував у Південно-Західному краю до 1917 р. Доведено, що через неграмотність волосних суддів, рішення часто виносили волосний писар чи волосний старшина, що з погляду законодавства вважалося неприпустимим. Додавало корупційної складової і специфічне трактування звичаєвого права, яке лишалося основою судових рішень. Зрештою, селяни ставилися з недовірою до “свого” суду, принагідно уникали користуватися його послугами.

В аналізі/синтезі статусу й повноважень волосних посадовців основний акцент дослідження зосереджено на двох, по суті ключових посадовцях волості, а саме волосному старшині та волосному писареві. Інші виборні й призначувані урядовці мали або набагато менший уплив, або їхня діяльність узагалі не позначалися на життєдіяльності волості. Вибори волосного старшини часто супроводжувалися підкупамі та могоричами. Водночас однією з важливих вимог до посадовців із боку селян була, як не дивно, інертність. Тобто чим менше волосний старшина втручався в їхні повсякденні справи та закривав очі на дрібні правопорушення, тим більшу підтримку він мав. Самі ж селяни нерідко уникали обрання на посади.

Окрему увагу в дисертації приділено впливу “польського” чинника на механізм ротації волосних урядовців у межах правобережних губерній. У перші пореформені десятиліття він був доволі потужним, потребував чимало зусиль із боку російської адміністрації аби, зрештою, русифікувати чиновницький корпус регіону. Власне це та недостатня кількість російських поміщиків які могли б обійняти посаду земського начальника були причинами збереження посади мирових посередників після 1889 р. на українському.

Охарактеризовано та доведено непересічну роль волосного писаря в структурі волосного правління та соціальному життєпросторі пореформеного села. Відповідно до законодавства, волосний писар мав дуже вузькі повноваження, по суті повинен був виконувати суто бюрократичну роботу. Однак насправді він відігравав значно більшу, якщо не вирішальну функцію. У соціальній структурі тогочасного селянського (сільського) середовища волосний писар займав певним чином парадоксальну нішу,

бо, з одного боку, фактично сприймався як чужий, кооптований не зі стану тутешніх селян представник “всесильного” чиновницького державного апарату, з другого, решту посадовців вважали його найнижчою ланкою всієї бюрократичної системи, тому також ставилися до нього зверхньо.

У дисертації розглянуто механізм взаємодії волосного правління з органами влади та сільськими громадами. Проведений аналіз дав підстави констатувати: фактично волості були найнижчою ланкою в бюрократичній машині імперської держави, а тому практично не існувало відомства, яке не надсилало б розпоряджень до волосних правлінь. Для прикладу саме через цю мережу адміністративно-територіального управління збирали більшість статистичної інформації.

Докладно досліджено роль волосних посадовців і волосних правлінь у вирішенні нагальних та довгострокових соціальних проблем на волосному рівні. До їхньої компетенції належали заходи з утримання інфраструктури. Для забезпечення продовольством у неврожайні роки, існували хлібні запасні магазини, пізніше переведені в грошовий еквівалент. З волосного бюджету виділялися кошти на утримання деяких типів навчальних закладів, медичних установ. Однією з причин низької ефективності волосних інституцій автор вважає усе ту ж громадську бездіяльність селян, які намагалися повсюдно економити на таких потребах. Загалом же більша частина волосних бюджетів ішла на утримання адміністрації.

У прикінцевих висновках викладено основні узагальнення проведеного аналізу, запропоновано нові оцінки діяльності волосних інституцій, які ґрунтовані на широкій історіографічній базі, матеріалах архівних фондів, деяких із яких уперше введені до наукового обігу. Визначено спільні та відмінні риси в діяльності волостей і волосних чиновників Правобережжя в контексті порівняння їх із посадовцями Лівобережжя та Півдня України. Робочою гіпотезою, яку запропонував і обґрунтував автор, є наукове припущення, що волосна система не була елементом самоврядування, самобутнього селянського народовладдя в класичному значенні, це був процес створення бюрократичного органу який мав би управляти сільськими громадами та бути найнижчою ланкою державної бюрократичної машини. Волосні правління виконували на місцях багато адміністративних функцій, але утримувалися лише за рахунок селян, здебільшого флегматичних і малорухливих у громадсько-політичному

житті. Водночас створення волосних інституцій в певній мірі було спробою внести елементи модерну в традиційний селянський соціум.

Виважене й резонне осмислення зібраної в дисертаційному дослідженні інформації дало змогу сформулювати деякі практичні рекомендації щодо проведення в сучасній Україні децентралізації та реформування органів селянського (громадського) самоврядування. Особливу увагу варто звернути на межі волостей. Об'єднання населених пунктів навколо волосних центрів із часом активізувало розвиток інфраструктури. У такий спосіб волосні центри поступово перетворювалися в містечка чи просто великі села, які мали визначальний вплив на життєдіяльність мікрорегіонів. Тому в контексті сучасних процесів зі створення об'єднаних територіальних громад варто врахувати досвід цієї моделі, а колишні волосні центри можуть повернути собі роль адміністративних центрів. Адже волості, незважаючи на недоліки, яким так багато місця приділено в пропонованому дослідженні, виявилися достатньо стійкими утвореннями й фактично єдиними постійно діючими органами влади в умовах революційних потрясінь.

Ключові слова: волость, волосне управління, селянське самоврядування, волосний схід, волосне правління, волосний старшина, волосний писар, волосний суд, Правобережжя, мировий посередник.

Kasyan A. I. The System of Volost Governance in Right-bank Ukraine (1861–1917). – Scientific qualification work, manuscript copyright.

Dissertation for the degree of a candidate of historical sciences (PhD), specialty 07.00.01 “History of Ukraine”. – Bogdan Chmelnytsky Cherkasy State University, Cherkasy, 2017.

The dissertation researches the process of introduction and evolution of the volost governance system, the composition and activities of the representative and executive organs in Right-bank Ukraine as well as regional peculiarities of their functioning during the post-reform period. Volost is a traditional administrative subdivision in Eastern Europe, part of a provincial district (povit).

The historiography of this problem has been thoroughly analyzed. The focus is on researches that deal with the different aspects of peasant self-governance as a whole as well

as volost governance during the second half of the 19th – beginning of the 20th century in particular. It must be noted, that the authors gave contradicting opinions on the peasant self-governance system in Right-bank Ukraine, however, almost all of them agreed on necessity of reform. According to the conservatives, the solution of the problem was to be found in strengthening of control of the aristocracy over the volost institutions. Obviously, this was the time when the peasant began to be viewed by the government exclusively as an action object. The so-called ‘liberal opposition’ argued for the reorganization of volost governance into either a system that would involve all social classes or dividing the existing districts into smaller units. Its proponents justifiably claimed, that the volost’s, which were maintained and paid for by the peasantry, served the representatives of all classes living on the territory of the Russian Empire. Nevertheless, the findings of the contemporaries were largely descriptive in character as they usually had quite limited access to the sources and they were besides dealing with an uncompleted phenomenon in historical sense.

The Soviet historians, who based their writings off the Marxist-Leninist postulates, evaluated the peasant self-governance of the post-reform period in exclusively negative terms. The volost institutions of Right-bank Ukraine were interpreted as ‘exploitative establishment’ with an obviously exaggerated estimate of the peasants’ political consciousness as well as the radicalism of their claims and an unjustified emphasis on the ‘class struggle’ between the ordinary people and volost officials.

The modern historiography has made some progress in the attempts to provide a well-founded fact-based analysis of the activities of the volost officials and functioning of the entire system in Right-bank Ukraine during the second half of the 19th – beginning of the 20th century.

The dissertation deals with the process of preparation and implementation of the acts on creation of the volost network in Right-bank Ukraine. In author’s opinion, the Great reform on 1861 was meant to establish an effective communication system between the central government and peasant communities in this context. One of the volost’s main functions was taxation and thus the primary provision of the state’s fiscal interests. However, creation of such effective working system took several decades.

The volost meeting was the main governing organ of a volost, which was a representative body consisting of one elected peasant (host of a household) per ten

households. It has been proved that in practice, the majority of its functions turned out to be fictive. An average meeting would consist of a couple of hundreds of people and no administrative building could host such crowd, so that meetings often found place without any organizational support. The decisive role has often been played by the local ‘bawlers’ who lobbied the interests of the influential top. It seems unlikely that it was possible to check the spending or review decisions taken during these meetings, as it could only be done by literate peasants, who constituted an absolute minority. In fact, the decisions were taken by the volost officials, who were an executive body and thus had no legal authority to do so.

Furthermore, the volost court, which was a class judiciary body exclusively for the peasants, is one of the the most popular aspects of this topic among researches and is best exposed in historiography, especially in Peasant Studies. It has also been the subject of this research. Within the administrative boundaries of Right-bank Ukraine, the same norms applied as throughout the rest of the empire, albeit with some regional peculiarities. First of all, unlike everywhere else in the Russian Empire since 1889 there were no higher officials with administrative and (limited) judicial power over the peasants as the magistrate institute stayed intact in Right-bank Ukraine until 1917. It has been proved that because of the ignorance of the local volost judges, the decisions were often taken by the clerks or petty officers, which is a grave violation of law. Another corruption component has been constituted by the specific interpretations of the customary law that remained a basis for the court’s decisions. Overall, the peasants often distrusted their ‘own’ court and tried to avoid it by all means.

The analysis of the status and authority of the volost officials focuses on two key figures, namely, the volost petty officers and clerks (scribers). Other elected and appointed officials had either much less influence or none at all. The elections of a volost chief were usually accompanied by bribes and corruption. At th same time, one of the main requirements for the peasant officials was, strange as it may seem, indifference. The less volost chiefs interfered with the peasants’ daily life and ignored minor misdemeanor, the more support they had. The peasants themselves often tried to avoid being elected.

The ‘Polish’ factor deserves special attention in regard to the rotation mechanism of the volost officials across the administrative units of Right-bank Ukraine. During the first decennia after reform, this influence was quite strong and it took a lot of effort from the

Russian administration to finally russify the region's civil servants. Actually, it was the main reason for keeping magistrates in place after 1889.

Moreover, the exceptional role of the volost clerks in the post-reform governance system has been further analyzed. According to the existing legislation, the clerks had very limited authority and had to perform purely bureaucratic work in fact. However, in reality they played a much more important, if not decisive, role. In the social structure of the peasant community, volost clerk was a controversial figure, as on the one hand, he was an 'alien' representative of the state bureaucratic apparatus, but on the other, neither was he considered a civil servant in full right.

Furthermore, the dissertation deals with the interaction mechanism between the volost administrations and state authorities. The analysis showed that volost's were the lowest section of the empire's bureaucratic machine and hence virtually all existing institutions were sending them their requests, eg. for statistical information.

The role of the volost officials and administrations in the problem-solving process has been thoroughly analyzed. They dealt with the infrastructure and fire safety, among other things. For supplies during lean years, especially during famines, the bread stock has been created, latter supported by money equivalent. Educational and medical institutions were too financed from the volost budgets. One of the main reasons of their low effectiveness is the peasantry's inertia, according to the author. Overall, the majority of the funds was spent on administration maintenance.

Conclusion gives a brief summary of the analysis that has been conducted, offers a new evaluation of the functioning of volost institutions based on a multitude of sources and archive materials, some of which have never been used before. Moreover, the main differences and similarities between the functioning of volost's in Right-bank Ukraine and that of the Left-bank and Southern Ukraine have been determined. The author argues that the volost system was not an element of peasant self-government in its traditional sense, but rather an attempt to decentralize state authority and delegate some tasks from estate owner to civil servants who were much closer to the peasants. State institutions performed many administrative functions but were maintained and funded by the peasants who were often completely indifferent about the civil and political life.

This thorough and thought-through analysis helped to formulate some recommendations

for the decentralization reform of the local peasant self-governance organs in modern-day Ukraine. It must be noted that the volost boundaries play a special role here. The unification of villages and towns around volost centra has stimulated the development of infrastructure. In this way, volost centra started growing and positively influencing life in microregions. Therefore, in the context of contemporary processes of creation of unified territorial communities it is worth paying attention to this experience as the former volost centra can revive once again. Volosts, despite all there drawbacks discussed in this research, proved to be quite viable and in fact only functioning governance organs in times of social and political turmoil up until the Soviet period.

Key words: volost, volost governance, peasant self-government, volost meeting, volost administration, volost chief, volost clerk, volost court, Right-bank Ukraine, magistrate.

Список публікацій здобувача

ПУБЛІКАЦІЇ

1. Касян А.І. Волосний писар XIX ст. у рецепції сучасників / А. Касян // Вісник Черкаського університету. Серія : історичні науки. – Черкаси, 2013. – № 9 (262). – С. 72–77.
2. Касян А.І. Волосне управління Правобережної України в юридичних актах “довгого” XIX ст. / А.І. Касян // Вісник Черкаського університету. Серія : історичні науки. – Черкаси, 2013. – № 29 (282). – С. 96–102.
3. Касян А.І. Проект всестанової волості як вияв кризи існуючого селянського самоврядування / А.І. Касян // Гуржіївські історичні читання : зб. наук. пр. / Ред. кол. : В.А. Смолій, О.І. Гуржій, А.Г. Морозов та ін. – Черкаси : Вид. Чабаненко Ю.А., 2013. – Вип. 6. – С. 260–262.
4. Касян А.І. Звичаєво-правові аспекти діяльності волосних посадовців у губерніях Наддніпрянщини (друга половина XIX ст.) / А.І. Касян // Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Science. – 2013. – № 12. – С. 57–62.
5. Касян А. Волосний устрій Правобережної України в пореформений період (на матеріалах статистики та описів 1880–1890-х рр.) / Ю. Присяжнюк, А. Касян // Наукові записки. Серія : історичні науки. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. – Вип. 19. – С. 187–193.

6. Касян А. Ставлення селянства Правобережної України до формування нового волосного устрою у другій половині XIX ст. / А. Касян // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія : історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – Вип. 2. – Ч. 2. – С. 26–30.
7. Касян А.І. Волость як суспільно-територіальна форма сільської громади / А.І. Касян // Вісник Черкаського університету. Серія : історичні науки. – Черкаси, 2014. – № 9 (302). – С. 57–61.
8. Касян А. Доба модерну на історіографічних перехрестях українського та білоруського гранднративів / А. Касян // Принади і пастки сусідської пам'яті : рецепція історичного простору “Україна – Білорусь” : кол. моногр. / Керів. автор. кол. В.В. Масненко. – Черкаси : ФОП Гордієнко Є.І., 2016. – С. 127–138.
9. Касян А. Статус та повноваження волосних посадовців на Правобережжі (друга половина XIX ст.) / А. Касян // Грані : науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Д., 2016. – № 4 (132). – Квітень. – С. 119–124.

ТЕЗИ

10. Касян А. Історична семантика поняття “волость” / А. Касян // VII Богданівські читання : Матеріали Всеукраїнської наукової конференції : зб. наук. пр. / Ред. кол. : В. Масненко, Ю. Присяжнюк, В. Гарнага та ін. – Черкаси : Вертикаль, 2011. – С. 110–113.
11. Касян А. Етимологія поняття “волость” від княжої Русі до початку XX ст. / А. Касян / Питання аграрної історії України та Росії : Матеріали IX наукових читань, присвячених пам'яті Д. Пойди : зб. наук. пр. / Редкол. : В. Іваненко (відп. ред.), Ю. Присяжнюк та ін. – Д. : ПФ Стандарт-Сервіс, 2012. – С. 23–31.
12. Касян А. Образ волосного писаря в творах Г. Квітки-Основ'яненка та М. Астирева / А. Касян // XXIV березнева наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах : Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій, 11–27 березня 2013 р. / За ред. В.В. Масненка. – Черкаси : Осередок НТШ у Черкасах, 2014. – С. 84–88.

13. Касян А. Роль волості у розвитку сільської освіти на Правобережжі (друга половина XIX ст.) / А. Касян // XXVI березнева наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах : Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій / За ред. В.В. Масненка. – Черкаси : Осередок НТШ у Черкасах, 2015. – С. 84–88.
14. Касян А. Особливості ротації волосних посадовців у “Північно-Західному” та “Південно-західному краї” Російської імперії / А. Касян // XXVII березнева наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах : Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій (присвячується 150-ти річчю від дня народження М. Грушевського) / За ред. В.В. Масненка. – Черкаси : Осередок НТШ у Черкасах, 2016. – С. 48–51.
15. Касян А. Механізм ротації волосних посадовців на Правобережжі (друга половина XIX ст.) / А. Касян // Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції “Білі плями” в історії України / Укл. О.В. Оніщенко. – Чернігів : ЧОІППО ім. К.Д. Ушинського, 2016. – С. 23–29.
16. Касян А. Особливості діяльності волосних писарів Правобережної України (друга половина XIX ст.) / А. Касян, Ю. Присяжнюк // Історико-географічний дискурс проблем геосфери : матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Мелітополь, 16 травня 2016 р.) : зб. наук. пр. / За ред. Л.М. Даценко. – Мелітополь : МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2016. – С. 260–266.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	14
Розділ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, ПРИНЦИПИ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	19
1.1 Історіографія теми	19
1.2 Джерельна база	39
1.3 Принципи і методи дослідження	44
Розділ 2. СИСТЕМА ВОЛОСНИХ ІНСТИТУЦІЙ РЕГІОНУ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ ст. – 1917 р.)	49
2.1 Формування волостей.....	49
2.2 Виборні колегіальні органи волості: волосний схід і волосне правління	71
2.3 Самобутність устрою та функціонування волосних судів	85
Розділ 3. СТАТУС, ПОВНОВАЖЕННЯ ТА ХАРАКТЕР ДІЯЛЬНОСТІ ВОЛОСНИХ ПОСАДОВЦІВ.....	95
3.1 Вибори волосних посадовців, процедура їхньої ротації	95
3.2 Волосні старшини, особливості їхньої діяльності	106
3.3 Писарі в системі волосного управління	121
Розділ 4. ВОЛОСНЕ УПРАВЛІННЯ В СТРУКТУРІ МІСЦЕВОГО УПРАВЛІННЯ.....	144
4.1 Механізм взаємодії з органами місцевої адміністрації.....	144
4.2 Адміністративна та фіскальна функції	155
4.3 Роль волосного управління у вирішенні соціальних проблем селян	169
ВИСНОВКИ	184
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	191
ДОДАТКИ	241

ВСТУП

Актуальність теми дисертації зумовлена сучасними завданнями розбудови та впорядкування адміністративно-територіального устрою України. Ці завдання мають комплексний характер, оскільки торкаються всіх аспектів потенційного реформування – теоретичного, політичного, юридичного, соціально-економічного, фінансового, кадрового та ін. Без сумніву, однією з ключових умов формування нового адміністративного устрою на місцях, водночас алгоритмом оптимізації розвитку українського суспільства загалом є дослідження та використання досвіду відносно недалекої в часі й подібної за характером історичної спадщини.

Визначаючи головну мету реформування місцевого управління та самоврядування потребою згуртування людей навколо місць їхнього постійного мешкання, чинні українські урядовці прагнуть сприяти виробленню в людей відчуття спільних уявлень, розуміння інтересів та потреб, що мають сприяти кращим трансформаційним перспективам. Однак зрозуміло, що на цьому шляху доведеться вирішувати не лише нормативно-правові, організаційні та фінансові питання, а й долати усталені стереотипи мислення, що є чи не найскладнішим завданням будь-якої модерної суспільної пертурбації. Автор припускає: історичний досвід волосного управління, зокрема й на Правобережжі України пореформеного періоду, покликаний слугувати виробленню оптимальних моделей реформування. Адже цілком очевидно, що вони охоплюють не лише практику сільських та районних інституцій, а й проблеми статусу, повноважень, забезпечення ефективності функціонування виборних органів, установ місцевого самоврядування з регіональними адміністративними установами. Крім того, усі ці питання потребують поглибленого розуміння ідейно-світоглядного підґрунтя, знання особливостей політичної культури, ознайомлення з ментальними мапами тощо.

Українського важливого значення набувають регіональні дослідження, позаяк саме вони дають перспективу глибокого осмислення складних історичних явищ, які виникали, еволюціонували в Україні протягом попередніх століть. Волосне управління на

Правобережжі України становить тут той унікальний досвід, бо в пореформений період воно ґрунтувалося щонайменше на трьох обставинах: по-перше, домінації російської державної (політико-правової) присутності, по-друге, значним впливом польського елементу, по-третє, відносно активним залученням до місцевої політики української (переважно селянської) людності. Симбіоз цих чинників зумовив появу навиків навичок місцевого управління, які досить складно визначити й оцінити однозначно.

Зважаючи на все вищезазначене, а також беручи до уваги, що дотепер історики більше уваги приділяли студіям діяльності волосних органів управління на Лівобережжі та Півдні України, тема дисертації видається актуальною як із погляду суспільного, так і наукового. Загалом доцільність обраного дослідження визначається очевидною потребою проведення наукового узагальнення історичного досвіду формування та функціонування волоного управління на Правобережжі як самобутньої управлінської системи.

Зв'язок роботи з науковими планами, програмами, темами. Дисертацію виконано відповідно до тематичного напрямку наукових досліджень кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького «Український історичний процес у теоретико-методологічних студіях, джерелах та історіографії країн Центрально-Східної Європи» (номер державної реєстрації 0109U006148), також держбюджетної теми цієї кафедри «Історична наука України, Польщі, Білорусі в контексті модерного націотворення: компаративний аналіз» (номер державної реєстрації 0109U002865) та відповідно до наукової проблематики кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького «Селянство України за умов суспільно-політичних потрясінь та соціально-економічних трансформацій першої третини XX ст.» (номер державної реєстрації 0115U000636).

Об'єктом дослідження є місцеве управління на Правобережній Україні.

Предметом дослідження є система волосного управління Правобережної України в 1861–1917 рр.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1861–1917 рр. Вибір нижньої хронологічної межі зумовлено відчутними змінами в статусі волості, які були

визначені Великою реформою 1861 р., верхньої – Українською революцією 1917–1921 рр., що радикально вплинула на функціонування волосної системи управління.

Територіальні межі дослідження охоплюють Правобережну Україну, згідно з тогочасною офіційною назвою – Південно-Західний край, який включав Київську, Волинську та Подільську губернії.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі комплексного аналізу джерел, здобутків історіографії, ґрунтуючись на сучасній методології, дослідити систему волосного управління на Правобережній Україні (1861–1917 рр.).

Для досягнення мети передбачено вирішення таких наукових **завдань**:

- з'ясувати стан наукового вивчення теми, охарактеризувати джерельну базу та науковий інструментарій дослідження теми;
- з огляду на історичну та регіональну специфіку Правобережжя, простежити формування в краї системи волосних інституцій;
- охарактеризувати особливості місцевих колегіальних органів;
- вивчити статус, повноваження, характер діяльності виборних волосних посадовців;
- визначити ступінь відмінностей між закріпленими в законодавстві нормами та життєвими реаліями;
- вивчити роль волосних писарів у системі місцевого управління;
- розкрити місце волості в механізмі функціонування державного управління;
- дослідити ефективність волосного управління у вирішенні соціальних проблем сільського населення.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в праці:

вперше:

- виявлено і введено до наукового обігу низку неопублікованих джерел із історії волосного управління Правобережжя України другої половини XIX – початку XX ст.;
- комплексно досліджено формування волостей Київської, Волинської та Подільської губерній, з'ясовано їхні змістовні характеристики й трансформації;

- доведено, що чинна для Правобережжя тогочасна нормативно-правова база волосного управління умовно відображала реалії повсякдення;
- розкрито, що, керуючись усталеними поглядами на сільське (аграрне) життя, його виробничо-побутовими обставинами, селяни ігнорували перспективи участі в самоврядуванні, надто коли йшлося про додаткові витрати на освіту, медицину, ветеринарію, агрономію та інші нововведення;
- автором обґрунтовано, що селяни не покладалися повною мірою на волосне управління у вирішенні своїх соціальних проблем, що знижувало ефективність діяльності його інституцій;
- з'ясовано, що формування волості як ключової ланки ініційованого знизу селянського самоврядування фактично не відбулося, вона стала найнижчою ланкою бюрократичної системи місцевого управління;

поглиблено:

- знання про функціонування волосних органів влади й управління протягом 1861–1917 рр. на Правобережній Україні, передусім щодо ступеня ефективності волосного управління в регіоні, стосовно основних напрямків діяльності волосних правлінь;

уточнено:

- характер участі селян в органах волосного управління;
- наголошено на надмірній ментальній залежності сільських людей від, з одного боку, традиційних уявлень, норм і приписів, із іншого – російського (почасти польського та єврейського) засилля, характерного для волосного устрою Правобережної України.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що фактологічний матеріал, запропоновані автором висновки і узагальнення доречно залучати до підготовки навчальних посібників, розробки лекцій з історії як волосного управління, так й історії Правобережної України. Вони стануть у нагоді краєзнавцям, музейним та бібліотечним працівникам. Положення і висновки, що містяться у дисертації, сприятимуть новітньому реформуванню адміністративно-територіального устрою України. Запропоновані автором критичні оцінки волосних структур, насамперед

діяльності посадовців, допоможуть успішно долати нинішні негаразди місцевого самоврядування, зокрема масштабне поширення корупції та хабарництва.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і висновки праці обговорено на засіданнях кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Загальну концепцію дослідження автором відображено у виступах і дискусіях на Всеукраїнській науковій конференції «Богданівські читання» (м. Черкаси, грудень 2011 р.), наукових читаннях, присвячених пам'яті Д.П. Пойди (м. Дніпро, листопад 2012 р.), Гуржіївських історичних читаннях (м. Черкаси, травень 2013 р.), щорічних березневих наукових сесіях Осередку НТШ у Черкасах (2014–2017 рр.), Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Історико-географічний дискурс проблем геосфери» (м. Мелітополь, травень 2016 р.), Міжрегіональній науково-практичній конференції ««Білі плями» в історії України» (м. Чернігів, травень 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Революційні потрясіння початку XX ст. в Європі: геополітичний, соціокультурний і антропологічний виміри» (із нагоди 100-ї річниці Української революції 1917–1921 рр.) (м. Черкаси, березень 2017 р.).

Публікації. Фактологічний матеріал, висновки та узагальнення, запропоновані в дисертації, відображено у 16 публікаціях автора, одна з яких у колективній монографії, 6 наукових статей – у фахових виданнях, 1 стаття – в українському виданні, внесеному до закордонних наукометричних баз, 1 стаття – у науковому періодичному закордонному виданні. Загальний обсяг фахових публікацій становить 6,8 друкованих аркушів.

Обсяг і структура дисертації зумовлені логікою розкриття теми, метою та дослідницькими завданнями. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, 12 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (445 позицій, додатків (5). Загальний обсяг дисертації становить 248 сторінок, основного тексту – 180 сторінок.

Розділ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, ПРИНЦИПИ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія теми

Розпочинаючи аналіз історіографії проблеми, варто зазначити, що на тлі значного масиву наукової літератури з історії українського селянства пореформеного періоду недостатня увага до питань управління селом. На сьогодні існують не лише численні тематичні дослідження, а й достатньо ґрунтовні історіографічні студії історії українського селянства.

Зокрема, у 2010 р. В. Бондар захистив кандидатську дисертацію на тему “Аграрна і соціальна історія пореформеного селянства в сучасному українському історіописанні” [193]. У цій праці, а також низці публікацій, що вийшли друком у фахових та інших виданнях [196], він охарактеризував основні тенденції дослідження історії селянства, які належать українським історикам періоду новітньої української державності. Особливу увагу звернув на ключові аспекти історіографії проблеми, як сам їх визначив. Насамперед логічно обґрунтував традиційно підвищений науковий інтерес до Великої реформи 1861 р., передусім щодо “інтерпретації її причин, аналізу здобутків/невдач та наслідків” [200].

Конкретно В. Бондар простежив стан розробки в сучасній українській історіографії проблеми селянського господарства, дав оцінку внеску науковців у дослідження його окремих сюжетів: “оригінальну ринкову інтеграцію, ступінь капіталізації” та ін. [203, 414]. Розглянув також основні тенденції, сциєнтистські підходи та “особливості української історіографії повсякденного життя селян пореформеного періоду” [197], деяких регіональних аспектів [198]. Окремо варто виділити публікацію В. Бондаря та Ю. Присяжнюка, у якій запропоновано системний підхід до аналізу новітньої історіографії економічної, соціальної, політичної та культурної модернізації пореформеного українського селянства. Автори дійшли

висновку, що сучасні історики дедалі ширше вдаються до послуг політологічних і соціологічних схем тлумачення селянської минувшини, серед яких “теорія модернізації займає особливе місце” [199, 201].

Про активне студіювання українськими істориками проблематики свідчить інституалізація селянознавчих досліджень на початку ХХІ століття. Саме діяльність таких інституцій помітно наблизила розв’язання вузлових, комплексних проблем у студіях історії селянства та посприяла формуванню в науковому товаристві власних парадигм, норм і пізнавальних ідеалів. До таких інституцій відносимо Науково-дослідний інститут селянства та Наукове товариство істориків-аграрників у Черкасах, Наукове співтовариство істориків-аграрників у Дніпрі [195, 201]. Також потрібно згадати численні праці сучасних істориків із ключових проблем аграрної історії України другої половини ХІХ – початку ХХ ст., які розміщені на шпальтах “Українського селянина” (м. Черкаси), “Питань аграрної історії України та Росії” (м. Дніпро) та ін. [202].

Природно, що вчені провідних селянознавчих центрів України також не залишали поза увагою історіографічний аспект волосної проблематики. Один із представників черкаського наукового осередку В. Гоцуляк докладно простежив у контексті своєї історіографічної та історіософської практики проблеми Великої реформи 1861 р. і століпінської реформи, новітні дослідження з історії українського селянства початку ХХ століття [230; 231; 232]. Частину праць В. Гоцуляка присвячено історикам – авторам аграрної минувшини [228; 229].

Серед історіографічного доробку помітно виділяється стаття Т. Портнової, у якій подано критичний огляд трьох знакових праць із історії селянства за останнє десятиліття. Авторка проаналізувала колективну двотомну працю, підготовану Інститутом історії України, також монографії Ю. Присяжнюка та О. Михайлюка. Вона спробувала показати, наскільки згадані фундаментальні праці відповідають сучасним зарубіжним тенденціям розвитку історичної науки [370]. Основне вістря критики Т. Портнова спрямувала на теоретико-методологічні вади авторських інтерпретацій, надмірне “засилля” текстів складними термінами, факти небажання оминати непривабливі сторони селянського життя. При цьому Т. Портнова жодним словом не згадала інтерпретацію Ю. Присяжнюком та О. Михайлюком участі селян в

органах самоврядування, зокрема й волосного управління. Можливо тому, що для критики тут дослідниця виявила порівняно менше підстав [366; 369; 371; 372].

Підсумовуючи огляд історіографії “другого рівня”, відзначимо, що аналіз цієї проблеми в такому ракурсі дає змогу зробити попередні узагальнення. А саме: сучасне історіописання позначається активним пошуком системної парадигми дослідження соціально-політичного й культурно-духовного розвитку пореформеного селянства, зрештою йдеться про стійкий процес формування селянознавства як окремого історіографічного напрямку.

Безпосередньо історіографія проблеми представлена чималою кількістю праць, які для зручності аналізу та використання автор поділив на кілька періодів: “дореформенська” (друга половина XIX – початок XX ст.), “радянська”, яка характеризується двома хвилями активності (1920–1930-і та 1950–1980-і рр.), новітня (після 1991 р.), котра отримала конкретні “національні прописки” – українська, білоруська, російська. Крім того, у процесі підготовки дисертації фрагментарно залучено положення та результати інших наукових шкіл, зокрема доробок знаного французького історика Д. Бовуа.

Щодо безпосереднього аналізу історіографії досліджуваної проблеми, то його цілком виправдано розпочати з публікацій, які побачили світ у середині XIX століття. Власне з періоду, коли було розпочато підготовку та здійснення комплексу суспільно-політичних, правових і соціально-економічних перетворень, котрі увійшли в історію (історіографію) під назвою Велика реформа 1861 року. Природно, що й питання організації управління селянами та селянського самоврядування постало серед них як одне з магістральних. Адже потреба створення владних інституцій, через які можна було б здійснювати управління різноплановими процесам на селі, була надто затребуваною, оскільки мова йшла про налагодження на буржуазно-ліберальних засадах життя більшості населення імперії, яке до того часу не мало потрібних навичок. А тому ще під час розгляду проектів реформ питання “повноважень, структури та функцій органів селянського самоврядування жваво обговорювалися практично на всіх рівнях” [172]. Однією з найбільш змістовних робіт цього часу була публікація К. Аксакова, в якій він спробував спрогнозувати як позитивні, так і негативні наслідки модернізаційних новацій. Зрозуміло, що говорити

про історичний характер цієї праці не доводиться, позаяк вона мала виразно алармістський характер.

Перетворення, які розпочалися після оприлюднення Маніфесту від 19 лютого 1861 р., стали значним каталізатором для появи тематичних досліджень, присвячених самим різним аспектам селянського буття. “Управлінський простір” села дослідники студіювали в різних напрямках: культурно-етнографічному, історичному, політичному, економічному, юридичному, а також адміністративному. Охарактеризувати весь величезний обсяг цієї літератури не видається можливим, та це власне і не є нашим завданням. Відтак проаналізуємо найбільш показові та значущі праці, присвячені виключно волосному управлінню.

Для змістовного історичного аналізу потрібно було мати певний обсяг емпіричних, фактологічних та статистичних матеріалів. Тому й не дивно, що перші історичні чи швидше описово-історичні праці з елементами наукового аналізу з’явилися наприкінці XIX – на початку XX століття. Зазвичай їхні автори мали безпосереднє відношення до селянської справи. Так, Ф. Воропонов, який розпочинав свою кар’єру в чині мирового посередника, був добре знайомим із повсякденністю функціонування місцевого самоврядування. Взявшись за перо, основну увагу зосередив на з’ясуванні особливостей провадження реформ саме в межах Південно-Західного краю (Правобережжя України) [221]. Виходячи з цього, його дослідження становить значний інтерес саме через те, що в ньому подано тогочасну українську дійсність, значною мірою відмінну від ситуації у російських губерніях.

Потрібно спеціально наголосити на тому очевидному факті, що більшість досліджень, які побачили світ на зламі XIX – XX ст., були створені в умовах доволі жорсткого протистояння політико-теоретичних ідей щодо подальшого функціонування органів місцевого управління (самоврядування). Частина дослідників дотримувалася відверто консервативно-монархічних засад. Так, укладачі офіційного видання “Самоуправление крестьянского сельского и волостного общества” вважали, що “однією з головних пілг для селян можна безумовно вважати отримане ними разом з новими правами і землею самоврядування” [404, 6]. Цим, на їхню думку, проблему було вичерпано. Однак, варто відзначити, що автори не обмежувалися лише аналізом законодавства, а й вивчали досвід його застосування. Принагідно

висвітлювали недоліки в функціонуванні волосних структур, які виникали через їхню необізнаність із тодішнім законодавством

Іншим підходом відзначалися праці представників ліберально-демократичного спрямування. Одним із яскравих авторів цієї течії суспільної думки був О. Корнілов. Йому власне довелося стати одним із перших професійних істориків, хто у своїх працях “по-науковому висвітлив комплекс проблем, що стосувалися проблематики селянського самоврядування” [286; 285].

Половинчастість та незавершеність реформ 1860-х рр., початок загальної промислово-економічної кризи підвищили увагу науковців і громадських діячів до проблеми гармонізації всього різнобарвного комплексу суспільних відносин у середині сільської громади. Наочним втіленням цього стала поява значної кількості публікацій, починаючи від нарисів новітньої кризи й закінчуючи ґрунтовними монографіями, які побачили світ у видавництвах обох імперських столиць та університетських міст. Цей суспільний інтерес вилився в дискусію щодо шляхів подальшого організаційного розвитку форм місцевого самоврядування. Дебатувалося, зокрема, питання про доцільність створення всестанової волості, яка включала б у сферу своєї юрисдикції всі стани, які мешкали на її території. Увага також приділялася пошуку оптимальних форм і розмірів місцевих адміністративно-податкових утворень.

Перші публікації на цю тематику з’явилися ще в середині 1890-х років [348]. Однак справді жваві та предметні дискусії розпочалися на початку ХХ століття. Зокрема І. Белоконський [111] відстоював думку про те, що найдоцільніше буде створення дрібних земських одиниць, наближених за розмірами до волостей, але таких, які матимуть повноваження земств та не будуть обмежені селянським станом. Створення дрібної земської одиниці на рівні волості мало, на його думку, пришвидшити вирішення нагальних питань медицини, освіти, агрономії та ветеринарії. З таким підходом до вирішення проблеми оптимізації місцевого самоврядування, незважаючи на певні відмінності, у цілому погодилися такі автори як К. Арсеньєв, В. Бажаєв, П. Виноградов та ряд ін. [325].

Водночас Г. Шрейдер висловлював стійке переконання, що введення дрібної земської одиниці було вкрай корисним для імперії. Адже, на його думку, на той час “перетворення волосного управління в нижчу інстанцію загального управління,

фіскально-поліцейську канцелярію було чудовим засобом для задоволення виключно за селянський рахунок не лише державних завдань, а й місцевих загальностанових потреб” [442, 5], викликало серед селянства справедливе невдоволення.

М. Іпполітов спромігся подати узагальнений огляд літератури, де піднімалося питання про дрібну земську одиницю [263, 5]. Але переконати всіх він, зрозуміло, не зміг. Так, І. Мілютін висловлював сумнів щодо такого реформаційного шляху [328]. У своїй публікації з показовою назвою “Основная земская единица в пределах прихода” він акцентував увагу на тому, що через низку особливостей яскраво виражений господарсько-економічний вплив місцевих поміщиків на довколишніх селян та суспільно-політичний через духовенство зробить подрібнені земства доступними для впливу на них вищих станів, на шкоду основній масі хліборобського населення. Близькі до погляду І. Мілютіна міркування висловлювали В. Муравйов [339] та К. Ровінський. Останній, зокрема, спираючись на значний фактологічний і статистичний матеріал (не надто узагальнений), вважав, що “дрібна земська одиниця (дільничне земство. – А.К.) буде надто вразливим і поступливим перед дворянством та духовенством” [399].

Отже, в історіографії середини XIX – початку XX ст. було представлено тогочасні знання проблеми, які носили здебільшого емпіричний характер, водночас дослідникам вдалося розпочати теоретичне осмислення питання місцевого (волосного) управління в Наддніпрянщині. Маючи ряд очевидних недоліків, надто помітних у спробах творення синтетичних праць, ці студії стали першими та багато в чому визначальними для подальших інтерпретаційних практик.

Щодо історіографії XX ст., то доцільно виокремити весь етап 1917–1991 рр., який умовно можна назвати “радянським”. У сучасній історичній науці прийнято виділяти три періоди радянської історіографії, які загалом відповідали суспільно-політичним змінам у СРСР (УРСР) та знайшли своє адекватне відображення в історичній науці.

Примітно, що в 1920-х рр. окремі вчені робили спроби “неупереджено висвітлювати всю складність питань аграрної історії та становища селянства” [194, 241]. Надалі такі зусилля будуть зведені нанівець.

Отож, у перші роки радянської влади волосна система управління продовжувала функціонувати, а коло повноважень волості навіть мали тенденцію до розширення.

При цьому в першій половині 1920-х рр. ще не було створено історичних праць, присвячених системі волосного управління. Лише в 1926 р. побачила світ книга З. Френкеля “Волостное хазяйство его значение и задачи в благоустройстве местной жизни”. Хоча мова загалом ішла вже про радянську волость, автор спромігся дати цікавий ретроспективний аналіз значення станової волості для системи місцевого управління (самоврядування) та історію боротьби за волосне земство. Він дотримувався досить креативної на сьогодні думки, що волость була створена “не для зручності селян, а для зручності управління ними” [426, 26]. Зрозуміло, що автор не ставив за мету творення комплексного історичного дослідження, а використовував ретроспективні екскурси лише для вирішення питань створення (оптимізації функціонування) нової радянської волості. Звідси можна пояснити чи не всі недоліки його доробку з історичного погляду. А втім, ця праця може справедливо вважатися першим спеціальним дослідженням проблеми волосного самоврядування в радянській історіографії.

У 1930-ті рр. над історичною наукою було встановлено жорсткий ідейно-політичний контроль компартійної номенклатури. Пануючою в тогочасній українській (всесоюзній) історіографії стала парадигма, що своєрідно компонувала марксизм, позитивізм та народництво. Характерний для епохи догматизм та вибірковість джерел значно знижували якість наукових праць. Власне тому історики предметно не займалися дослідженням органів волосного (селянського) самоврядування: ця тематика мало вписувалася в “потреби дня”. Волосні структури прийнято було згадувати лише побічно, здебільшого в контексті “революційної боротьби селянства та класового протистояння на селі” [142, 34–35].

Потрібно також зазначити, що в добу сталінського тоталітаризму будь-які дослідження, які проливали світло на сам факт існування та характер функціонування органів волосного управління “до революції”, тобто тих, що почали діяти в сільській місцевості після втілення в життя “царських” реформ 1860-х рр., не лише не віталися, а й перебували під фактичною забороною. Що й зрозуміло, адже навіть спомин про те, що могли існувати, нехай і в обмеженій формі, органи місцевого народовладдя, які діяли поза радянсько-більшовицькою системою “народного волевиявлення”, мимоволі породжували незручні для влади питання та порівняння.

Новий етап дослідження історії волості розпочався з середини 1950-х років. Він ознаменувався збільшенням кількості праць, підвищенням якісного рівня та розширенням тематики досліджень, що відповідало змінам у післясталінському політичному житті Радянського Союзу. Період “відлиги” настав певним чином і в історичній науці. Знаменним став 1961 р., коли відзначався столітній ювілей скасування кріпацтва. Зрозуміло, що в той час дослідження реформи було б уже практично неможливим без студій системи волосного та сільського самоврядування (особливо цей “зв’язок епох” відчувався в тому, що новий кремлівський лідер М. Хрущов першочергову увагу приділяв реформуванню саме системи управління).

Цей період характеризується появою першого комплексного дослідження системи волосного управління в Україні. Його автором був А. Бондаревський, який подав коротку історію еволюцій самого терміну “волесть” та створення волостей як адміністративно-територіальних одиниць для управління державними селянами. Він детально розглянув сам процес запровадження органів місцевого самоврядування, їхні функції, компетенцію та ін. Звичайно, праця А. Бондаревського була виконана в рамках панівної на той час у суспільстві ідеї класової боротьби. Відтак не дивно, що окремі розділи було присвячено темі “боротьби селян проти запровадження органів сільського та волосного самоврядування”. Промовистою стала назва третього розділу – “Волосні установи як органи економічного і політичного гноблення селян”, що було абсолютно закономірно для тієї епохи. Усе ж доробок А. Бондаревського позначився серйозним фактологічним матеріалом, а запропоновані судження та зроблені висновки виявилися багато в чому еталонними до його часу; кілька десятиліть поспіль міркування А. Бондаревського цитуватимуть чи не всі дослідники, які торкатимуться цієї проблеми.

Зрозуміло, що в добу СРСР центр селянознавчих студій був сконцентрований у російських (всесоюзних) столичних університетах. Ще з кінця 1950-х рр. розпочав своє фундаментальне дослідження пореформеного селянства академік М. Дружинін. Його праця “Русская деревня на переломе. 1861–1880” побачила світ у 1978 році. Окремим розділом автор описав діяльність губернських органів з селянських справ, інституту мирових посередників, волосних та сільських органів самоврядування. Він акцентував увагу на відносинах волосних старшин і писарів, від чого часто залежали

справи у волості. Ніскільки не применшуючи цінність цього ґрунтовного дослідження, не можна оминати увагою і властиві для всієї радянської історіографії недоліки. М. Дружинін був істориком свого часу, а тому розглядав перелічені установи крізь призму “класового протистояння”, вважав що “селянське самоврядування” незабаром набуло формального характеру, фактично стало структурою “дворянсько-поміщицького управління зверху”: “старости та особливо волосні старшини ставали послухними агентами мирових посередників, предводителів дворянства та поліцейських ісправників” [252, 44].

У контексті дослідження історії державних установ дореволюційної Росії, традиційно для радянських істориків критикував “станову ізоляцію селян в органах самоврядування” М. Єрошкін [253, 227].

Одночасно визнаним авторитетом у дослідженні історії селянства серед українських радянських істориків був М. Лещенко. Традиційно він займався аналізом “революційної боротьби селянства” та “класового протистояння на селі”, а тому лише побічно торкався органів волосного самоврядування. Його міркування важко визнати оригінальними: “Створення органів селянського самоуправління проходило в обстановці гострої класової боротьби” [304, 103]. При цьому дослідник акцентував увагу на залежності волосного управління від дворянства, царських чиновників та поліції, чим, власне, перманентно підкреслював тезу щодо “класового антагонізму на селі” [303, 363].

Історіографічний аналіз напрацювань радянських істориків у дослідженні селянської громади (общини) зробив В. Нікулін. Для свого часу його стаття фактично була єдиною історіографічною роботою в цій царині знань [345].

Загалом останній етап розвитку радянської історичної науки набув якісніших ознак розширення тематики, введення до наукового обігу нового масиву джерел. Особливої подяки заслуговує копітка робота з накопичення статистичних даних із проблематики.

Однак варто враховувати тодішній вплив ідеології на науку. Дослідження були можливі лише в межах марксистсько-ленінської парадигми. Обов’язковими для використання вважалися концепти “класового протистояння”, “наростання революційної боротьби”, “неухильне погіршення становища трудящих мас”, що

сукупно призвело до значного перебільшення істориками масштабів і радикалізму селянських рухів. Практично не враховувалися особливості “землеробської” ментальності селян, їхній, загалом традиційний суспільно-політичний світогляд. А майновому розшаруванні села прийнято було давати лише негативну характеристику.

Зі здобуттям Україною політичної незалежності в історичній науці відбувся певний ренесанс, викликаний плюралізмом у тематиці та методології історичних досліджень. Одночасно з цим посилилася криза історіописання як реакція усталених практик на виклики постмодернізму. У наукових школах колишніх радянських республік із різною мірою успішності почали створюватися національні гранднаративи, у яких не обійшлося й без явних недоліків, повернення до застарілих способів інтерпретації минулого. Водночас саме кінець XX ст. став періодом нового “відкриття” селянства для істориків. Зняття ідеологічних обмежень і розширення методологічного інструментарію відбувалися шляхом ознайомлення з передовими надбаннями світової історичної науки, що врешті-решт значно пожвавило селянознавчі студії. Проте запізніле, а десь і однобічне, спрощене запозичення модерних пізнавальних підходів не дозволило українським історикам оминати низки очевидних прорахунків, уникнути загального зниження рівня якості наукових праць.

Попри величезний масив наукової літератури, селянське самоврядування на рівні волості все ж залишилося малодослідженим. І це при тому, що інтерес до вивчення цього пізнавального напрямку почав виникати не тільки в істориків, а й набагато ширшого кола вчених-гуманітаріїв. Зокрема й правознавців, що позначилося появою студій історико-правового характеру. До таких варто віднести праці про законодавство, яке регулювало “функціонування органів селянського самоврядування” [294].

Активніше цікавитися волосним (селянським) самоврядуванням пореформеної доби історики розпочали з початку XXI століття. Їхній інтерес торкнувся передусім організації волосного управління після реформи 1861 року. Ця проблематика привернула увагу В. Бартківа [180; 181] та М. Страхова [413].

Предметом наукового інтересу В. Бартківа був місцевий державний апарат імперії та Велика реформа 1861 року. Концептуально характеризуючи волосне (селянське) самоврядування, він висловив думку, що воно “значною мірою формальне

через визначення законом порядок формування та компетенції, мало не тільки забезпечити керованість масами селян, які звільнялися з кріпацтва, а й виконувати певні процесуальні дії щодо реалізації самої реформи” [179, 12]. Певною мірою з цим твердженням можна погодитися. Відзначимо, що В. Бартків і М. Страхов ґрунтували аналіз місцевого самоврядування на законах та інших правових документах, які покликані були регулювати функціонування цих органів. Одночасно вони мало використовували решту видів джерел, що було суттєвим недоліком, адже практична реалізація писаного законодавства часом суттєво різнилася з виписаними в ньому нормами. Займалися аналізом законодавства у сфері місцевого самоврядування також В. Мойсієнко [337; 338] та В. Ващенко [207].

Ґрунтуючись на матеріалах Лівобережної України, М. Білокінь простежив діяльність органів державного управління та місцевого самоврядування Наддніпрянщини, де, відповідно, не оминув увагою й волості [187; 188; 189]. Проте набагато докладніше дослідженням різних аспектів волосного самоврядування Лівобережної України займалася Н. Петровська [362; 363; 357]. Вона звернула увагу на “державну систему нагляду та контролю за волосним управлінням” [356], заодно всебічно охарактеризувала “інститут мирових посередників, як одну з форм такого контролю” [358].

Комплексним вивченням пореформеного села та, зокрема, волосного управління Півдня України займалася А. Лохматова [312; 316; 317; 318;]. Згідно з усталеною ще в радянській історіографії традицією, вона не оминула увагою ролі мирових посередників у процесі становлення органів місцевого самоврядування “в цьому специфічному регіоні” [309]. Особливу увагу Лохматова звернула на роль самоврядних структур у вирішенні “нагальних соціальних та господарських проблем села” [320; 307; 308; 314; 319]. Також проаналізувала деякі “аспекти діяльності чиновників сільського (волосного) самоврядування” [310; 311]. Варто додати, що в контексті дослідження переважно сільського самоврядування ця авторка вряди-годи намагалася висвітлити вкрай важливі для нашого розуміння аспекти функціонування волосного управління, їхню взаємодію у різних сферах. В одній із публікацій вона зробила загалом вдалу спробу реконструювати “портрет волосного старшини в руслі історії пореформеного селянства” [313].

Продовжуючи аналіз історіографії проблеми в різних регіонах України, не можна оминати увагою цікаву публікацію О. Мітерова. Цей дослідник комплексно опрацював статистичні дані, пов'язані з формуванням та використанням матеріально-фінансової бази, органів місцевого самоврядування Чернігівської губернії пореформеного періоду. У результаті прийшов до висновку, що більша частина волосних коштів витрачалася на потреби, які не можна назвати лише селянськими. Іншими словами, “селяни мали підстави бути невдоволеними через надмірно великий рівень корупції”, що призводило до численних зловживань та маніпуляцій із боку волосних посадовців [335, 64].

Суттєвим за змістом є доробок І. Верховцевої, тема кандидатської дисертації якої була пов'язана з діяльністю земств Правобережної України в 1911–1920 роках [209]. Загалом дослідниця запропонувала набагато ширшу тематику та географію наукового пошуку. Їй вдалося концептуально проаналізувати процес формування місцевого (селянського) самоврядування в межах всієї європейської частини Російської імперії [217]. Більш предметно І. Верховцева дала тлумачення процесу “взаємовідносин між земством та органами селянського самоврядування” [216]. Значну увагу приділила вивченню “особливостей джерел з історії селянського самоврядування” [212; 211]. У низці своїх пізніших публікацій вона активно студіювала діяльність “одного з головних органів в системі волосного управління – волосних судів” [210; 213]. На думку І. Верховцевої, якраз волосні суди, “будучи складовою станом селянського самоврядування, представляли собою суперечливе явище, оскільки діяли на засадах традиційного права і не користувалися довірою селян” [208, 70].

Торкалася теми волосного судочинства й уже згадувана вище Н. Петровська. Вона висвітлила процедуру та практику розгляду волосними судами “цивільних позовів” [361], також процеси “оскарження рішень волосних судів на Лівобережжі” [359]. Цікавою за змістом на інтерпретацією є її розвідка щодо “особливостей застосування волосними судами до селян покарання різками” [360].

Загалом варто відзначити, що діяльність волосних судів – це по суті найбільш досліджений сегмент в осмисленні структури волосного управління. Окрім істориків, до їхнього студіювання активно долучалися фахівці юридичних наук Д. Селіхов [407]

та Ю. Соцький [411]. Очевидно це можна пояснити наявністю широкої та доступної джерельної бази, адже всі вироки волосного суду фіксувалися документально.

Провівши аналіз історичної та історико-правової літератури останніх десятиліть, відзначимо, що тема волосного управління (селянського самоврядування) останнім часом стала актуальним предметом наукового інтересу. У цьому контексті чи не найбільш вивченим регіоном є Лівобережжя, набагато менше уваги дослідники приділяли місцевим органам управління (самоврядування) Півдня України. При цьому власне волосні структури підлягали вивченню лише фрагментарно. Мінімально дослідженим є створення та функціонування волосного управління пореформеного періоду на Правобережжі.

Фактично єдиною монографією, у якій предметно проаналізовано волосний рівень селянського управління, як елемент місцевого самоврядування в межах Правобережжя, зокрема на Поділлі, є робота О. Мельничук [327]. Окрім іншого, ця дослідниця зробила значний внесок у розуміння структури волосного та сільського самоврядування в правобережних губерніях, ввела до наукового обігу раніше не опубліковані архівні матеріали. Слушною є її думка про фінансову обтяженість селян регіону мирськими зборами на потреби волості та ряд інших суджень. Однак видається перебільшеним категоричність її висновків щодо політичної свідомості селянства, їхніх, так би мовити, “революційних настроїв та експлуататорського характеру новостворених органів селянського самоврядування”.

Оригінальною є монографія львівського дослідника П. Гураля, який послідовно розглянув процес еволюції територіальних громад в Україні, починаючи з княжих часів. Тому й не дивно, що один із розділів його праці присвячений впливу селянської реформи 1861 р. на одержавлення функції територіальних громад. Однак по суті автор притримався концепції поглядів на волосне управління, запропонованих ще А. Бондаревським. У зв'язку з цим, учений справедливо відзначив фактичну відсутність колегіальності в роботі волосних сходів та зосередження влади в руках волосного старшини чи писаря, що негативно позначалося на функціонуванні волостей. На його переконання, “волосні правління з їхнім громіздким бюрократичним канцелярським штатом були органами гноблення селянства, установами, які служили інтересам царської держави, а не органами місцевого

самоврядування” [234, 236]. Погоджуємося з думкою П. Гуралю про крайню забюрократизованість волосної адміністрації, однак його твердження про “органи гноблення” селянства, на наш погляд, недостатньо аргументовані, що є своєрідним відголоском теорії “класового протистояння” на селі, культивованої радянськими істориками.

Як уже зазначалося, на початку 2000-х рр. дослідження історії пореформеного селянства вийшло на якісно новий рівень. Свідченням цього є поява кількох ґрунтовних монографій, присвячених цій проблематиці. Істотною перевагою перед існуючими працями попередніх років можна сміливо вважати активне використання авторами нового/новітнього методологічного інструментарію світової історичної науки.

Видання, яке підготоване Інститутом історії України НАН України, – двотомна “Історія українського селянства” [264], вирізняється найбільш традиційним підходом та стилем викладення матеріалу.

Враховуючи, що сюжет про історію селянства другої половини ХІХ – початку ХХ ст. є лише невеликою частиною загальної історії цієї верстви, а опис структури й функцій новостворених структур сільського й волосного самоврядування є, відповідно, складовою цього розділу, історію селянства зображено через уявлення, наміри та дії влади. Тобто видання певним чином наслідує підхід зображувати історію селянства крізь призму дій влади щодо нього – у першу чергу аграрних реформ (і нерідко оцінки ступеня їхньої незадовільності). Хоча автори фундаментального видання ще на перших сторінках декларують намір відмовитися від “марксистсько-ленінських штампів”, і це їм почасти вдається, усе ж, характеристика органів місцевого (волосного) самоврядування виконана в традиційній та добре знайомій “стилістиці експлуатації”.

На наш погляд, новим явищем в українській історіографії стала монографія О. Михайлюка, яка присвячена дослідженню соціокультурного аспекту історії українського селянства початку ХХ століття. Аналізуючи взаємодію “селянського миру” та влади, він не оминув увагою і волості, з її адміністративними інституціями. Історик справедливо зауважив, що “волосний схід здійснював обмежені

адміністративно-судові, фіскальні і поліцейські функції, контрольовані мировими посередниками” [331, 166].

Ще одним новаторським підходом до вивчення історії пореформеного селянства стала робота Ю.Присяжнюка “Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст.”. Основна увага автора виявилася прикутою до аналізу селянства як цілісної соціокультурної спільноти, з притаманним їй “стійким ментальним осердям”. Саме такий підхід видається нам досить продуктивним для розуміння і особливостей функціонування як окремих інституцій, так і всієї системи управління (самоврядування). Тобто відкриваються перспективи поглибленого з’ясування різниці між задекларованими на законодавчому рівні державою нормами та практикою їхньої реалізації в межах сільської громади з альтернативними, близькими, а то й альтернативними результатами.

У цілому монографії О. Михайлюка та Ю.Присяжнюка містять чимало інноваційних ідей для комплексного дослідження історії пореформеної волості. Зокрема, Ю.Присяжнюк зазначає, що “світогляд, культура (система вартостей) хліборобів, які, здобували освіту й займали в органах сільського та волосного самоврядування, змінювалися надто повільно” [392, 348]. Однією з причин недовіри селян до волосного суду він логічно вважає вплив посадовців, зокрема волосних старшин та писарів (останні за законом взагалі не мали права знаходитися на судових засіданнях), у справи, тоді як “не ці посадовці мали їх вирішувати” [392, 350]. Загалом же Ю.Присяжнюк вважає, що “неструктурованість, недосконалість сільської демократії, політична інертність і соціально-правова обмеженість “в адміністративні та судові компетенції” скрізь і всюди посилювали бюрократизацію селянського самоврядування, – на його переконання, – моральна оцінка діяльності конкретних посадовців була найважливішим чинником, що визначав стосунки в політичному мікрокліматі села” [392, 355].

Окремі аспекти теми розкрито в монографії Н. Темірової [418]. Роль волосних правлінь у формуванні найманих сільськогосподарських робітників дослідив І. Десятніков [245]. Значний доробок у цій царині знань має і черкаська школа істориків-аграрників професора А. Морозова.

Певні здобутки в галузі студіювання історії селянства загалом, його самоврядних установ зокрема мають білоруська та російська історичні науки.

Підвищений інтерес до доробку білоруських істориків зумовлений хоча б тією обставиною, що частина західнобілоруських губерній та губернії Правобережної України мали багато історичного спільного (мова йде про Південно- та Північно-Західні краї Російської імперії, які керувалися офіційним Санкт-Петербургом по-особливому). Отож, у білоруській історичній науці приділено значну увагу дослідженню історії селянства. Побачило світ кілька фундаментальних історіографічних праць. Серед них монографія В. Панютіча, яка базована на аналізі колективних праць, монографій та наукових статей, що охоплюють період від 1910 р. до 1990-х років [353]. Історія волості представлена як невід’ємна частина радянського історіографічного поля, яке ґрунтоване на “марксистсько-ленінському історіописанні білоруського селянства пореформеного періоду” [422]. Як ми вже відзначали, наявність історіографічних праць свідчить про створення білоруського національного гранднративу з аграрної проблематики, який має вже свої характерні особливості.

У 2002 р. з’явилося трьохтомне видання “Історія селянства Білорусі від найдавніших часів до наших днів”, де другий том присвячено історії пореформеного селянства [223]. Це видання можна вважати фактично виразником офіційної білоруської історіографії історії селянства.

Водночас В. Носевич, на основі мікроісторичного дослідження регіону Коренщина Мінської області з кінця XIV ст. до теперішнього часу, спробував реконструювати традиційну селянську спільноту як своєрідну монолітну систему. Простежуючи процеси модернізації села, він дійшов висновку, що воно “так ніколи і не змогло пристосуватися до ринкових умов та інших її проявів” [347].

Через спогади трьох мирових посередників спробувала охарактеризувати реформу 1861 р. С. Луговцова. Особливу увагу вона приділила змінам, які відбулися після Січневого польського повстання 1863–1864 років [321].

Саме на початку 2000-х рр. білоруські історики почали більше увагу звертати безпосередньо на питання самоврядування білоруських селян пореформеного періоду. Серед основних праць цього періоду відзначимо дослідження С. Толмачової, яке вміщено окремим розділом у другій частині посібника “Історія Білорусі періоду

капіталізму”. Її фахові оцінки волосного (селянського) самоврядування вирізняються оригінальністю. С. Толмачова зазначає, що “функціональний дуалізм цього пристрою (системи селянського самоврядування – А.К.) своєрідно виявився в усвідомленні селянами поділу цих функцій на офіційні – ті, виконання яких перевірялося царською адміністрацією, і неофіційні, що стосувалися місцевих інтересів самих селян” [416, 101]. Авторка погоджується з тезою про значну забюрократизованість волості, однак ставить під сумнів однозначно негативне ставлення до цього явища представників радянської історіографії та дає йому свої оцінки. З-поміж іншого, вважає, що від реформ сільська община отримала чітке юридичне закріплення в писаному праві, органи селянського самоврядування утворювали специфічні станові корпорації, а визначення обов’язків громади, як офіційної організації, в інструкціях і постановах суттєво обмежувало свавілля влади. Загалом такі міркування видаються слушними.

У свою чергу Г. Маскевич, розглядаючи структуру соціальної організації сільської громади Білорусі у другій половині XIX ст., докладно проаналізував офіційне та неофіційне становище, також взаємовідносини з місцевим населенням посадовців селянського самоврядування. Вона зробила цікаве спостереження щодо статусу селянських урядовців у суспільстві. Коментуючи це докладніше, відзначила, що “з погляду інших станів ні старшина, ні староста не мали особливих відмінностей у своєму стані, для вищої влади та привілейованих станів волосні старшини і сільські старости являлися в першу чергу селянами і не мали... особливих повноважень” [322, 17].

У цілому оцінюючи напрацювання білоруської історіографії, відзначимо, що в межах дослідження історії волосного управління її представники досягли певних успіхів. Звичайно, відчутною лишилася певна обмеженість у використанні нових методологічних підходів. Однак не можна не помітити якісного переосмислення новою генерацією істориків попередніх спрощених інтерпретацій у тлумаченнях та відмову від штампів “класового мислення” в оцінці місцевого самоврядування.

У новітній Росії дослідженню історії селянства приділялася також чимало уваги. Ще з другої половини 1990-х рр. почав виходити щорічник “Крестьяноведение. Теория. История. Современность”, головними редакторами якого тривалий час були визнані світовою історичною наукою фахівці В. Данилов та Т. Шанін [289]. Окремі

напрямки з історії селянства також розглядалися на кількох симпозиумах, зокрема й на форумі з оригінальною назвою “Куда идет Россия? ... Общее и особенное в современном развитии” [291] та “Куда пришла Россия? ... Итоги социетальной трансформации” [292]. Утім, проблематиці волосного управління уваги приділялося недостатньо. Навіть на спеціально присвячених історії селянства наукових заходах “це питання піднімалося вкрай рідко” [290]. Радше як виняток, у одному зі збірників “Государственная власть и крестьянство в XX – начале XXI века” було опубліковано статтю Л. Земцова, присвячену “змінам у діяльності волосних судів після їхнього часткового реформування” в 1912 р. [257]. Загалом історіографічний аналіз російської спеціальної літератури показує, що висвітлення історії волості, відповідно волосного управління має фрагментарний характер.

Примітно, що й у російській історіографії перші праці з дослідження волосного управління належать дослідникам-правникам. У 2005 р. Ю. Гордієнко захистила кандидатську дисертацію з юридичної спеціальності на тему “Відміна кріпосного права і формування органів селянського самоврядування в Росії: на матеріалах Ставропільської губернії”. Авторка притримувалася поглядів, що “селянські органи були виконавчою інстанцією царської адміністрації, додатковою і безкоштовною адміністративно-поліцейською ланкою, тому вибори посадових осіб селянського правління зустрічали запеклий опір селян” [227, 14].

В останнє ж десятиліття тема волості, ширше – місцевого селянського самоврядування російських селян почала привертати також увагу істориків. Зокрема в 2009 р. побачила світ монографія М. Виноградова ““Відповідальні один за одного і всі за кожного”. Селянське самоврядування в Московській губернії (кінець XIX – початок XX ст.)” [220]. Її було підготовлено в контексті дисертаційного дослідження “Селянське самоврядування в Росії 1889–1914 рр.: по матеріалах Московської губернії”. Ряд зроблених автором узагальнень є, очевидно, універсальними для розуміння цієї проблематики. Однак деякі твердження видаються дискусійними. Так, М. Виноградов використав значний обсяг дореволюційної літератури, автура якої представлена чиновниками та державними діячами різного рангу, що й надає монографії певного “великодержавницького” характеру. На переконання дослідника,

“авторитет та професіоналізм у волосних старшин був значно вищим у порівнянні з писарями” [219, 20]. На Правобережжі ситуація виглядала інакше.

Щодо праць, присвячених дослідженню конкретно волосного рівня управління відзначимо доробок К. Купченка та Н. Нікітіної. Перший займався питаннями створення органів волосного та сільського самоврядування Смоленської губернії другої половини XIX ст. [296]. Характеризуючи влаштування волосного правління в цій губернії, автор переважно представив селян як “суб’єктів урядової політики”, мало аналізуючи специфіку функціонування цих органів з середини [295]. Водночас Н. Нікітіна почала цікавитися темою діяльності волосних правлінь Псковської губернії ще з початку 2000-х років [343]. Цікавими є її розвідки щодо “ролі волосних посадовців в соціальному просторі псковського села” [342]. На думку дослідниці, волосний писар займав дуже своєрідну роль у селянському соціумі; писар виявився фігурою “чужою як для селянства так і для місцевих чиновників” [341, 48].

Отже, російська історіографія проблеми є доволі обмеженою, пореформене минуле селян поки не стала предметом жвавого інтересу служителів Клію Росії. Щоправда, частина дослідників схильна пропонувати нові, оригінальні погляди на проблему. Водночас погоджуємося з твердженням М. Виноградова, що “повної відмови від досягнень радянської історичної науки не відбулося, більш того багато принципових оцінок не зазнали суттєвих змін” [218, 40].

Цікаво, що серед української діаспорної історіографії нам не вдалося виявити праць, спеціально присвячених проблематиці волосного управління. Тоді як російський діаспорний історик С. Пушкар'юв предметно займався дослідженням цього питання та підготував монографію “Очерк истории крестьянского самоуправления в России” [395].

Для розуміння деяких аспектів міжетнічних відносин у межах Правобережжя корисними виявилася праці французького історика Д. Бовуа [190], [191]. Щодо волосного управління, то він висловився досить скептично, безапеляційно зауваживши, що протягом усього пореформеного періоду “мирові посередники залишалися єдиними представниками місцевої влади разом із суддями” [190, 116].

Отже, аналіз історіографії засвідчив наявність достатньо поліпланової наукової літератури з проблеми волосного управління. Перші спроби її дослідження з’явилися

відразу, тобто в другій половині XIX століття. Їхніми авторами часто виступали особи, які брали безпосередню участь у волосних органах самоврядування. Через такі обставини тогочасні праці часто носили описовий характер, а оцінки та висновки варіювалися залежно від того, який статус мали та яким суспільно-політичним течіям симпатизували автори.

Радянська історіографія мала кілька періодів (хвиль активності), які різнилися між собою. Зокрема в перше радянське десятиліття зустрічаємо доволі оригінальні та неупереджені в оцінках розвідки. Проте вже з 1930-х рр. ідеологічна складова стає вирішальною в пропонованих наративах, а студії навіть дуже розкритикованого пізнішими дослідниками волосного управління (селянського самоврядування) часів царизму вважалися взагалі неприпустимими. Поштовхом до активізації дослідження всієї тематики, пов'язаної з селянством, став столітній ювілей Великої реформи 1861 року. На зламі 1950–1960-х рр. з'явилися окремі праці, у яких радянські історики дали негативні оцінки органам волосного управління, причому виключно з позицій “класового антагонізму на селі”.

Після розпаду СРСР й утворення нових національних держав із певними відмінностями розвивалися українська, білоруська та російська історіографії.

Особливістю російської історіографії можна вважати тенденцію досліджувати органи сільського та волосного управління в окремо взятих губерніях. Помітною характерною особливістю останніх років стало повернення до великодержавницького наповнення історичних студій, з відповідними замовними положеннями та висновками. У більшості випадків селяни розглядаються російськими істориками як об'єкт дій влади. Водночас деякі російські служителі Клію продовжили тлумачити цю проблематику через призму ленінсько-марксистської історичної парадигми.

Дещо оригінальнішими виявилися роботи білоруських істориків, актуальність яких видається нам особливо значною в контексті схожості ситуації, яка складалася на той час в українських правобережних та західнобілоруських губерніях. Білоруські історики спромоглися на доволі самобутні та вряди-годи принципово нові оцінки системи волосного управління.

З-поміж новітніх пострадянських досліджень найрізноманітнішою нам видається українська історіографія, де представлені альтернативні підходи до дослідження

функціонування волосних інституцій. Першими студіювати історію місцевого самоврядування розпочали правники, проте їхні студії зазвичай ґрунтувалися на аналізі обмеженого кола правових актів. А тому обставини та наслідки реального функціонування цих органів на місцях практично не розглядалися. Натомість деякі представники вже історичного цеху дослідників лише декларативно заявляли про відмову від “єдино вірної” марксистсько-ленінської методології, фактично ж продовжували зображувати ці органи як “суто експлуаторські”. Однак, побачило світ ряд сциєнтичних історичних досліджень, у яких зроблено загалом успішні спроби розширити методологічний інструментарій та джерельну базу. Такі наміри й, відповідно, зусилля посприяли появі якісно нових розвідок. Вважаємо, що найбільш дослідженою українськими істориками є сфера діяльності волосних судів. Крім того, аргументовано охарактеризовано історичні портрети окремих посадовців волосного управління, однак комплексне дослідження діяльності волосних установ відсутнє. Щодо географії досліджень то найбільш дослідженими є лівобережні та південні українські губернії, що додатково спонукає нас більше уваги приділити Правобережжю.

1.2 Джерельна база

Відомо, що історик, створюючи свій інтелектуальний продукт, тобто реконструюючи чи конструюючи картину (образ) минулого, працює не з самими реаліями цього минулого, а з його залишками – історичними джерелами. Тобто безпосереднім предметом дослідження є не абстрактна минувшина, а інформація, яка збереглася про нього в історичних джерелах. Проте й сама інформація, яка міститься в джерелі, не несе в собі всієї життєвої істини, а потребує осмислення, інтерпретації з боку історика. Лише в такому варіанті минуле, відображене в історичних джерелах, спроможне ставати історією (наративом).

Функціями історичного джерела є накопичення, збереження та передача інформації про колишні події. Надзвичайно рідко й частіше всього фрагментарно воно відповідає потребам історичного пізнання, а тому перед істориком стоїть “вічне”

завдання його “розговорити”. Зафіксована в джерелі інформація є апріорі необ’єктивним (одностороннім) відображенням колишніх подій, явищ, процесів. Адже вона інтерпретує подію через суб’єктивне світосприйняття автора(ів) та відбиває світоглядні, ціннісні та ментальні особливості періоду, в якому було створене. Пам’ятка минулого, породжена певною епохою, несе в собі масив відкритої та опосередкованої (прихованої) інформації. А тому інформація, яку репрезентує джерело, потребує критичного ставлення та ґрунтовного джерелознавчого аналізу з боку дослідника. Саме від якості питань, які формулює історик до джерела, значною мірою залежать відповіді, що їх дає джерело. З огляду на ці зауваги, проаналізуємо джерельну базу дисертації.

Історія волосного управління на Правобережній Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. має значну та різноманітну джерельну базу. Щоб мінімізувати вірогідність спотворення історичної реальності та суб’єктивізму варто залучати джерела різнопланового походження. Важливим є і вміння дослідника не піддаватися залежності від історичного джерела, уникати бездумного наслідування характеристик органів управління, поданих у пам’ятках.

Класифікацію історичних джерел дисертації здійснюємо традиційно – за типами й видами. Тип джерела визначаємо його предметною природою, способом фіксації, збереження та зчитування інформації. Натомість за видовою ознакою розрізняємо: писемні, етнографічні, фольклорні, усні, лінгвістичні та ін.

Основну джерельного масиву дисертації складають документи масового походження. На сьогодні частина з них опубліковані в офіційних та неофіційних виданнях. Зі збільшенням кількості різноманітних нормативно-правових актів виникла потреба укладення тематичних збірників, де були підібрані документи, які регулювали діяльність органів селянського (волосного) самоврядування чи його посадовців.

Отож, хрестоматійним є офіційний збірник законів, постанов, наказів, інструкцій центральних владних структур – “Свод законов Российской империи”. Частина документів, пов’язаних із запровадження волосного устрою після відміни кріпацтва, зосереджена в збірнику документів та матеріалів “Крестьянская реформа в России 1861 года. Сборник законодательных актов”, який було видано в радянський час. Цей

вид джерел дав змогу з'ясувати нормативний бік формування, еволюції та діяльності волосного управління Правобережної України.

Значну кількість розпоряджень, інструкцій центральних органів влади, генерал-губернаторів, губернаторів, губернських у селянських справах присутствій та інших органів влади виявлено в центральних та обласних архівах. Близькі за характером до політичних та нормативно-правових положень, ці документи вже несуть на собі помітний відбиток суб'єктивного "втручання" у волосне управління регіону чиновників різного рівня.

Конкретно автором використано матеріали фондів ЦДІА України в Києві: Київської судової палати (ф. 318), Київського військово-окружного суду (ф. 316), Київського губернського жандармського управління (ф. 274), Управління Києво-Подільських військових поселень (ф. 445), Слідчої комісії з політичних справ при київському, подільському і волинському генерал-губернаторі (ф. 473), Київської палати кримінального суду (ф. 485), Управління попечителя Київського навчального округу (ф. 707), Канцелярії тимчасового Харківського генерал-губернатора (ф. 1191), Помічника начальника Волинського губернського жандармського управління в Житомирському, Овруцькому та Старокостянтинівському повітах (ф. 1599), Колекції карт (ф. 2194). Звичайно, найбільший масив документів, пов'язаних із діяльністю волосних органів у межах Правобережжя, зосереджено у фонді канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства (ф. 442). Тут зберігається більшість наказів, розпоряджень, постанов, листів, рапортів, доповідей та звітів різного рангу посадовців і чиновників про стан селянського самоврядування в регіоні. Особливо інформативними є журнали губернських у селянських справах присутствій, які проводили комплексне обстеження правобережних губерній у першій половині 1880-х та 1910-х роках. Позаяк вони були призначені лише для вищих ешелонів влади й не носили публічного характеру, тут подавалася достатньо об'єктивна інформація. Доречно зазначити, що в 1880-х рр. не існувало уніфікованої форми подачі інформації. По Волинській губернії, приміром, вона була подана по сферах діяльності волосних правлінь та сільських громад, із відповідним узагальненням для всієї губернії. Водночас у Подільській губернії ця інформація подавалася по кожному повіту окремо. Лише в 1910-х рр. було обрано іншу схему, згідно з якою вибірково

обстежували окремі волості. У цих же фондах зберігаються документи, які мали безпосереднє відношення до волосного управління – посадові розпорядження. Також скарги, листи, клопотання та інші документи, авторами яких були селяни. “Почути голос” людей вкрай важливо, бо це дає можливість максимально наблизитися до реалій досліджуваного феномену, щоправда, беззастережно довіряти таким джерелам також немає підстав, адже вибіркковість та інтерпретаційна кон’юнктура під час проведення записів усе ж суттєво “викривляла” оригінальні думки сільської (волосної) людності.

Важливо розуміти: якщо вищеназвані документи були створені центральною владою, чиновниками чи навіть почасти селянами, то інші писемні джерела, зокрема ті, що виявлені у фонді Волинське церковно-археологічне товариство (ф. 2205), належать місцевим (волосним, парафіяльним) священикам. Їхні описи населених пунктів дають дещо інший погляд на ситуацію на місцях.

Документи волосних правлінь здебільшого зберігаються в обласних архівосховищах. У нашій роботі використано матеріали Волинського, Житомирського, Київського та Черкаського обласних архівів. Значною мірою документи волосних правлінь збереглися фрагментарно, що додатково ускладнило процес дослідження. Хоча, приміром, у фондах Корсунського волосного правління (ф. 18), Шендерівського волосного правління (ф. 18) (ЧОДА) та Пульмівського волосного правління (ф. 416) (ВОДА) збережено солідну кількість матеріалів із документообігу цих інституцій. Щоправда, ці матеріали переважно низько інформативні та однотипні, а подекуди й трафаретні.

Для виявлення схожих і відмінних рис у структурі та діяльності системи волосного управління на Правобережній Україні в порівнянні з іншими регіонами Наддніпрянщини використано звіти губернаторів Катеринославської, Харківської та західних губерній Росії, які зберігаються у фондах Кабінету міністрів (ф. 1263), Департаменту загальних справ Міністерства внутрішніх справ (ф. 1284), Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ (ф. 1290) Російського державного історичного архіву у м. Санкт-Петербурзі. Недоліком документів, які потрапляли в “імперські архівосховища”, було помітно більше

ігнорування клерками (авторами) місцевих відмінностей, що не дає нам підстави обмежуватися виключно цими джерелами.

Статистичні джерела також доречно поділити на опубліковані та неопубліковані. До перших відносяться видання типу “Волости и важнейшие селения Европейской России”, третій випуск якого присвячений “малоросійським” та “південно-західним губерніям”. У них подано статистичні описи волостей, мирових діляниць та ін.

Багатий статистичний матеріал вдалося виявити і в згаданих архівних документах. Однак є аргументи ставитися до нього доволі критично. Страва в тому, що градус кон’юнктурної залежності статистичних даних у цьому випадку помітно підвищений. Хоча вони й дають досить різнобічні уявлення про структуру та функціонування системи волосного управління, проте часто скомпоновані залежно від громадської думки та вимог вищих урядових замовників. У всі ж, узагальнене порівняння таких даних підсилює об’єктивність уявлень та, зрештою, знань про волосні управлінські структури.

Вагомий матеріал міститься на шпальтах періодичних видань. Зазвичай авторами статей були професійні публіцисти та інколи аматори-дописувачі (кореспонденти), які загалом добре розбиралися в ситуації на місцях, хоч і претендували на погляд зі сторони. У газетних та журнальних публікаціях інколи можна “почути й селян”, зрозуміло, що звучали голоси не основної маси хліборобів-трудоарів, а радше окремих індивідів, які виділялися з неї своєю освіченістю.

Майданчиком для критики чи похвали волосної адміністрації з боку духовенства час від часу ставали сторінки церковної періодики. У дисертації досить широко використано публікації, які розміщені в журналах та газетах, найбільше у “Волынских губернских ведомостей”, “Хлеборобе”, “Вестнике Юго-Западной и Западной России”, “Киевских епархиальных ведомостей”, “Оснoвi”, “Русском экономическом обозрении”, “Киевлянине” та ін.

Окрему групу джерел складають документи особистого походження. З-поміж іншого використано спогади, мемуари, щоденники таких відомих діячів як М. Драгоманов, О. Кістяківський, Є. Чикаленко. Ця література яскраво передає дух епохи, мовний колорит, настрої та поведінку людей. Часом вона містить не лише власні спогади та враження, а й певну дослідницьку роботу. Очевидно, що в процесі

опрацювання цього різновиду історичних джерел, потрібно було враховувати суб'єктивізм авторів.

Серед інших джерел у роботу залучено етнографічні матеріали, як-от польові розвідки П. Куліша, П. Чубинського, Т. Осадчого.

Уже тривалий час серед істориків набуває популярності використання творів художньої літератури як історичного джерела. А. Чабан, А. Лохматова та інші дослідники присвятили цій проблемі низку публікацій [431; 315]. Спираючись на їхні висновки про доцільність такого запозичення, автор достатньо широко використав художньо-мемуаристичну працю М. Астирева “В волостных писарях. Очерки крестьянского самоуправления”. Оскільки сам Астирев певний час працював на посаді волосного писаря, то він не з чуток знав усі тонкощі системи управління на волосному рівні. А ще образ волосного писаря, як негативного героя, часто змальовував Г. Квітка-Основ'яненко, який, як зясувалося, також свого часу працював у структурах, близьких до органів волосного та сільського самоврядування.

Отже, робота базується на широкому колі різнопланових джерел – як опублікованих, так і архівних, частину з них уперше введено до наукового обігу. Наявні матеріали дають достатнє уявлення про різні сторони функціонування системи волосного управління в межах трьох правобережних губерній. Сформована джерельна база є достатньою для досягнення поставленої мети, виконання дослідницьких завдань. Ґрунтуючись на сучасних методологічних досягненнях історичної науки, у дисертації також зроблено спробу нового осмислення та інтерпретації опублікованих джерел.

1.3 Принципи і методи дослідження

Пізнавальний напрям пропонованого дослідження, його дисциплінарний вимір пов'язаний із певним, здебільшого вже усталеним на сьогодні колом теоретико-методологічних практик. Передусім мова йде про внутрішній полідисциплінарний взаємозв'язок, який органічно співвідноситься зі структурою історичної науки. Тож дисциплінарне поле дисертації окреслюємо регіональною історією, історією

повсякдення та, у широкому розумінні, новою соціальною історією. Конкретно йдеться про минувшину Правобережної України, але в контексті загальної історії Наддніпрянщини, з певними заувагами – Російської імперії. На дисциплінарний вимір теми волосного управління вплинули, окрім іншого, традиції селянознавчих студій та викладання проблем аграрної історії в Навчально-науковому інституті історії і філософії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

Сутність використання переваг регіональної історії полягає в потребі пізнання локального об'єкту в контексті його всебічних (тотальних) взаємозв'язків. У межах обраного регіону дослідник має нагоду розуміти й інтерпретувати волосні інституції, життєдіяльність посадовців та звичайних людей (т. зв. “мовчазну більшість”), фіксувати зміни в структурі волосного управління, результати та наслідки їхнього впровадження. Регіональна історія – це, за великим рахунком, спосіб дослідження загальноісторичних явищ на локальному матеріалі. Щодо історії повсякдення, то автор вдався до послуг обох підходів, які нині належать до арсеналу науковців: по-перше, акцентування уваги на “елементах повторюваності” (що власне добре вписувалося в загалом патріархальні норми життя сільських людей, “підпорядковувало” їх “волосним авторитетам”, забезпечувало останнім більш-менш стабільну діяльність; по-друге, орієнтація на змінне й внутрішньо суперечливе з метою виявлення – в який спосіб мешканці волостей, передусім ті, які були причетними до управлінських повноважень, були (чи могли ставати) суб'єктами або об'єктами історії? Зрештою, нова соціальна історія приваблює своєю пізнавальною мінливістю та сприйнятливістю. Завдяки “граничній відкритості” до інших областей знань, насамперед гуманітарних, вона дає змогу враховувати й відстежувати різні аспекти інтегрального об'єкту дослідження, яким у дисертації виступає волость як одиниця місцевого станового управління (селянського самоврядування).

Загалом же при підготовці дисертації автор послуговувався загальноприйнятими в сучасній історичній науці принципами: історизму, науковості, об'єктивності, системності, всебічності, послідовності. Під ними розуміє теоретично обґрунтовані та перевірені практикою пріоритетні правила наукового пізнання, дотримання яких обов'язкове для ґрунтовного з'ясування та неупередженого висвітлення історичних подій. Водночас методологічною основою дисертаційного дослідження став ряд

загальнонаукових та спеціально-історичних методів, зокрема конкретно-пошуковий, хронологічний, порівняльно-історичний, статистичний, антропологічний, мікроісторичний.

Застосування принципу історизму дало можливість простежити кількісні та якісні зміни в складі та кількості волостей регіону протягом періоду, що його досліджувано, обґрунтувати ті чи інші положень, виходячи з конкретно-історичних умов запровадження та еволюцій системи волосного управління. Принцип історизму спонукає трактувати події крізь призму цінностей, моральних орієнтирів та понять відповідної історичної епохи, а не пізніших періодів чи сучасності. У контексті цього принципу особливу увагу звернено на складність історичних (політико-правових, міжетнічних, повсякденних) умов, у яких запроваджували та трансформували систему волосного управління Правобережної України.

Принцип науковості передбачає використання відповідного понятійного апарату, цитування джерел, формування передбаченої вимогами до наукових робіт структури роботи.

Принцип об'єктивності зобов'язує до всебічного та неупередженого (позбавленого політичного, ідеологічного, культурно-стереотипного авторських впливів) дослідження проблеми (об'єкту дослідження). Дотримання цього принципу ставить перед істориком завдання ігнорувати власні світоглядні переконання, послідовно дотримуватися критичного погляду на історіографічну спадщину, переваги й недоліки джерельної бази, залучені та опрацьовані теоретико-методологічні підходи й інтерпретаційні моделі. З-поміж іншого, важливим є опрацювання джерельної бази для отримання фактологічних даних, на основі яких робитиметься аналіз та даватиметься оцінка подіям, явищам, процесам, із урахуванням їхніх полізначущості та суперечностей.

Застосування принципу системного підходу в дослідженні передбачає послідовний розгляд сегментів системи волосного управління Правобережної України другої половини XIX – початку XX ст., їхнього узагальнення та створення цілісної картини розвитку структури волості, її складових елементів. Близьким до системного є також використаний принцип наступності, який передбачає діалектичне ставлення до історіографічного доробку попередників.

Послугуватися перевагами принципу всебічності вкрай корисно для дослідження такого багатогранного явища як волость, тобто інституції, яка характеризувалася надзвичайно широкими функціями та повноваженнями.

Реалізація вищеназваних теоретичних принципів стала можливою лише в контексті використання комплексу дослідницьких методів.

Конкретно-пошуковий метод автор використовував у процесі опрацювання та систематизації джерельної бази. При його застосуванні важливим став як пошук, так і способи опитування джерела, спрямовані на отримання адекватної інформації.

Хронологічний метод був застосований під час дослідження динаміки змін чисельності волостей у часовій послідовності, їхньої еволюції протягом досліджуваного періоду.

Досить широко було залучено методи компаративістики, надто при студіях цілого комплексу проблем, пов'язаних із функціонуванням волосних структур регіону – діяльності посадових осіб, виконання обов'язків конкретними представниками місцевого чиновництва та ін. Вони ж послугували в тих випадках, коли авторові доводилося синхронізувати сутність та еволюцію системи волосного управління на Правобережжі й інших регіонах Наддніпрянщини, Російської імперії в цілому.

Для вивчення “територіальної” специфіки діяльності волосних установ в межах Правобережжя ситуативно було використано історико-географічний метод. Він дав змогу інтерпретувати історію соціуму в руслі впливу на неї клімату, ландшафту, рельєфу, родючості ґрунтів та інших обставин.

Статистичний метод було застосовано при підрахунку волосних структур, наявного чи затребуваного (згідно зі штатними розкладами) населення тощо. При цьому під час опрацювання різноманітної статистичної інформації комбінаторно використовувалися переваги методу критичного аналізу. Це допомагало визначати достовірність (чи ймовірність) та пізнавальну продуктивність отриманої з різних джерел інформації. Корисним було застосування історико-антропологічного методу. У цьому контексті основну увагу приділено вивченню людини в природно-соціальному середовищі, з, відповідно, її почуттями, емоціями, умонастроями та світоглядними орієнтирами. До того ж цей метод допоміг розглядати досліджуваний об'єкт ніби зсередини, з погляду його внутрішньої логіки.

У дослідженні використані загальнонаукові методи аналізу й синтезу.

Ключовим для історичного дослідження є поняттєво-категоріальний апарат, який виконує важливу пізнавальну функцію. Наведемо розуміння окремих термінів і понять, якими автор оперує в дисертації. **Волость** – станово-територіальна одиниця управління селянами в Російській імперії впродовж 1861–1917 років. **Волосне управління** – низова ланка державних органів Російської імперії управління селянами, що включала такі елементи: волосний схід, волосного старшину з волосним правлінням та волосний селянський суд.

Комплексний підхід до формування методологічних засад дисертації, дотримання принципу ізоморфності (відповідності принципів, підходів і методів джерельній базі, об'єкту та предмету наукового пошуку) уможливило з'ясування як динаміки, так і статички функціонування волосного управління Правобережної України пореформеного періоду, зрештою дало змогу досягти поставленої мети, вирішити дослідницькі завдання.

Розділ 2

СИСТЕМА ВОЛОСНИХ ІНСТИТУЦІЙ РЕГІОНУ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ ст. – 1917 р.)

Аналіз волосного устрою досліджено, до певної міри знехтувавши юридичними аспектами й надавши перевагу реальному стану справ. Звідси волосні урядовці, які, безперечно, були частиною адміністративної системи, подано окремо, у наступному розділі.

2.1 Формування волостей

Після звільнення панщинників від кріпосної залежності в 1861 р. перед урядом Російської імперії постала низка питань, пов'язаних із організацією державного управління на селі та новим суспільним устроєм у цілому. Однією з найнагальніших виявилася проблема формування ефективних органів місцевого управління селянами, які виходили з-під поміщицької юрисдикції.

Нагадаємо, що для підготовки й здійснення реформи 1861 р. уряд утворив у центрі й на місцях спеціальні чиновницькі структури. З січня 1857 р. було засновано Секретний комітет під головуванням самого Олександра II. Він розглядав матеріали і проекти з селянського питання, які попередньо зосереджувалися в Міністерстві внутрішніх справ, розробляв загальні вказівки щодо проведення реформи. 8 січня 1858 р. Секретний комітет було перетворено на Головний комітет у селянській справі (для попереднього розгляду проектів реформи, складених у губернських комітетах). 4 березня 1858 р. при цьому ж міністерстві було організовано особливий Земський відділ. 17 лютого 1859 р. для обговорення і складання загального Положення про селян, які виходили з кріпосної залежності, заснували ще редакційні комісії. На всіх етапах підготовки реформи питання майбутнього управління селянами залишалося одним із ключових, що визначало зміст діяльності і згаданих інституцій. Основна

концепція створення органів управління селянами полягала в організації адміністративної системи так, щоб можна було замінити владу поміщика не менш ефективною владою чиновника.

У дворянських колах тривала дискусія щодо принципів утворення базової одиниці селянського самоврядування – сільської громади. Основні суперечки виникали з приводу мінімальної кількості ревізьких душ, які мали входити до кожної громади. Також навколо територіального формування громад – “по населених пунктах, чи з селян, котрі до реформи належали одному поміщику” [233, 234]. Дискутуючи питання про розмір сільських громад, губернські комітети керувалися різними міркуваннями, хоча більшість із них вважала: для його оптимального вирішення треба виходити “з кількості ревізьких душ” [233, 235].

У процесі подальшого обговорення виявилось, що дрібні громади, чисельністю менше 21 ревізької душі, які планували утворити, не могли бути одиницями адміністративного судового й поліцейського управління. При незначній кількості населення вони не мали б можливості утримувати управління, а для центру в такому разі було б надто складно безпосередньо комунікувати “з надто численними громадами” [233, 234].

Деякі дослідники (П. Гураль та ін.) схиляються до думки, що редакційні комісії та губернські дворянські комітети розробляли проект реформи управління селянами “виключно в інтересах поміщиків” [233, 239–240]. Щоправда, визнають, що все ж реформа не була насправді здійснена в такому напрямку і наголошують, мовляв, “кріпосникам повністю не вдалося відстояти свої позиції” [233, 240]. Автор не проводив спеціального дослідження матеріалів губернських комітетів та редакційних комітетів. Утім, ґрунтовний аналіз основних статей Положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності, свідчить, що при підготовці реформи в цілому, та волосного та сільського управління зокрема, усі її фундатори першочергово сповідували державницький принцип. Тому реформа була задумана не в інтересах селян чи, навіть, поміщиків, а першочергово у фіскальних інтересах держави, від чого найбільшу персональну користь мало отримати чиновництво, рівень корумпованості якого був значним.

Варто звернути увагу й на ту обставину, що сучасники чітко відзначали, чому було створено ізольовані селянські органи самоврядування. Головною причиною були намагання вберегти селян від впливу поміщиків. Редакційні комісії настільки цим переймалися, що навіть території волостей намагалися визначати так, аби вони “не співпадали з вотчинами поміщиків” [325, 3].

Отож, 19 лютого 1861 р. Олександр II підписав маніфест і низку указів про скасування кріпосного права. На територію Наддніпрянської України поширювалася дія кількох документів водночас: “Положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності”, “Правила про порядок приведення в дію Положень про селян, котрі вийшли з кріпосної залежності” тощо. Порядок проведення селянської реформи у Катеринославській, Таврійській, Херсонській губерніях і частині Харківської, де було поширене общинне (російське) землекористування, конкретизувався місцевим “Положенням про поземельний устрій селян у великоруських, малоросійських і білоруських губерніях”. Для Чернігівської, Полтавської губерній і частини Харківської було видано спеціальне “Положення про поземельний устрій селян”. У свою чергу “Положення про поземельний устрій селян” стосувалося Київської, Подільської та Волинської губерній. Додатково в 1863 р. було запроваджено близько десятка законодавчих актів “про проведення реформи у Правобережній Україні” [294, 123–124].

Загальна координація всіх дій покладалася на Міністерство внутрішніх справ (його повноваження були значно ширшими, ніж сучасного відомства з аналогічною назвою). Для цього указом від 4 грудня 1860 р. у кожній губернії було утворено особливі Тимчасові комісії під головуванням губернаторів, які збирали потрібні відомості й видавали попередні розпорядження щодо організації волосних і сільських установ. Після опублікування положень передбачалося “перетворити ці комісії в губернські в селянських справах присутствія” [233, 244].

Відповідно до п. 7 указу від 19 лютого 1861 р. “Про покращення попереднього розпорядження про введення в дію Положення” проект утворення волостей повинні були скласти ніяк не пізніше як протягом одного місяця після запровадження комісії (поміщикам давали право протягом цього терміну вносити зміни, якщо вони не суперечили положенню) [130, 137].

Безпосереднє ж уведення волосного устрою відбувалося так. Головний комітет вважав за потрібне відразу ж після опублікування законоположень про реформу приступити до організації сільського і волосного правління, а для остаточного їхнього запровадження призначався найкоротший строк – дев'ять місяців з дня одержання положення на місцях. Перші три місяці відводилися для складання проектів розподілу сіл по волостях, наступні – для затвердження цих проектів губернськими в селянських справах присутствія ми, а останні три місяці – для організації волостей і обрання службовців. Проекти розподілу сіл по волостях складалися повітовими комісіями під головуванням місцевих предводителів дворянства. Манифестом від 19 лютого 1861 р. строк створення сільських і волосних правлінь було обмежено до шести місяців. Для пришвидшення і полегшення роботи з розподілу сіл по волостях Воєнно-топографічне депо виготовило спеціальні мапи. В кожному повіті були визначені мирові ділянки, поліцейські стани і села, в яких “намічалось утворити волосні правління і канцелярії мирових посередників” [233, 244].

На шпальтах “Київських єпархіальних відомостей” та інших аналогічних видань надрукували “Высочайший Манифест”, де у п. 3 передбачили утворення в маєтках мирських управлінь, для чого пропонувалося “відкрити у значних населених пунктах волосні правління, а дрібні сільські громади возз'єднати під одне волосне правління” [121, 40].

Простежимо цей процес на прикладі Київщини. Указом від 11 лютого 1861 р. у губернії приблизно місяць діяла Тимчасова комісія, яка 11 березня “була перейменована в Київське губернське у селянських справах присутствіє” [134, 1]. Того ж дня повіти губернії розділили на мирові ділянки, провели обрання кандидатів на мирових посередників, відкрили сільські правління тощо (було обрано 48 мирових посередників). 7 червня “затвердили проекти утворення волостей” [134, 2].

У цілому населені пункти розподілялися по сільських громадах, сільські громади – по волостях і волості – по мирових ділянках нерівномірно. На ті й же Київщині до складу волостей входило від одної до 14 сільських громад, а до складу мирових ділянок – від 5 до 10 волостей; ділянки з меншою кількістю волостей зустрічалися дуже рідко, зате “були ділянки куди, входило 14–16 волостей” [233, 244].

Мирові дільниці Подільської губернії також мали різну кількість волостей. Приміром, кожна з п'яти мирових дільниць, що входили до складу Вінницького повіту, включали в себе різну кількість волостей. Зокрема, “до першої мирової дільниці входило 11 волостей, до другої – 12”. Відповідно “по 16 волостей до третьої і четвертої, а от п'ята мала їх усього 8” [327, 69].

Щодо Волинської губернії, то, приміром, в Овруцькому повіті “до 1-ї дільниці входило 7 волостей, до 2-ї дільниці – 9” [56, 97 зв.–98]. З часом кількість і волостей, і сільських громад змінюватиметься залежно від потреби.

Існувала проблема поділу на стани, адже потрібно було провести розподіл так, аби наявна соціальна структура не зазнала змін. Крім того, украй важливо було зберегти цілісність населених пунктів, також волості одного стану мали належати до однієї мирової дільниці. Про це чітко вказувалося у “Положенні про губернські та повітові у селянських справах установи”. Але з масової кількості донесень справників відомо, що “практично в усіх повітах Подільської губернії при розподілі їх на волості не було взято до уваги поділ на стани. Так, три волості першого стану Вінницького повіту – Станіславська, Носковецька Велико-Жмеринська не увійшли до складу утвореної мирової дільниці. Лише після розпорядження губернатора (від 5 червня 1861 р.) розпочався процес перерозподілу з врахуванням його зауважень” [327, 69].

Незважаючи на закінчення 6-місячного терміну, призначеного для оформлення волосних правлінь, стан справ був різним. Отак, у Волинській губернії їх – волосних правлінь – не було ще й на кінець листопада 1861 р., у Київській – на початок листопада нараховувалося 125 волостей. Водночас “у Подільській губернії волосні правління відкрилися в усіх волостях” [233, 245]. Говорити ж про остаточне впорядкування органів самоврядування для колишніх кріпаків на Правобережжі, та й по всій Наддніпрянщині, напевно можна з 1864 р., про що свідчить “Список населених місць”, уперше складений після проведення відповідної переструктуризації [164, 17–19].

У 1866 р. за тими ж принципами “були облаштовані” казенні (державні) селяни (їхній поземельний устрій остаточно визначили указом від 24 листопада 1866 р.) [286, 189]. Після передачі цього розряду селян до загального підпорядкування, усього “в Київській губернії нараховувалося 479 волостей та 53 мирових дільниць” [134, 4].

Організуючи перехід державних селян краю на волосне правління, запроваджували все так, як на той час було (сформовано) “в колишніх поміщицьких селян” [149, 34]. Відповідно до п. 5б указу “Про перетворення громадського управління державними селянами в західних губерніях” сільські громади перейменовували у волості, а згідно з п. 5д згаданого закону, до обов’язків сільського сходу понад вказаних у положенні від 19 лютого 1861 р. додався і розподіл між домогосподарями кількості лісу, надання дозволу на вирубку. Крім того, “волосні правління отримали право видавати позики з волосних кас” [149, 35]. Зрештою, “указ від 16 травня 1867 р. перетворив їх не в номінальних, а справжніх власників землі...” [251, 545]. В межах Правобережжя існували відмінності, як відзначає М. Цитович “в західних губерніях де у державних селяни не було волостей, сільські громади були переіменовані у волості” [434, 26].

Як видно з нормативно-правової документації, у колишніх поміщицьких селян формування сільських громад відбувалося з підданих одного діди́ча. Такий принцип формування не зовсім підходив для казенних селян, власником (розпорядником) яких була держава. При цьому процес поповнення державних селян на Правобережжі мав свою специфіку – часто ними були колишні кріпаки поляків-повстанців, тому вони й мешкали достатньо компактно, що підтверджує склад 1-ї мирової діляниці Звенигородської повіту.

Усього в діляниці було 8 волостей: зокрема 3 містечка, 45 сіл, 17 хуторів. У них мешкало 29784 рев. душ (10879 дворів), зокрема 19624 (7569) колишніх кріпаків і 10160 (3310) – колишніх державних. Причому другі проживали виключно в трьох волостях – Петраківській, Катеринопільській та Гусаківській. У Козачанській, Богачівській, Стецівській, Мокра-Калигорській та Шполянській волостях їх не було взагалі.

Також колишні поміщицькі та державні селяни відрізнялися рівнем забезпечення ґрунтами. Зокрема на початок 1895 р. ситуація виглядала так: у колишніх поміщицьких селян – 1,37 дес. на рев. душу (десь близько 0,7 дес. на особу); у колишніх державних – 5,8 дес. (2,9 дес.). Тобто поземельне забезпечення було десь у 4 рази ліпшим якраз у других [24, 1–2].

Окремо варто виділити організацію самоврядування поміж іноземними переселенцями. Ті “чужоземці, що прийняли підданство, переводилися в стан сільських обивателів, об’єднувалися з сільськими громадами і їх зачисляли до складу волостей (при цьому волосні старшини мали належати виключно до корінного населення) [151, 409–410]. Ті ж поселенці, які не прийняли підданства, податки відбували як і селяни, але “у волосних сходах участі не брали” [151, 411].

Цікаво, що деякі іноземні переселенці, зокрема німецькі колоністи Волині (де їх було порівняно більше, аніж на Київщині й Поділлі), “не були підпорядковані волосним структурам українських селян” [161, 1]. Водночас, деякі колоністи також селилися волостями. Такі випадки були поширені на Волині, де мешкали здебільшого німці й порівняно менше чехів. Вони завжди селилися окремо від тутешніх селян. Української (також російської) мови “не знали і знати не хотіли” (якщо і вчили, то більше для виду). До селян ставилися зверхньо. Громади очолювали шульци. Їх обирали на один рік і ніхто їх на цих посадах не затверджував. З усіх повинностей “платили лише подвірне та на утримання земської пошти” [57, 1–2]. Автором підраховано, що на кінець 1880-х рр. у губернії мешкало понад 80 тис. колоністів (10556 сімей) [57, 102–150].

Маємо підстави вважати, що остаточне впорядкування волосного устрою для колишніх поміщицьких та державних селян по всій підросійській Україні, і на Правобережжі зокрема, відбулося на початку 1870-х рр. [163, 4–6]. Про це свідчила поява відносно впорядкованих списків волостей та мирових діляниць.

Сучасна дослідниця О. Мельничук справедливо зазначає, що селяни Подільської губернії з невеликим бажанням зустрічали нововведення. Однією з причин було незадоволення людей викупною операцією, запровадженням викупних грамот. Свою стурбованість вони виражали по-різному, зокрема й бойкотом виборів до органів самоврядування. Іншою причиною стало те, що “утримання органів самоврядування лягало додатковим тягарем на самих селян”, які й так мали велику кількість податків, натуральних повинностей, інших зборів [327, 67]. Тут дослідниця дотримується думки радянського історика А. Бондаревського, який розглядав проблему в рамках концепції “класової боротьби”. Відтак очевидно ігнорує той факт, що населення регіону мало й етнічні (етнокультурні) суперечності. До того ж російський уряд

зазвичай не втручався у безпосередні взаємовідносини між польською шляхтою та українським селянством.

Про невдоволення селян, бойкот ними виборів посадовців волосної адміністрації пише П. Гураль, акцентуючи увагу “на великій кількості виступів протягом 1861–1863 рр.” [233, 247–249]. Зазвичай ці заворушення були спрямовані проти викупних платежів, сваволі поміщиків, але досить рідко проти саме впровадження волостей, хіба коли мова йшла про матеріальне утримання цих органів (детальніше це питання буде розглянуто нижче). Не випадковою є і верхня межа, вказана дослідником, – 1863 р. – на який припадає Січневе польське повстання. Тому пропонувати судження, що ці виступи були спрямовані виключно проти впровадження органів селянського самоврядування, на наш погляд, не зовсім доречно.

Неможливо повністю погодитися з позицією П. Гураля про негативне ставлення людей до установ місцевого управління, так нібито “українське селянство розуміло, у чийх інтересах створювалися царськими чиновниками і поміщиками ці установи”. Аргументуючи свою позицію, цей авторитетний дослідник наводить цитату начальника таращанської поліції, який інформував київського генерал-губернатора, що селяни не пройнялися “благородними ідеями уряду з організації їхнього самоврядування” [233, 247]. Запис датовано 1861 р., тобто роком запровадження волосного устрою. Негативне ставлення сільських людей до органів самоврядування радше виникло як реакція на модерні зміни, що передбачала реформа і до яких надзвичайно обережно ставився “наскрізь традиційний” хліборобський загал. Надто пафосним видається й твердження про нібито цілковите розуміння “рільниками-гречкосіями” суті реформи, яка, знову ж таки, робилася “в інтересах поміщиків та чиновників”. Насправді вони з великою обережністю ставилися до всього нового, про що достатньо аргументовано сказано в новітній українській історіографії. Власне тому майже через півстоліття після реформи один агроном, що прибув у Бересток для роз’яснення перспективи впровадження чотирипілля та інших с/г інновацій, писав: “Схід зібрався в назначений день, як зазвичай, з великим запізненням. Староста, писар та решту сільського “начальства” ставилося до мене досить добре. Проте на обличчях їх можна було прочитати відображення тих же безглузвих чуток, які турбували і “звичайних” селян” [259, 28]. Тобто будь-що нове насторожувало людей, тим більше,

що в їхньому малограмотному середовищі зміни нерідко обростали великою кількістю чуток, із погляду урбанізованого, добре освіченого “панства” – цілком безглуздими.

Звичайно реформа не була позбавлена суттєвих недоліків, зокрема й щодо формування волосного управління. Про це, між іншим, говорили сучасники, які по-різному оцінювали новий місцевий устрій. На самоврядування, писав В. Голубєв, було накладено тяжкі повинності (решта верств цього не знали), “над селянами... поставили ще й вище управління з чиновників-дворян”. По суті селян “замкнули у своєму стані” [37, 44]. Вважаючи таку оцінку дещо перебільшеною у своїй категоричності, варто ще критичніше ставитися до завищення радянськими істориками соціальних суперечностей між селянами та поміщиками.

На наш погляд, головною проблемою, яка хвилювала українських селян, була земля (хліборобство). Тому питання участі в самоврядуванні (фактично в політичному житті) часто вважалося чимось не надто почесним. На Правобережжі цей контраст був особливо відчутним, бо в краї “переважало особисте начало... Громада не так впливала на становище кожного господаря. Останній володів своєю садибою, полем та ін. угіддями окремо, не піддавався періодичним переділам землі...” [221, 755].

І хоча модернізація “нагадувала про себе” дедалі відчутніше, звичка до самоврядування досить повільно входила в селянську свідомість. Либонь ще й на початок ХХ ст. в українського селянства Правобережжя таких традицій не було. Чим, очевидно, можна пояснити появу інструкції київського, подільського та волинського генерал-губернатора для мирових посередників регіону. Цей документ було затверджено 6 вересня 1904 р. генерал-ад’ютантом Клейгельсом (містила 172 пункти). Вона повторювала Загальні положення від 1861 р., але з деякою корекцією. Так, п. 131 передбачав: “Скарги від громади і селян на сільських посадових осіб мировий посередник зобов’язаний вирішувати особистою владою...”. Та особливо цікавим був п. 171: “Мировий посередник повинен пам’ятати, що при неграмотності, нерозвиненості та особливо через відсутність звички до самоврядування, поради... можуть бути легко сприйняті селянами як накази керівництва ...” [131, 1–46].

Однак треба розуміти, що масштабність Великої реформи була безпрецедентною, а зміни торкалися найбільшої соціальної верстви імперії –

селянства, яке не мало досвіду державного врядування. Логічно, що створення для більш-менш впорядкованих та ефективно діючих органів знадобилося чимало часу. Вже через десятиліття (1872) після ліквідації кріпацтва очільник Київської губернії писав у річному звіті: “Виборні селянські установи: волосні і сільські правління, і волосний суд останнім часом керовані постановам й особами зобов’язаними до точного виконання Положення про селян від 19 лютого 1861 р. ... з кожним роком вони все більше розуміють свої прямі обов’язки і права в сферах сільського самоврядування та судочинства” [41, 1–69]. Вищенаведений фрагмент, на наш погляд, чудово ілюструє ставлення тодішньої політичної еліти до селянства – з позицій існуючої соціальної ієрархії суспільства. Адже хлібороби-трударі ніколи раніше не мали не лише прав, а й чітко визначених обов’язків. Натомість належали поміщику, який виступав певним буфером у їхніх відносинах із державною бюрократичною машиною. Тепер самодержавна влада створювала значною мірою вакуумні установи, де селяни “вправлялися” в основах самоврядування.

До того ж, на 1860-ті рр. рівень освіти мешканців українського села лишався надзвичайно низьким. Вважаємо це однією з головних причин невдач (неефективності) в організації самоврядування. Тривалий час селянство не могло, а почасти й не бажало продукувати зі свого загалу вправних урядовців. Маємо всі підстави стверджувати, що “політики від плуга” сторонилися волосної влади [116, 20–22]. Погляд на обов’язки волосних старшин, як і решти виборних селянських посадовців, був традиційним – як на службу, що не приносить ні прибутку, ні поваги серед односельчан. Часом виборні посади людт “відбували”, тобто ставилися до них швидше як до різновиду натуральних повинностей, а при можливості їх узагалі свідомо уникали. Влучно охарактеризував відношення селян до участі в селянському самоврядуванні професор Київського університету О. Білимович у 1904 р.: “Кращі люди не йдуть на це діло” [392, 328]. Такий тип поведінки, зазначає сучасний історик Ю. Присяжнюк, був “природною реакцією суб’єктів патріархально-синкретичної політичної культури на явища бюрократизації й відвертої корумпованості “цивілізованого” (урбанізованого) суспільства” [392, 359].

Кажучи інакше, у пореформений період “селяни зберегли традиційну (патріархальну) політичну культуру” [177, 47; 178, 123–132]. Ю. Присяжнюк

наголошує: “Такий історично сформований різновид маргінального (в контексті “епохи модерності”) способу існування був зумовлений живучістю патріархальних засад функціонування громад” [392, 333].

Найконсервативнішою ситуація була на Поділлі. На авторитетну думку В. Гульдмана, у цій губернії сільські люди були особливо “мовчазні й понурі” [122, 6]. Вочевидь існувало кілька причин, зокрема в тутешніх селах ніколи не користувалися особливою повагою люди невиробничих професій. Часто волость мала ряд адміністративно-поліцейських функцій, що перетворювало волосного старшину на уособлення апарату державного примусу. З практичного погляду участь в органах самоврядування відволікала селян від ведення господарства.

Проте у випадках відкритих конфліктів, селяни вели себе з членами волосних правлінь достатньо агресивно [117, 15–16]. 1864 р. хижнянський волосний старшина скаржився уманському повітовому справнику, що селяни відмовилися платити податки й викупні платежі. Заявили принагідно, що їм із достовірних джерел відомо про відсутність подібних платежів у всіх сусідніх повітах. І що ці платежі є вигадкою їхніх “найближчих” начальників, які беруть хабарі в поміщиків, а ті “змушують їх до цього” [93, 25]. Волосний старшина довідався, що селян с. Красний Кут підбурювало кілька односельців. Займалися вони цим і в сусідніх селах Таращанського та Звенигородського повітів. Ходили чутки, що ці активісти навіть показували на зібраннях селян якусь грамоту. Від чого ті стали “зовсім непокірливими і не виконували розпорядження начальства” [93, 25 зв.].

Ю. Присяжнюк виділяє такі причини подібної поведінки селян: “Надто зневажливо селян ставилися до згадуваних сільських і волосних урядовців. “Підвищений інтерес” до цієї категорії зверхників можна пояснити, по-перше, майже повсякденним, і як правило неприємним втручанням у господарське життя.., по-друге, свавіллям і протизаконними розтринькуванням громадських коштів, по-третє, низьким, через їхнє соціальне походження й безсилля перед повітовою владою, авторитетом. Давалися в знаки і “глибша” причина – постійне вагання хліборобів у виборі способу поведінки. Ситуативно перемагав страх перед можновладцями, а отже, стверджувалися заздрість, слабкість волі та покірність або сумбурні вияви такої ж неконструктивної, а то й зовсім неефективної афектації” [392, 311].

З огляду на вищезазначене, уточнимо: селяни, принаймні попервах (після 1861 р.), не ототожнювали волосне правління з традиційним самоврядним досвідом. Вони ладні були вірити своїм односельцям, які говорили такі очевидні, зрозумілі для них, банальні речі, аніж волосному старшині, котрий тепер виконував функцію посередника між владою (верховне уособлення якої – імператора вони сакралізували) та власне народом. Селянин вірив у “доброго царя” як вищу справедливість, а всі свої біди перекладав на найближчих начальників та збірний образ – “панів”. Звичайно волосні старшини не завжди, а частіше взагалі не виконували свою представницьку роль у відстоюванні інтересів селян перед владою та дідами. Хоча матеріали виявленої нами справи про побиття селянами с. Красний Кут діди́ча Песяцького свідчать, якраз про зворотне, а саме, що поміщик мав конфлікт із волосною адміністрацією, ймовірно причиною якого стали викупні платежі. У результаті загострення стосунків “серед підозрюваних опинився й сам волосний старшина” [93].

За схожих обставин виникла й справа зі взаємних скарг. Селяни с. Ходак Летичівського повіту ремствували на поміщика Старорипінського через “закриття ним селянського прогону” [42, 3 зв.]. Водночас державний селянин Іван Яворський, що працював сторожем у поміщика, скаржився на ходацького волосного старшину Константина Малецького. Той арештував його за підозрою в намірах викрасти коней. Пізніше в справі фігурував і колишній волосний писар Стрельбицький [42, 4]. Ці справи стали наслідком конфлікту між селянами та дідичем, де волосний старшина займав, судячи з усього, проселянську позицію, тому й конфліктував із поміщиком. У результаті розгляду цих справ у Подільському в селянських справах присутствії найбільш постраждав саме волосний старшина, який відбув 7 днів арешту та заплатив 5 руб. штрафу [42, 4].

Згідно з чинним законодавством, волосний старшина, на відміну від волосного писаря, мав походити виключно з місцевих селян, тобто бути, так би мовити, “своїм”. Але це не допомагало йому мати вищий авторитет. Виключенням були випадки, коли посаду волосного старшини обіймав представник поважного роду. Цю думку підтверджує й етнограф В. Кравченко, який збирав етнографічні матеріали на Волині. Він відмічав, що селянське самоврядування в регіоні на початку XX ст. перебувало в занедбаному стані й лише в окремих волостях, де при владі перебували “авторитетні й

владущі сільські клани”, ситуація виглядала кращою [124, 15–17]. Що черговий раз підкреслює важливість людського чинника в забезпеченні ефективності функціонування цього інституту управління на місцях.

Повертаючись до схильності селян протестувати проти дій волосної адміністрації, зауважимо, що вже ж почасти вони виявляли таку собі флегматичну незгоду. 1877 р. сільські мешканці Овруцького повіту скаржилися на свавілля волосного писаря, на відсутність контролю його дій з боку мирового посередника та голови з’їзду, які “ніколи не бувають на сході”. Доходило до того, що зібрання не могло прийняти жодного рішення, а селяни вкотре не дочекавшись прибуття волосного писаря, розходилися “по роботах”. Якби подорожній М. Абраменко від “нечего делать” “не вслухався в цю розмову і пізніше не написав про це генерал-губернатору”, то ці скарги так і залишилися б на рівні людських балачок [46, 3]. Звичайно, “добитися правди” селянам було важко, адже здебільшого подібні доноси подавали в канцелярію губернатора, звідти їх переадресовували губернському в селянських справах присутствію, а вже тоді один із членів присутствія з’являвся на перевірку. В цьому випадку було прийнято рішення, що донос Абраменка “лишен всякого вероятия” [46, 5]. Є висока ймовірність, що справа була “зам’ята” місцевими чиновниками, оскільки там фігурував не лише волосний писар, а й вище начальство. Звичайно, такі випадки не спонукали людей шукати справедливості у волості та навіть губернії, радше навпаки – змушували їх всіляко локалізувати свій (традиційний) світ від “модерної” волості. Їхні протести були емоційними, але мало практичними.

Давалася взнаки й велика бюрократизація розгляду подібних справ. Гарним прикладом тут може бути хід розслідування справи про розтрату майна, що залишилося в спадщину дітям міщанки Білокурової, посадовими особами Берездовської волості Новгород-Волинського повіту [47, 9]. Вирішення цієї справи через бюрократію тягнулося роками [47, 9 зв.]. З огляду на подібні випадки, не дивним видається песимізм селян щодо можливості знайти правду в офіційних установах. Бюрократична тяганина у вирішенні подібних справ нерідко тривала роками й була вигідна лише посадовцям, які могли як уникати відповідальності, так і отримувати хабарі.

Поширеним способом виявлення невдоволення селян залишалися скарги, особливо коли порушувався їхній традиційний життєвий устрій. На латентному рівні світосприйняття вони залишалися “пасивним суб’єктом деспотизму з боку політичного режиму”, кращого виходу, аніж адресувати скарги тим же чиновникам, не знаходили [392, 315].

Окрім викладених вище проблем у створенні та подальшому функціонуванні органів волосної адміністрації, постало вже згадуване питання нерівномірності розподілу населених пунктів, що створювало значні труднощі в управлінні волостями. Зокрема, недотримання встановлених меж кількісного складу волості ускладнювало функціонування органів місцевого управління. О. Мельничук вбачає причину такого недосконалого розподілу в поспішному здійсненні урядом реформи з організації селянського самоврядування. Аргументує “скороченням і так, на її погляд, короткого 9-тимісячного строку утворення сільських та волосних правлінь до шести місяців” [327, 70]. Але зважимо, чи мав уряд альтернативу швидкому створенню нових станових адміністративно-територіальних одиниць? Після ліквідації кріпацтва потрібно було організувати для практично не адаптованих до самостійного існування в умовах державної бюрократичної машини селян органи управління. Ними власне й стали волості, які протягом півстоліття існуватимуть як “одиниці місцевого самоврядування”.

Отже, розподіл на волості проходив доволі швидко, але напружено. Тому, траплялося, центральним поселенням волості, в якому розташовувалося волосне правління і за яким волость отримувала назву, визначався населений пункт, який не завжди відповідав визначеним вимогам. Хоча ця процедура була доволі непростю. Після відповідного рішення на рівні волості, мировий посередник передавав його на розгляд з’їзду мирових посередників. Далі рішення з’їзду розглядало губернське в селянських справах присутствіє, а і після цього губернатор передавав його генерал-губернаторові на затвердження.

Зазвичай центром волості обирали село чи містечко в окрузі з найрозвиненішою інфраструктурою. Саме тому одним із аргументів перенесення центру волості із с. Велимче в с. Датинь 2-ї ділянки Ковельського повіту Волинської губернії було

пояснення “що с. Датинь відноситься до багатолюдних сіл, в ньому є парафіяльна церква і що воно розташовано ближче до центру волості” [50, 4 зв.].

У другій половині 1880-х рр. помітно збільшилися випадки переміщення волосних правлінь із одного населеного пункту в інший. Зокрема, у 1888 р. голова Черкасько-Чигиринського з'їзду мирових посередників подав на розгляд Київського губернського в селянських справах присутствія постанову згаданого з'їзду про переміщення волосних правлінь: “Чаплищинське із с. Чаплище в с. Подорожне, Адамівського із с. Адамівка в с. Рацево, Болтишського із с. Болтишка в с. Ставидла і Баландинського із с. Баландино в м. Телепино” [60, 2]. Причини такого рішення мирові посередники пояснювали незручним, віддаленим від центру розташуванням населених пунктів, де знаходилися згадані волосні правління [60, 5 зв.–6 зв.]. Тобто ця проблема поступово вирішувалася, й часто за ініціативи самих мешканців. Тут люди виявляли певну громадську активність, бо “вбачали пряму вигоду для себе”. Дістаючись волості, вони могли економити час, котрий був особливо цінний у період весняних та осінніх полкових робіт.

Цікаво, що відомий громадський діяч Є. Чикаленко називав великі села “містечками”, зокрема с. Охматів Тращанського повіту. Цей населений пункт був волосним центром і разом із двома іншими селами “нараховував кілька тисяч мешканців” [171, 172]. Примітно також, що старожили с. В'язівки, яке було одним із волосних центрів Черкаського повіту, і до цього часу називають центр села, де знаходилося волосне правління, містечком.

Фінансові витрати часом були солідні. Так, за 1911 р. на виплату заробітної плати волосного старшини та писаря Шедерівської волості Канівського повіту та на утримання канцелярії пішло 1839 руб. 74 к. При цьому було зареєстровано “4670 вхідних та 5954 вихідних документів” [22, 1].

Ось як виглядали витрати на утримання цього волосного правління у 1890-х рр. Усього понад два десятки платежів: утримання волосного старшини, волосного писаря, сторожів та писарів, двох стійчиків (тобто чергових (посильних)), арештантських приміщень при станових квартирах, а також, за вироком мирового судді, утримання приміщення для військової повинності, двох помічників волосного писаря, винагорода волосним суддям, дільничним фельдшерам, канцелярські витрати,

утримання волосного писаря, кошти на освітлення волосного правління, на опалення волосного правління, на ремонт волосного правління та чистку димоходу, на утримання почти (інколи кількох), винагорода поліцейським урядникам та присяжним засідателям (інколи кільком), витрати на пресу (“Губернські відомості”, періодика), страхування волосного приміщення та церковного храму, додаткові роботи з організації сільського самоврядування, поїздки посадовців або гінців, непередбачені витрати [18, 1–26].

Розглянемо детальніше статистику про кількість повітів, волостей, сільських громад та інші дані, що дасть нагоду скласти цілісну візію волосного устрою Правобережжя останніх десятиріч XIX ст. Для повноти картини порівняємо ці дані з матеріалами по решті регіонів Наддніпрянської України (див. Додаток А).

Отож, у 1885 р. на Правобережжі функціонувало 704 волості з 1986-ти всієї Наддніпрянщини, 5 із яких були єврейськими, тобто сформованими за релігійно-етнічною ознакою (надалі єврейські поселення включено до загальних статистичних даних). Волості регіону становили 35,4%, тобто понад третину від загальної кількості. За чисельністю селищ, які входили до волостей, ситуація була схожою. А саме, із 25336 сіл та дрібніших населених пунктів 9-ти губерній Наддніпрянщини на Правобережжя припадало 8969 (35,4%). Щодо кількості дворів, то тут обстановка була аналогічною: з 1956610 дворів на Південно-Західний край припадало 692284 (35,4%). Проте, за чисельністю населення ситуація мала дещо інший вигляд: із 12200161 осіб сільського люду в трьох правобережних губерніях мешкало 4656055 або 38,2%. Водночас, площа земель, які належали цьому ж таки населенню, становила 5806480 дес. із 18955851 або 30,6%. Що важливо зазначити: частка орної землі на Правобережжі (69,1%) фактично була тотожною з тією, що існувала на всій Наддніпрянщині (68,4%). Не важко помітити, що своєрідне вирівнювання цього показника відбувалося за рахунок “болотистої” Волинської губернії, яка за наявності не включених до сільськогосподарського обробітку ґрунтів була близькою до “степових” Катеринославської, Херсонської та Таврійської губерній. А це дає підстави зробити висновок, що загальний рівень землекористування на Правобережжі був меншим за відповідний показник на Лівобережжі.

У цілому ж аналіз загальних показників волосного устрою показує, що Правобережжя мало чим відрізнялося від решти регіонів. За виключенням чисельності населення, що означало відносно більшу густоту мешканців у кожній волості й, відповідно, їхнє менше поземельне забезпечення. Про це ж почасти свідчить такий показник як середня кількість селищ на одну волость – 12,7. Адже стосовно Лівобережжя (включно зі Слобожанщиною) та Півдня, де ці дані становили відповідно 17,2 і 7,8, відмінності справді були суттєвими. Тобто в цьому випадку загальні статистичні підрахунки ніби приховують відчутну відмінність у “комплектації” волостей Південно-Західного краю.

Аналогічно ситуація виглядала й щодо середньостатистичної чисельності волостей по повітах. Якщо на Правобережжі цей показник приблизно відповідав загальному по всій Наддніпрянщині – близько 20, то на Лівобережжі він не сягав і 17, тоді як на Півдні перевищував 26.

Щодо власне Правобережжя, то 41% волостей регіону знаходилося в Київській губернії, (289 із 704), на Подільську припадало дещо більше 21% (151), і близько 38% (264) функціонувало у Волинській губернії. На Київщині на одну волость у середньому припадало понад 8 селищ, на Поділлі – понад 17, на Волині – майже 15. Відповідні показники за кількістю дворів на одну волость – 934, 1637, 664; за кількістю населення – 6109, 10236, 5094; за надільною землею – 6742, 11067, 8283. Щодо забезпечення ґрунтами, то тут важливо наголосити на обсягу подушного землекористування, насамперед орними ділянками (в дес.) – 0,79, 0,81, 1,00. У цілому по регіону він становив 0,86 дес.

Отже, за загалом схожими показниками з забезпечення землею, привертають увагу суттєві відмінності у самому “комплектуванні” волостей. Відносно незначна їхня чисельність на Поділлі (лише 21%) певним чином компенсувалася помітною, у 1,5–2 рази більшою, кількістю селищ, дворів, населення на площах ґрунтів. Така ситуація виглядає дещо дивною, з огляду на політику “вирівнювання” волосного устрою за чисельністю мешканців, яку проводила влада, і тому потребує окремого дослідження.

Згадані виключення зберігалися й надалі. У 1886 р. демографічний стан справ у 6-ти волостях Мошногогородищенського маєтку К. Балашової мав наступний вигляд: “у

Шелепухській волості мешкало 3862 осіб, а в Городищенській – аж 23845 осіб”, тобто майже в 6,2 рази більше [169, 170]. І все ж варто ще раз вказати на поступове “вирівнювання” цього показника.

Також зміни відбувалися по мірі завершення викупних справ, що стосувалося всіх розрядів селян. Насамперед скорочувалася чисельність мирових посередників та членів від уряду в повітових мирових з’їздах. З 1872 р. у кожному повіті Київщині залишалося по дві мирові дільниці та одному мировому з’їзду на 2 повіти, 212 волостей та 2016 сільських громад [134, 5]. Згідно з оцінками земських установ регіону, 1909 р. у Київській губернії нараховувалося 210 волостей, у Волинській – 203, у Подільській – 162 відповідно [36, 1–45]. Тобто у Київській губернії кількість волостей скоротилася на 79 одиниць у порівнянні з 1885 р., у Волинській відбулося зменшення на 61 волость за той же період, а в Подільській губернії, навпаки, чисельність волостей збільшилася на 11. Фактично на початок ХХ ст. поділ на волості трьох губерній Південно-Західного краю був оптимізований, як наслідок – ліквідовано великий розрив між кількістю волостей у Київській та Подільській губернії.

За всі пореформені роки зростало населення практично кожної волості (не в останню чергу за рахунок їхнього укрупнення) приблизно в 9–10 раз. Відповідно збільшувалася чисельність сільських громад, позаяк “удвічі зростала загальна кількість селянства” [392, 327]. Тенденцію до зростання чисельності населення волостей простежуємо не лише на Правобережжі, а й по всій Наддніпрянській Україні [162, 3–5]. Вона ставила перед владою та громадськістю низку нових проблем, серед яких першочерговим було вдосконалення місцевого управління. Ці завдання влада вирішуватиме аж до реформи 1923 року.

Як уже згадувалося, одним із ключових мотивів незадоволення селян під час впровадження та реорганізації волостей, були їхні фінансові витрати на утримання адміністрацій. Тому розглянемо детальніше т. зв. “громадські витрати” у волостях правобережних губерній, для чого скористаємося матеріалами річних губернських звітів середини 1880-х років. Порівнюючи витрати утримання установ селянського самоврядування в Київській губернії за 1885 та 1886 рр., фіксуємо: у загальному ці витрати зменшилися в 1886 р. порівняно з аналогічними витратами за попередній рік на 37475 руб. Проте збільшилися по деяких окремих статтях. Зокрема, витрати на

утримання волосних правлінь та канцелярію на 3161 руб. Одночасно значно зменшилися витрати на будівництво і ремонт волосних правлінь, запасних магазинів та інших громадських будівель – на 27 093 руб. [61, 8]. Подібна ситуація була й в наступному 1887 році. Тоді витрати збільшилися на утримання: волосних посадових осіб на 2452 руб.; волосних правлінь і канцелярські витрати на 4642 руб. Водночас значно зменшилося фінансування на сільських посадовців (на 9424 руб.) та на будівництво й ремонт волосних правлінь, інших громадських будівель [61, 21].

Незалежно від коливань цифр витрат на громадські потреби, вони значно різняться по окремих повітах. Так, витрати на будівництво і ремонт волосних правлінь, запасних магазинів та інших громадських будівель значно зменшилися в 1886 р. у таких повітах: Київському – на 5677 руб., Бердичівському – 2613 руб., Липовецькому – 5396 руб., Звенигородському – 8734 руб., Черкаському – 2778 руб., Сквирському – 9729 руб., але суттєво збільшилися в Таращанському повіті (на 5684 руб.) [61, 8 зв.]. Різнилися також витрати на платню волосним урядовцям, утримання волосних правлінь та канцелярії, ін. Зокрема, за 1887 р. спостерігався певний дисонанс між сумами на утримання волосних правлінь у Сквирському повіті, де було витрачено 8860 руб., та в Уманському, де ця сума сягнула 16850 руб., що означало фактичне подвоєння. Подібна ситуація спостерігалася й у затратах на утримання сільських посадових осіб, де при вже згадуваному зменшенні витрат, їхня сума коливалася від 5524 руб. у Радомшильському до 17925 руб. у Канівському повіті [61, 21].

Київське губернське в селянських справах присутствіє, розглядаючи витрати за 1885 та 1886 рр., відзначало, що звертаючись до пошуків для можливого урегулювання грошових громадських витрат і натуральних повинностей і дотримуючись того ключового принципу, що врегулюванню можуть підлягати лише обов'язкові мирські збори і натуральна повинність “з предметів, чітко вказаних у законі” [61, 9 зв.].

Підвищення витрат на утримання волосного правління яке спостерігалось в цей період, на думку губернського у селянських справах присутствія, було виправданим, що не скажеш про витрати на утримання сільських посадовців, які також невпинно (щорічно) збільшувалися. Його, на думку губернського присутствія, можна було б виправдати, якби воно було наслідком рекомендованої у минулорічному звіті

надбавки до виплат сільським посадовцям у заміну витрат на їхні роз'їзди. Проте, як свідчать дані звіту за 1886 р., ці витрати не лише були не ліквідовані, а й збільшилися проти попереднього року. Також поставало питання, наскільки виправданими були подібні витрати, оскільки свої службові обов'язки сільські старости та писарі виконували в межах своїх населених пунктів.

Саме тому, не маючи пояснення такому збільшенню цих витрат, губернське присутствіє, вимагало пояснень з цього приводу від мирових з'їздів. І звертало особливу увагу на Умансько-Звенигородський з'їзд, в якому розтринькування коштів такого роду помітно збільшилося, незважаючи на “стійку тенденцію скорочення сільських управ та їхніх канцелярій” [61, 10]. Тут добре помітні зловживання на рівні сільського, волосного і ймовірно повітового чиновництва, які хотіли забезпечувати свій комфорт чи збагачуватися за рахунок селян. Тому поширене в історіографії твердження, що найбільшим “експлуататором” селян була держава, сумнівні, бо найбільше селяни потерпали саме від місцевого чиновництва.

Витрати на будівництво і ремонт волосних правлінь, запасних магазинів та інших громадських будівель зменшилися на 27093 руб. Проте на 1946 руб. вони збільшилися на ремонт та будівництво сільських управ. Витрати по обох статтях не могли бути скороченими в примусовому порядку, бо залежали від усвідомленої самими громадами “потреби побудови чи ремонту цих будівель” [61, 10 зв.]. Подібні процеси продовжувалися й в наступні роки [61, 22]. Тому збільшення цих затрат, а також витрат на утримання волосних правлінь і канцелярські матеріали губернське присутствіє вважало прийнятним. Тим більше, що було “зменшено видатки на бланки, книги і газети для волосних правлінь та складання посімейних списків” [61, 22 зв.] У 1885–1887 рр. схожою була ситуація у Волинській губернії [61, 32].

Волинське губернське присутствіє зветало увагу на витрати на утримання волосних правлінь. Виділені кошти йшли на ремонт будівель, їхнє опалювання та освітлення, а також на канцелярське приладдя. Ця стаття значно збільшилася порівняно з 1885 р. (38762 руб.) і в 1886 р. сягнула 47760 руб., а в 1887 р. – 47059 руб. [61, 32].

У 1885 р. платню наглядчачам запасних магазинів не виплачували лише в Бердичівському повіті. Тоді як у 1886 р. ці “виплати припинилися” також у

Васильківському, Канівському, Звенигородському та Уманському повітах [61, 8 зв.]. Ці ж зміни за рік, але в цифрах, виглядали так: за 1885 р. усього по губернії на виплати наглядачам запасних магазинів пішло 7821 руб., а в 1886 р. – 3992 руб. Розмір суми витраченої на плату наглядачам запасних магазинів різнився по повітах. Найнижчою вона була в Липовецькому повіті – 109 руб., найвищою в Звенигородському – 1501 руб. (один із повітів, в якому цю статтю витрат скасували в 1886 р.). Солідними були й суми в інших повітах, де витрати на утримання наглядачів запасних магазинів скасовано. Зокрема у 1885 р. ці витрати складали: 1187 руб. – Уманський, 809 руб. – Васильківський, а в Канівському витратили всього 134 руб.

Цікаво, що в 1886 р. першість у виділенні коштів на утримання наглядачів запасних магазинів зайняв Черкаський повіт (1134 руб.), який у 1885 р. посідав друге місце з сумою 1331 руб. Тобто це був єдиний повіт із сумою витрат більше тисячі рублів, який не припинив витрати наглядачам запасних магазинів. На тлі загальної тенденції до зменшення цих витрат, у Таращанському та Сквирському повітах їх “дещо збільшили” [61, 5 зв.–6].

Губернське в селянських справах присутствіє так пояснювало цю ситуацію: “Витрати по статті утримання наглядачів запасних магазинів, що зменшилися з 7821 руб. у 1885 р. до 3992 руб., у 1886 р. і ліквідовані зовсім у п’яти повітах губернії, виправдовувалося небажанням деяких громад скористатися наданим їм указом від 28 січня 1872 р. правом переведення хлібних запасів у грошовий капітал” [61, 26].

У фінансових питаннях волосна влада здебільшого підтримувала рішення, спрямовані на економію коштів. Тим більше, що така ініціатива йшла й від губернських у селянських справах присутствій. Волосні посадовці не надто економили на собі, хоча почасти такі витрати визнавалися виправданими через справді великий обсяг роботи, який їм доводилося виконувати. Цікаво, що в умовах загального браку грошей селяни відчували й сприймали витрати на громадські потреби досить болюче. Особливо ж, коли обставини справи торкалися т. зв. “зайвих витрат” (на агрономію, медицину, ветеринарію, школи, ремонти доріг та мостів) вони частіше всього вважали, що їхні (чи казенні) заощадження “витрачаються цілком даремно” [255, 69]. І за найменшої нагоди дорікали в цьому “своїм” посадовцям.

Насправді ситуація була ще складнішою. Справа в тому, що значна частка життєвих проблем, вирішення яких покладалося на волосне правління, напряду була пов'язана з обов'язками повітових і губерньських чиновників. Приміром, питання про способи стягнення з колишніх панщинників викупних платежів, а ще з'єднання (укрупнення) дрібних волостей, збільшення кількості мирових ділянок, також успішніше проведення землеробських робіт та ін. регулярно розглядалися на зібраннях мирових посередників та голів мирових з'їздів [409, 140]. Такі ж функції виконували і спеціально створені дворянські присутствія. Тобто життєвоважливі для селян проблеми постійно перебували в полі зору державної адміністрації та самоврядних структур повітового й губерньського рівнів. Від них же цілком залежала доля, а відтак і манера поводження волосних посадовців. На Правобережжі ситуація ускладнювалася тим, що вище начальство часто було рекрутоване (особливо в перше пореформенне десятиліття) представниками “недружньої” польської шляхти.

Ще однією специфікою селянських установ на Правобережжі було те, що в 1870 р. на них покладался обов'язок забезпечувати земельними наділами та приміщеннями церковні причти місцевих православних парафій. На Київщині протягом 1873–1888 рр. така робота велася “по 1200 парафіям” [134, 5–6].

Отже, запровадження волостей на території Правобережної України проходило досить складно, як і в більшості регіонів Російської імперії. Дискусії, суперечки та інші негаразди розпочалися ще на стадії створення проекту реформ редакційними комісіями і не припинялися надалі, охоплюючи як верхні ешелони влади, так і регіональні (губерньські та повітові) структури. Радянські історики негативно оцінювали цей процес, явно перебільшуючи “революційність” і “обізнаність” селянства в перспективах і недоліках реформи. Наше ж дослідження засвідчує: функціонування системи волосного правління було недостатньо ефективним насамперед через неадекватне розуміння селянами принципів волосного управління, ідеї самоврядування яє такої. Специфічними умовами для “місцевої політики” українських селян Правобережжя була не лише патріархальна (посткріпосна) політична культура, а й традиційно міцні позиції в цьому регіоні польських шляхетських елементів. Усе ж, із часом, кількість волостей по губерніях поступово оптимізувалася, вирівнювся їхній чисельний склад.

2.2 Виборні колегіальні органи волості: волосний схід і волосне правління

Внутрішня структура волосного правління, передбачена чинним після 1861 р. законодавством, виглядала наступним чином: волосний схід, волосний старшина з волосним правлінням і волосний суд. Спочатку детальніше проаналізуємо функціонування виборного колективного органу – волосного сходу та колегіального органу волосної адміністрації – волосного правління [138, 54].

Отже, волосний схід, відповідно до п. 78 Положення 1861 р., мав бути головним розпорядчим органом усього волосного управління. Проте, зазначимо відразу, з ряду причин такої ролі він не відіграватиме.

До функцій волосного сходу входили вибори службових осіб волосного правління та нагляд за їхньої діяльністю, розподіл податків і самооподаткування, призначення сиротам опікунів та попечителів і перевірка їхньої діяльності, справи про рекрутську повинність (з 1874 р. – військову повинність), утвердження постанов сільських сходів про висилку “порочних”, вибори повітових земських гласних (у губерніях, де запровадять земство), з 1911 р. – обрання виборників і кандидатів для виборів членів повітових землевпорядних комісій від волосних сходів, а з утворенням Державної думи (1906) – обрання виборних для участі в з’їздах уповноважених від селян. Схід обговорював і вирішував справи, що стосувалися господарських, культурних і побутових потреб селян усієї волості та “наглядав за сільськими громадами, їхніми громадським управлінням” [233, 255].

До складу волосного сходу входили сільські й волосні посадові особи, що обиралися (відповідно до 112 ст. Загального положення 1861 р.), та селяни обраних від кожного населеного пункту волості по одному від десяти дворів, не залежно від форми володіння землею. Від населеного пункту, де було менше десяти дворів, обирали по одному виборному. Для трьох правобережних губерній та деяких інших місцевостей, обов’язковою також була “присутність виборних від наймитів і бобилів” (один від двадцяти дорослих робітників) [138, 55].

На середину 1880-х рр. ревізори Каменецького повіту Подільської губернії відзначали, що волосні й сільські сходи “збиралися правильно”. Справи на них

вирішувалися в установленому законом порядку, за винятком деяких випадків, де бобилі та деякі зараховані до волості особи не мали своїх представників на волосних сходах. Окрім того, до складу волосного сходу часто не включали всіх виборних сільських посадових осіб, як того вимагала ст. 71 Загального положення 1861 р. Найчастіше були відсутніми збирачі податків. Власне тому склад сходу “часто був меншим від потрібного” [56, 67].

У Волинській губернії порушення найчастіше полягали у відсутності виборних на волосні сходи від огородників і бобилів, як це було виявлено в Костопільській волості 2-ї діляниці Рівненського повіту. Також від зарахованих до деяких волостей осіб у Володимир-Волинському повіті і в Кунівській та Перерословській волостях Острозького повіту. Волосні старшини і писарі пояснювали це тим, що ці “зараховані” особи, зараховані до волостей, не могли обирати своїх представників та мати їх на сходах, бо вони майже безземельні і в межах своїх волостей практично не мешкають. Знаходилися вони в інших місцевостях, інколи в дуже далеких волостях — з паспортами чи навіть і без них. Проте Волинське губернське в селянських справах присутствіє вважало неправомірним таке пояснення щодо ситуації у Вербській волості 2-ї діляниці Володимир-Волинського повіту. В цій волості проживали колишні однодворці, які в статусі чиншовиків “знаходилися в межах волості” [56, 88 зв.]. Небажання бачити на сходах своїх збіднілих односельців, можна пояснити великою повагою українських селян до хліборобської праці. Відповідно обезземелений, тобто селянин без землі та власної господарки, на погляд успішних домогосподарів, не мав права брати участь у вирішенні важливих громадських питань. Що, відповідно, розглядалося не як приниження бідноти, а швидше як слідування давнім традиціям та неписаній ієрархії в громаді.

На Волині волосні сходи збиралися за потребою, кілька разів на рік, з дозволу мирових посередників. Сільські ж сходи збиралися сільськими старостами, також за потребою чи за розпорядженням волосних старшин. Перше місце на волосних сходах займали старшини, а на сільських — сільські старости. Лише за відсутності волосного старшини на волосних сходах перше місце надавалося одному із сільських старост, за взаємною згодою з рештою старост, а при відсутності сільського старости його місце займав волосний старшина. Якщо ж на волосному сході розглядали скарги на

волосного старшину, то головував котрийсь із сільських старост, обраний за взаємною згодою. Якщо ж не вдавалося дійти згоди, то “головувати призначали старшого за віком” [138, 55]. Траплялися й порушення установленого порядку, які було помічено в Кустинській волості 1-ї ділянки Рівненського повіту, де в 1885 р. на волосному сході, за відсутності волосного старшини головував кандидат старшини, а не сільський староста, а також у Березенській волості 2-ї ділянки цього ж повіту, де на волосному сході у 1884 р. головував сільський староста с. Голубнаго Василь Барабаш, а на приговорі підписався Ярш(н)овській сільський староста Павло Лисюк [56, 88].

На ефективність діяльності та їхню відповідність вимогам чинного законодавства таких колективних органів селянського самоврядування як сільські та волосні сходи впливав ряд об’єктивних та суб’єктивних чинників. Часом вони були суто технічного характеру. Селяни, особливо в літній період, не мали часу долати значні відстані аби взяти участь у сільському чи, тим більше волосному сході. Типовим прикладом може слугувати ситуація, яка склалася в с. Кримно Кримянської волості 1-ї ділянки Володимир-Волинського повіту, де відповідно до люстраційного списку, налічувалося 484 домогосподарів, відповідно громада складалася з такої ж кількості осіб, які мають право голосу. Проте, на сільський схід у літні місяці збиралося 134, а в зимові 293 домогосподарі, скільки ж осіб підписували і приговори, занесені до реєстраційної книги. Волосний староста та місцевий старшина пояснювали це тим, що значна частина домогосподарів Кримянської громади мала наділи-особняки, які знаходилися на значній відстані як один від одного, так і від с. Кримно [56, 88 зв.]. Унаслідок цього деякі господарі лише на літній період, а інші й на цілий рік, переселялися в свої особняки. Це не дозволяло посадовим особам зібрати передбачену законом кількість осіб на сході, хоча посадовці клятвено й запевняли, що для того, аби зібрати схід у повному складі докладали всіх зусиль. Схоже так і було, бо подібне говорив мировий посередник, який неоднократно пересвідчувався в неймовірних труднощах при зборі Кримнянського сільського сходу.

Опис волосного сходу, на якому проводилася перевірка грошових сум, дає П. Астирєв, котрий служив волосним писарем. У своїх записах він, без будь-яких застережень, вказував, що це “віче” було цілком підпорядковане волосній адміністрації і, головнo, – писарю. На сході потрібно було перевірити проходження

грошових сум у волості за півріччя, і писар почав читати заздалегідь підготовлену постанову сходу, в якій зазначалося, що волосний схід “провадив облік грошових сум, які пройшли через волосне правління.., і визнав, що видатки правильні, а тому ухвалив: затвердити їх, в чому і підписуємося”. Далі старшина запропонував учасникам сходу перевірити книги й суму грошей, але “серед селян бажаючих не знайшлося” [176, 38].

Можна виділити кілька організаційно-технічних проблем у роботі волосного сходу. Вже згадана віддаленість волосних центрів, де зазвичай збиралися волосні сходи, від решти населених пунктів волості, що безумовно змушувало селян витратити чимало часу на дорогу для участі в сході. Тому й не дивно, що в період активних польових робіт люди часто просто не брали участі у волосних сходах. Малограмотність та загальна патріархальність політичної культури також не сприяли активній участі селян у діяльності головного органу волосного управління.

Типовий волосний схід міг включати до 100 чи 200 осіб. Приміром Малинівський волосний схід, у 1904 р., складався, включаючи службових і виборних учасників, з 205 осіб [233, 258]. Жодне волосне правління не могло вмістити такої кількості людей. За відсутності приміщення сходи проводили на вулиці. Були випадки, коли писар, старшина та ще кілька “авторитетних” учасників знаходилися у приміщенні волосного правління, а решта були на подвір’ї, і часто не знали навіть, що вирішується на сході. Відсутність спеціальних приміщень не давала змоги волосному сходу справді ефективно працювати, бо його учасники часто не мали змоги фізично взяти реальну участь в роботі. Та й бажання втручатися в цей незрозумілий для більшості процес не було.

Здебільшого волосні сходи розглядали й вирішували питання, які належали до їхньої компетенції. Хоча траплялися й виключення. У волостях 2-ї ділянки Острозького повіту, згідно з наказом мирового посередника Кисілевського, волосні сходи складали приговори на виселення “порочних” людей за рахунок сільських громад, а всієї волості. Ще один випадок із передачею волосному писарю частини землі, що належала народному училищу, під забудову у Рожицькій волості 1-ї ділянки Луцького повіту [56, 88 зв.]. Помітно, що більшість порушень у роботі

волосного сходу була пов'язана з інтересами різних посадових осіб – мирового посередника, волосного старшини чи писаря.

Водночас порушення у діяльності сільських сходів були пов'язані з поділом подвірних ділянок, що уможливлювало передачу наділів одних господарів іншим, хоча вони й не мали таких прав. Зазначене тут порушення було найпоширенішим практично в усіх волостях 2-ї ділянки Овруцького повіту, також у всіх волостях Рівненського повіту Волинської губернії [56, 88 зв.]. Судячи з усього, воно взагалі торкалося всього регіону. Тут, на наш погляд, виявляється цікавий феномен, характерний для українського селянства, коли байдужі до громадських справ та самоврядування люди демонстрували надвисоку активність у вирішенні земельних питань, навіть усупереч існуючим законодавчим нормам. Маємо підстави вважати: саме у цій сфері відносин у селян з'являлися риси справжнього самоврядування.

Щось подібне спостерігалось тоді, коли йшлося про фінансові витрати. На волосному сході в с. Шабельники (наприкінці березня 1875 р.) місцеві селяни твердо “заявили.., що податки казенні платити будуть, викупні платежі платити не стануть, доки їм не розділять землі подушно” [142, 34–35].

Рішення волосних сходів називали “приговорами”, їх записували в спеціальні книги. Обов'язково, коли йшлося про облік та розкладку депозитних зборів, вибори посадових осіб, видачу в позику хліба із запасних магазинів, усунення неблагонадійних людей із громади, передачу на утримання сільської пошти. Натомість сільські сходи “не вимагали записувати в книги приговори, що стосувалися громадських господарських справ” [56, 88 зв.].

Приговори волосних сходів мали підписувати всі учасники зібрання, включаючи волосного старшину та писаря. Інколи цю процедуру порушували. Для прикладу, під час ревізії 1886 р. волостей Волинської губернії такі факти було виявлено в Кунівській волості Острозького повіту. Підписи волосного старшини були відсутні, а “з самих приговорів не зрозуміло було чи був він там присутнім взагалі” [56, 88 зв.]. Подібне порушення було зафіксовано на приговорах Перерославського сходу, де за 1885 р. до липня місяця на всіх без виключення документах “за неграмотних селян ніхто не ставив підписи” [56, 89]. Обмеженість та фрагментарність джерел не дає змоги чітко зрозуміти, чи ці порушення у приговорах були лише наслідком недобросовісної

роботи писаря, чи результатом цілеспрямованої фальсифікації з переслідуванням якоїсь корисної мети.

Відповідно до п. 78 Загального положення 1861 р., роботу волосного старшини та волосного правління мали перевіряти “виборні від сільських громад” [138, 55]. Нерідко такі перевірки були фіктивними. Підтвердження цьому знаходимо в документації, яка стосується ревізії волостей у Волинській губернії. Там зафіксовано, що приговор Вишгородського сходу Кременецького повіту щодо перевірки виборними роботи волосного старшини й правління від 15 січня 1885 р. “не має достатньої кількості підписів і вважається незаконним” [56, 89].

Спробуємо з’ясувати, наскільки ефективно волосні сходи виконували покладені на них обов’язки. А також порівняємо ефективність діяльності волосних і сільських сходів. Для цього доцільно звернутися до зібраних під час ревізій волостей правобережних губерній середини 1880-х рр. та узагальнених на спеціальних засіданнях губернських у селянських справах присутствій даних. У Волинській губернії, на думку членів місцевого присутствія, що ґрунтується на аналізах звітів про ревізовані волості, відзначено, що сільські сходи діють більш самостійно за волості. Практично всі члени сільського сходу знають, розуміють, у чому полягає справа, яку обговорюють. Вникаючи в її обставини, пересвідчуються, яке рішення вигідніше для громади. Потім ухвалюють власні приговори, які беззаперечно виконують, навіть якщо відсутній запис у книзі. Зовсім щось протилежне помітно в діяльності волосних сходів. Ніякої самостійності ці сходи не виявляють. Більшість присутніх осіб не знають, як вирішена була та чи інша суперечка, яку суму витрачено на ту чи іншу потребу, чи відповідає ця сума реальним запитам. Така інертність волосного сходу до певної міри була логічною. На думку голови Луцько-Дубенського з’їзду мирових посередників Косача, це відбувалося тому, що багато волостей були численними за населенням, а населені пункти, що входили до їхнього складу, розташовувалися на досить значних територіях, тому селянські громади не могла “енергійно виявляти розуміння загального волосного інтересу”. Через те волосні сходи залишалися пасивними зборами для прикриття й оформлення всього прийнятого і визначеного волосними старшинами, писарями, правлінням та мировими посередниками, про що переконливо свідчать архівні документи [56, 89]

Фіктивна діяльність волосних сходів підтверджується ще й тим, що приговори, що їх записували у книги, датували днями проведення сходів. Насправді ж їх писали не в день сходу, а після, бо написати за один день 16 чи 22 сторінок тексту фізично було неможливо. Між тим на приговорах підписи ставили всі особи, що були на сході. За неграмотних розписувалися сторонні люди, які не були на зібранні, відповідно не знали, що саме було вирішено [56, 89 зв.].

Дослідниця О. Мельничук вважає, що особливо гострою в той час була потреба розширення компетенції сільського сходу. Також проведення освітніх заходів серед селянства з метою “підвищення фаху” щодо навчання управляти “власними потребами”. Діяльність сходу виборних зводилася до розподілу податків і зборів, виборів посадових осіб, призначення їм платні. Нагальні ж питання громадського характеру “займали незначне місце” [327, 84]. Ми погоджуємося з частиною цих тверджень, проте вважаємо, що волосний схід і так мав досить широке коло повноважень, та головне, що міг стати органом, який мав по суті контролювати діяльність решти органів волосного управління. Але через ряд згадуваних причин, таким на практиці не став і фактично залишився ширмою для діяльності волосних посадовців.

Про фіктивність волосних сходів писав і дописувач журналу “Хлібороб” селянин С. Литвиненко: “Я знаю тільки, що поки буде така темнота, поки на сходах будуть знати одне діло – пропивати громадські гроші, поки дітей не будемо до ладу вчити, довго... доведеться плескати язиком дарма про чотирьохпільля” [306, 58]. Фактично підтверджуючи цими словами основні положення, викладені нами вище, та засвідчуючи типовість ситуації на Правобережжі та Слобожанщині. Хоча й не дивує, що селяни не завжди розуміли зміст волосних сходів та питань, які на них вирішували. Ба навіть самі урядовці не завжди розуміли тонкощі волосного управління. Часом траплялися випадки, коли, не знаючи дійсного призначення секретних інструкцій, мирові посередники, чини поліції зачитували їх на сходах і тим самим посилювали прагнення селян, як це було під час єврейських погромів, “бити жидів” [365, 59].

Знаний дослідник територіальних громад України П. Гураль вважав, що однією з причин обмеження функцій волосних сходів було розширення повноважень

волосного правління, а також опіка над ним мирових посередників, яка виявилася насамперед “у підборі бажаних для царських чиновників службових осіб волосного правління” [233, 256]. Тому видається правомірним далі детальніше проаналізувати діяльність волосних правлінь.

Волосні правління склалися із старшини, усіх сільських старост – помічників старшини і збирачів податків. Волосний сход на власний розсуд міг обирати одного або двох особливих засідателів, які мали повноваження замінити у волосному правлінні сільських старост. Збиратися волосне правління мало “для зручності” і, якщо була така можливість, у неділю, але якщо була вказівка начальства чи нагальна потреба, то в будь-який день [138, 59].

Відсутність у законі чітко прописаної норми частково слугує поясненням випадків, коли траплялися волості, в яких “узагалі не було встановлено термінів для зборів правлінь” [56, 90]. Подібні випадки фіксуємо, зокрема, у волостях 2-ї мирової дільниці Рівненського повіту Волинської губернії. Для порівняння в Березенській волості цього ж повіту, у 1884 р., було всього шість засідань волосного правління, а в 1885 р. – чотири засідання. Помічено, що в цій дільниці волосні правління збиралися виключно для вирішення питання оплати посадовим особам та аби засвідчити наявність грошових сум і грошових книг. Схожі постанови приймали волосні правління решти повітів та губерній, інші питання розглядали на них вкрай рідко. А збори волосних правлінь відбувалися раз на місяць. Дещо протилежна ситуація склалася з діяльністю волосних правлінь 2-ї дільниці Луцького повіту, де засідання бували через кожні два тижні, і крім згаданих фінансових питань, на них розглядали й інші нагальні проблеми волості.

У цій дільниці було прийнято, що хоча і не всі постанови, які розглядалися на засіданні правлінь, вносили у книги наказів, проте волосні старшини у всіх справах радилися з правліннями. Також посадовці, що входили до їхнього складу, знали волосні справи й розуміли, що “без їхнього відома практично нічого не приймалося” [56, 90 зв.]. Це наводить на думку, що всі чи більшість членів згаданих волосних правлінь були грамотними. Бо розумілися в усіх справах основного канцелярського органу волості. Судячи з наведеної інформації, провідну роль у забезпеченні ефективності діяльності волосних правлінь відігравав мировий посередник, бо в описі

згадується діляниця Луцького повіту, а не окрема волость, а, як відомо, діляниця була в межах відповідальності цього чиновника.

Відповідно до ст. 89 Загального положення, волосні правління розглядали й вирішували такі питання як витрати з бюджету, затвердженого волосним сходом, продаж селянського майна за борги поміщику чи казні, призначення або звільнення службових осіб, які працювали за наймом. Там же була прописана норма, де волосний старшина у вирішенні інших питань лише радився з волосним, але “розпоряджався на свій розсуд, під свою особисту відповідальність” [138, 59].

Найпоширенішими були порушення, пов’язані з перевищенням певними посадовцями своїх повноважень. Про що свідчить постанова Юрловського волосного правління Овруцького повіту Волинської губернії від 5 січня 1884 р., яким волосному старшині та касиру було дозволено робити витрати із громадського збору протягом цілого року. Волосне правління, не маючи на те жодного права, дозволило окремим посадовим особам виконувати функції, які, відповідно до ст. 89 Загального положення, покладалися виключно на самі правління. Порушення діяльності правління також фіксуємо у Вербовецькій волості 2-ї діляниці Кременецького повіту, де своєю постановою від 20 жовтня 1884 р. воно визначило виплатити 7 руб. 50 к. за дрова, які були доставлені ще у 1883 р. Між іншим, у звітному приговорі за 1883 р., у графі невикладених грошей, нічого не згадано про невикладені гроші за дрова, і взагалі на такий платіж волосне правління не мало дозволу волосного сходу. Нами виявлено ще ряд подібних порушень, пов’язаних із “сумнівною витратою громадських коштів” [56, 90 зв.]. Примітно, що більшість зловживань, зафіксованих у документах, стосуються саме безконтрольної витрати громадських коштів окремими волосними посадовцями, які прикривалися рішеннями волосних правлінь.

Справи велися усно. У заведену при волосному правлінні книгу наказів вписували прикази, які волосний старшина давав правлінню чи окремим посадовим особам волосного правління, якщо цього вимагав сам старшина або особа, яка отримала наказ (рішення), прийнятий одноголосно чи більшістю голосів [138, 59].

Незадовільною нам видається діяльність тих волосних правлінь, особливо волосних старшин та писарів, де взагалі не фіксували постанови у відповідних книгах. Виявлено, що у Волинській губернії в Домбровицькій волості 2-ї діляниці

Рівненського повіту, запис постанов волосного правління за 1884 р. розпочинався з серпня місяця. В Білозірській волості 2-ї дільниці Кременецького повіту на кінець травня 1885 р. не було записано жодної постанови волосного правління, проте в дохідно-витратній книзі зазначено, що витрати проводилися “згідно з постановами волосного правління” [56, 90 зв.]. Такі випадки, далеко не поодинокі, могли свідчити, що витрати здійснювали на розсуд окремих посадових осіб, а волосне правління часто не виконувало свою функцію виконавчого органу волості та контролю роботи волосного старшини у фінансових питаннях.

Фактично при волосному правлінні здійснювалася практично вся канцелярська діяльність волості. Крім згадуваної книги наказів, там були: книга приговорів волосного, книга рішень волосного суду, книга угод та договорів. В останню записи вели за бажанням сторін, які домовлялися. А саме різного роду угоди та зобов’язання, щоправда, їхня сума не мала перевищувати 300 руб. Угоди могли бути укладеними як між селянами, так і між селянами та поміщиками чи особами іншого соціального походження. Коли така угода оголошувалася в присутності не менше двох свідків і підписувалася обома сторонами, або за їхнім проханням кимось грамотним, то записи, внесені в цю книгу чи засвідчені копії, “набували юридичної сили” [138, 59]. Однак, згідно з висновками Волинського губерньського в селянських справах присутствія, що ґрунтувалися на матеріалах ревізії волостей, проведеної протягом 1884 та 1885 рр., найбільша кількість неправильно укладених угод була зафіксована у Луцькому повіті, а також у Володимир-Волинському, Старокостянтинівському, Рівненському, Овруцькому повітах, а найменше таких було в Острозькому повіті. В Луцькому повіті переважна кількість неправильних угод була пов’язана з перевищенням допустимої суми зобов’язань, тобто більше 300 руб. Також в останньому випадку до книги записували копії, а не оригінали угод [56, 92]. Окрім того, відмічено було “ряд порушень з боку волосних правлінь”, пов’язаних із записами в книгах угод та духовних заповітів правління [56, 90 зв.].

У цілому діяльність волосних правлінь приблизно однаково оцінюється істориками різних наукових шкіл. Зокрема неодноразово згаданий нами дослідник П. Гураль вважав реформу селянських установ 1874 р. такою, що ще більше підпорядкувала волосні правління адміністративному нагляду поліцейського

управління. Волосні правління, по суті, перетворилися тоді в установи, керовані волосними писарями та ще й “під наглядом поліції” [132, 254]. Загалом же цей дослідник, характеризуючи волосні правління, притримувався концепції, виробленої ще А. Бондаревським у 1961 р. [204, 52–54]. Звичайно, можна багато в чому погодитися з такими інтерпретаціями, зокрема, що на практиці правління не завжди чи не повною мірою виконувало функції виконавчого колегіального органу волості. Часто управляли лише старшини, а найчастіше – писарі. Аналіз джерел, висновки ґрунтовних досліджень А. Бондаревського та П. Гураля свідчать, що діяльність правлінь у правобережних губерніях була подібною до діяльності аналогічних установ на решті території Наддніпрянської України.

Згадані дослідники притримуються думки про значну, якщо не визначальну роль волосного писаря у діяльності волосних правлінь [204, 56; 232, 261].

А втім, новітні студії окремих російських істориків засвідчують ще ширший діапазон цього явища: така ситуація була не лише в українських губерніях, схожими волосні правління були по всій європейській частині імперії. Н. Нікітіна так характеризує роль писарів у роботі волосних правлінь Псковщини: “Волосному старшині як керівнику виконавчого органу влади – волосного правління було важко розібратися в усіх бюрократичних тонкощах своїх обов’язків, тому діловодством займався волосний писар. Саме він був постійно присутній у волосному правлінні, в той час як старшина переважно знаходився вдома” [341, 42]. Як бачимо, неграмотність волосних старшин та інших членів правління, зайнятість старшин своїми господарськими справами та “бюрократична вправність” писарів часто нівелювали законодавчі ініціативи у створенні ефективного виконавчого органу в структурі волосного управління. Позаяк закон чітко вказував, що волосний писар мав займатися діловодством під “пильним наглядом старшини” [138, 59]. Проте, як помітно з попередньо наведених прикладів, зазвичай це було зовсім не так, а правління було лише фіктивним органом у руках старшини чи того ж писаря.

Для розміщення волосних правлінь частіше всього виділяли спеціальні приміщення. У 1879 р. у Москві було навіть видано спеціальні креслення для побудови типового правління [98, 2]. Радянські історики характеризували волосні правління досить негативно, прирівнюючи їх до в’язниць, бо там і справді частина

приміщення відводилися для тримання заарештованих. Також відмічали схожість волостей по всій імперії, щоправда, основна “схожість” автором вбачається у словах В. Леніна, який говорив про царя, що той “з портрета, що висів у кожному правлінні, вказував селянам слухатися своїх предводителів дворянства” [204, 54]. Усе ж основну типовість ми вбачаємо в тому, що вони зазвичай таки будувалися за згаданим планом типового волосного правління.

Докладніше розглянемо опис волосного правління на Київщині початку ХХ ст. На 1911 р. В'язівська волость складалася з чотирьох сільських громад, у яких нараховувалося 1810 дворів і 12454 душ обох статей. Вони володіли 5413,5 дес. надільної землі і 24 дес. 288 саж. придбаної на свої власні кошти. Правління розташовувалося в дерев'яному будинку, побудованому в 1894 р. і нараховувало 8 кімнат, із них “2 кімнати з кухнею складали квартиру волосного писаря” [86, 4 зв.]. При волості знаходилася В'язівська сільська управа, у окремому будинку з 5 кімнат, з них 2 відведено під арештантське приміщення. Пожежний обоз був розміщений при управі в окремому сараї і складався з двох насосів, один з яких потребував ремонту, 8 бочок, 4 відра і 4 багра [86, 5]. Отож, не завжди арештантська знаходилася у волосному правлінні. Крім того, приміщення правління слугувало житлом для писаря та для розташування пожежного обозу.

Передбачалося, що волосний схід мав “регламентувати роботу волосного правління у фінансових питаннях” [138, 59]. Хоча на практиці це далеко не відповідало дійсності. Чудовим прикладом цього було безвідповідальне ставлення волосного сходу до контролю витрат громадських коштів правлінням на потреби волості. Відповідно до закону, саме волосний схід мав повноваження вирішувати статті та суми витрат громадських зборів, проводити облік та визначати доцільність витрачених громадських коштів. Але зазвичай схід схвалював будь-які витрати. Волосні ж правління, у складених ними кошторисами витрат, часто визначали витрати на окремі предмети в розмірі, що значно перевищував їхню реальну потребу і вартість. Водночас сходи, без належної перевірки, такі кошториси затверджували розподільчими приговорами. Потім волосні правління вказували у витратах суми, що не відповідали реальній вартості вказаного предмета або ж вписували витрати на такі предмети, які не були передбачені ні за кошторисом, ні за розподільчим приговором. І

всі ці витрати звітними приговорами волосних правлінь визнавалися правильними. Бували і такі випадки, що у звітах мав би бути залишок від отриманих громадських зборів, але цього залишку в наявності не виявлялося. Втім волосні сходи все одно признавали, що витрати були, а “суми, яких не вистачало, просто помилково не були внесені до витрат” [56, 95].

Отже, такі факти свідчать про явні зловживання волосних правлінь, а точніше писарів та старшин, які прикривалися рішеннями сходів. Їхню неефективність можна пояснити кількома чинниками, серед іншого майже суцільною безграмотністю людей та неможливістю ефективного функціонування сходу через суто технічні причини (відсутність великих приміщень, у яких можна було б розмістити всіх членів сходу, флегматична поведінка самих делегованих селян).

Усе це загалом згубно позначалося на адміністративних відносинах, які історики звично називають “селянським самоврядуванням”. Ця сфера відносин, ґрунтуючись на самоврядній основі, перманентно еволюціонувала в бік бюрократизації, яка охоплювала не лише персональні взаємини, а й спосіб мислення, психологію людей. Волосні старшини, писарі, надто якщо ці посадові особи мали значні статки, завжди “брали гору на зібранні селян” [110, 45 зв.]. Особливо в тих населених пунктах, де поінформованість та освіченість людей перебували на ступені, кажучи словами місцевого священика, “первісного стану” [110, 46]. Утім, і його вистачало, аби розуміти ті повсякчасні утиски та приниження, які доводилося зазнавати людям від місцевих урядників. Тож власне самоврядних громад, як певних згуртованих мікросоціумів, не існувало. Приміром, в окремих місцевостях Поділля ще з дореформеної епохи склалася практика підготовки волосних писарів у парафіяльних школах. А в пореформені десятиріччя, коли, здавалося б, звільнене з кріпосної залежності село могло домінувати в органах цього самого самоврядування, нічого подібного не сталося. На багатьох ключових із погляду реальних повноважень та причетності до фінансових оборудок посадах можна було зустріти “вихідців із шляхти, духовенства, міщанства” [355, 14–15].

Окреслені невідповідності мали місце протягом усього пореформеного періоду. Отак, у випадку приїзду високопоставлених чиновників у сільську місцевість, а такі візити в другій половині XIX ст. значно почастишали, волосні посадовці мали збирати

й надавати їм дані про різні сторони життєдіяльності тутешніх громад. Зокрема й про господарське становище селянського населення, конкретно – “про кількість подвірної землі, облаштування місцевої промисловості та конкретних промислів, про розміри заробітків, переселенський рух” тощо [128, 1]. Але деяку інформацію, як-от стосовно ціни продажу майна родинами, котрі тайком залишали свої домівки й переселялися самовільно, посадові особи “отримати не могли” [128, 5]. Давалося взнаки добре відоме самовідчуження селян (як носіїв психологічного архетипу ідеалізації старовини) від влади, якого вони невимушено дотримувалися у стосунках фактично з усіма посадовцями. Це, щоправда, не означало, що волосне правління мало обов’язково займати ворожу позицію щодомісцевого населення [192; 141; 325; 328; 339; 399; 417].

Отже, у багатьох відношеннях селянське (фактично – і сільське, і волосне) самоврядування виявилось малоефективним. Через кілька десятиліть гостро постануть проблеми, які поставлять під сумнів не лише власне ефективність чинного волосного управління, а й саму його доцільність. Особливо це стосуватиметься волосної ланки. Її кризовий стан на зламі XIX–XX ст. легко простежити у тогочасних спеціалізованих публікаціях. Не надто церемонячись, їхні автори піддаватимуть критиці наявні в сільській місцевості порядки, намагатимуться віднайти чи запропонувати нові форми організації самоврядування селян та інших станів, що порівняно меншим числом мешкали в межах волостей. Альтернативу селянській волості вбачатимуть у створенні “всестанової волості або дрібної земської одиниці”. Така активність вочевидь викликана роботою Особливої наради з проблем сільськогосподарської промисловості, що діяла протягом 1902–1905 років. Більшість її членів виступали за скасування станових обмежень щодо селян та створення всестанової системи управління селом. Вирішення такого завдання вбачалося якраз у запровадженні всестанової волості та волосного земства, на чому наполягали діячі Харківщини, Херсонщини та Катеринославщини. Водночас представники “київської бюрократії” послідовно виступали за збереження станових установ самоврядування.

З огляду на зазначене вище, пріоритетним є визначення основних причин, що спонукали потребу реформування системи волосного управління на Правобережній Україні, особливо на рубежі XIX–XX ст. До таких, на наш погляд, можна віднести

практично суцільну неграмотність сільської хліборобської людності, яка була виявом її патріархальної політичної культури, котра “не вітала” жодних ініціатив у громадському житті. Суттєвими були й етнічні суперечності між здебільшого польськими дідичами та українськими селянами.

2.3 Самобутність устрою та функціонування волосних судів

Однією з важливих ланок системи волосного управління був волосний суд. З усіх інституцій він виявився найбільше дослідженим, передусім, істориками та правниками, які, відповідно, вивчали його з погляду власного фаху. Враховуючи положення та висновки цих напрацювань, подаємо загальну характеристику структури та принципів функціонування судів, але найбільше зосередимося на регіональних особливостях їхньої діяльності на Правобережжі. Оскільки діяльність волосних судів по суті відображала звичаєві традиції судочинства, то для її розуміння важливо буде окремо проаналізувати такі явища як особливості уявлень селянства про злочини та покарання, проступки проти моралі та сімейно-шлюбних взаємин, поняття підсудності, спосіб порушення справ, аргументація звинувачень.

Після скасування кріпосного права, використовуючи цей досвід, волості державних і тепер уже колишніх поміщицьких селян були об'єднані в одну систему громадського управління. Загальне положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності, мало спеціальний розділ, у якому було докладно виписано склад волосного суду, його повноваження і порядок ведення справ. До складу волосного суду мали входити від 4 до 12 суддів, які обиралися щорічно волосним сходом (один представник від 10 дворів). При цьому ст. 93 передбачала певну черговість участі в судових засіданнях, “які визнавалися правочинними лише у разі участі не менше трьох суддів” [407, 119].

Волосний суд мав працювати не рідше одного разу на два тижні, а за потреби він скликався волосним старшиною частіше зазначеного строку. Законодавство дозволяло сходу встановлювати (за доцільністю) винагороду суддям за їхню роботу. Предметом відання волосного суду були “усі спори між селянами, вартістю до 100

крб. включно”. Якщо вартість заподіяної шкоди оцінювалася понад цю суму або в спорах брали участь особи інших станів, то справа мала розглядатися “в інших загальнодержавних судових установах” [407, 120]. Ця сума, за твердженням фахівців, була достатньою, аби підсудною волосному суду стала питома вага позивачів, оскільки “у пореформену добу вартість більшості подвірних селянських господарств була меншою ніж 100 руб.” [208, 71].

Цікаво зауважити, що законодавство 1861 р. передбачало розгляд справ у т. зв. третейському суді, де рішення ухвалювалися “по совісті”. Воно було остаточним і оскарженню не підлягало. Подібна норма права існувала і щодо рішень волосного суду (ст. 107) [407, 120]. Щоправда, указом від 14 лютого 1866 р. “Про порядок скасування рішень волосних судів” її було ліквідовано. Якщо волосний суд приймав рішення у справі, яка не підпадала під ці статті, або міра покарання була більшою за передбачені ст. 102, чи застосовувалася з порушенням ст. 107, то такі рішення могли бути скасованими повітовим з’їздом мирових посередників, унаслідок скарги осіб, зокрема й селян та мирових посередників. Прохання на зміну рішення волосного суду подавалися протягом місячного терміну. Повітовий з’їзд мирових посередників передавав такі справи у відповідні суди [119, 133].

Якщо цивільні справи закінчувалися, як правило, ухвалою про компенсацію збитків, то кримінальні – такими покараннями: громадські роботи (до 6 днів); штраф (до 3 крб.); арешт (до 7 днів); тілесне покарання різками (до 20 ударів). Останнє, втім, не стосувалося осіб, вік яких сягав 60 і більше років, посадових осіб – волосного старшини, сільських старост, суддів, а також осіб, що збирали податок або охороняли хлібні магазини. Не підлягали тілесному покаранню й ті, хто “мав вищу освіту або закінчив курс повітових училищ” [407, 120]. У законодавчому порядку ще з 1855 р. почали обмежувати застосування тілесних покарань. Тоді було звільнено від тілесного покарання церковних старост; в 1861 р. цю норму поширили на жінок, які досягли 50-річного віку, на осіб, що отримали освіту в навчальних закладах, на повивальних бабок, наглядочок лікарень та сільських училищ. 17 квітня 1863 р. вийшов указ, яким було скасовано тілесні покарання як каральний захід, що його призначав загальний суд. Як постійна міра покарання, різки збереглися лише в межах волості та допускалися ще в двох-трьох випадках у сфері загального суду до бродяг, “які не

пам'ятали свого роду” й каторжан, що втекли [443, 53–54.]. Збереження ж тілесних покарань для селян Спеціальний комітет його імператорської величності канцелярії аргументував відсутністю достатньої кількості в'язниць. Ситуація змінилася лише 1904 р. [337, 178].

Погоджуємося з думкою Д. Селіхова, що найтяжчим покаранням для селян був не арешт чи різки, а грошовий штраф. Щодо різок, то в Полтавській губернії, приміром ними карали “дуже рідко”. “Погана людина, – говорили царським чиновникам мешканці с. Великі Сорочинці, – різок не боїться, до того ж різками людину кращою зробити не можна” [407, 122].

Ст. 104 забороняла волосному старшині й сільським старостам “втручатися у хід справи і бути присутніми при її обговоренні” [138, 62]. Однак на практиці цієї норми далеко не завжди дотримувалися. Згідно зі свідченнями очевидців, часто обрані волосним сходом судді з “тих же орачів” не вели судових справ. Усім заправляв писар, інколи разом із старшиною. Рідко допомагали й апеляції до з'їзду мирових посередників чи окружних судів, бо писарі так “законно” складали постанови судів, що повітові чиновники, які традиційно поверхово розглядали ці справи, “не вбачали там зловживань владою, порушення закону, а тим більше місцевих звичаїв” [392, 350]. Здавалося, що прогресивний принцип виборності суддів в цілому себе не виправдав, причому через різні причини.

Щодо останніх, то відповідно до ст. 107, джерелом, на основі якого здійснювалося судочинство визнавалися саме “місцеві звичаї і норми правил, традиційні для селянського побуту” [407, 120]. Однак на місцях звичаї могли різнитися. Очевидно тому в перші десятиліття після реформи селяни зверталися радше до традиційних, дореформених судових установ: судів стариків, мирських сходів, добросовісних та інших. За свідченням громадських діячів, у волосних судах в окремих випадках застосовувалися традиції, не пов'язані з місцевістю, звідки родом були позивач і відповідач. Почасти посилення на віковічні устої під час судових засідань слугувало для прикриття свавілля посадових осіб. В однакових за значенням справах часом могли виноситися різні вироки. Позаяк право було усне, то “довести існування тої чи іншої традиції було практично неможливо” [208, 72–73].

Зрозуміло, що використання звичаєвого права не відповідало завданням модернізації села, сприяло консервації традиційної селянської свідомості. Проте у середині 1860-х рр. одностайної думки в середовищі імперської бюрократії з приводу волосних судів не існувало. Одні їх оцінювали позитивно, інші – такими, що “цілком є невдалими”. Сучасна дослідниця І. Верховцева слушно зазначає: “Надання офіційної підтримки традиціям общинного життя, легалізацією звичаєвого права своєрідне “освячення” отримували найгірші прояви общинного колективізму, адже підпорядкована головному завданню – необхідності вижити, – традиційна правосвідомість селян формувала відповідні настанови: “кради, якщо це відповідає інтересам твого господарства і не торкається господарських інтересів громади; не сплачуй боргів, за які громада не відповідає круговою порукою; вбий, якщо конокрад загрожуює спільному стаду, а той, хто підпалює – сільським будівлям. Дослідники зазначають морально-етичні уявлення селян стали природною та невід’ємною основою їх правової практики” [210, 66].

Примітно, що селянська спільнота ще залишалася глибоко традиційною за своєю історичною сутністю. Навіть “найменше недотримання звичаїв та обрядів викликало багато розмов, пересудів у селянському середовищі” [433, 1–3]. Що очевидно стосувалося й волосного суду із його звичаєвим правом.

Новий етап у діяльності волосних судів Російської імперії розпочався після 12 липня 1889 р., коли було введено інститут земських начальників, безпосереднім обов’язком яких став “нагляд за всіма установленнями селянського громадського управління”. Земські начальники одержали право “усувати в межах своєї дільниці з посад будь-яких неблагонадійних осіб”, а “вироки волосного суду – скасовувати у разі порушення передбаченої положенням 1861 р. процедури розгляду справи [407, 120-121]. Позаяк на території Правобережжя у XIX ст. земств запроваджено не було, відповідно тут були відсутні й земські начальники, збережено інститут мирових посередників, тому ці реформи не торкнулися цього регіону.

На зламі століть питання реформування волосного суду постало особливо гостро. Значний вплив на цей процес справили неврожаї та економічна криза останніх років XIX – початку XX ст., селянські повстання 1902–1905 рр., що активізували населення в суспільно-політичному житті, на тлі загального посилення напруги в імперії. З

другого боку, давалося взнаки помітне поширення грамотності та пожвавлення ринкових відносин. Такі обставини вимагали від уряду “модернізації правовідносин на селі” [213, 174]. У рамках реалізації аграрної програми 1912 р. було проведено реформу, якою докорінно змінено компетенцію, структуру волосного суду, його місце у системі судочинства країни. Відтепер волосні суди інтегрувалися у відроджене на селі мирське правосуддя, звичаєве право замінювалося офіційним, загальнодержавним, яке перебирало на себе “регулятивну функцію судової діяльності” [213, 175]. Тоді на Правобережжі ввели земства. У такий спосіб було уніфіковано систему селянського самоврядування та судочинства на всій території Наддніпрянської України. Волосні суди будуть ліквідовані в травні 1917 р. рішенням Тимчасового уряду [208, 79].

Особливим явищем у селянському середовищі були могоричі, у “всесилля” яких сільські люди вірили беззастережно. Для них “задобрювання” здавалося настільки природнім, що фактично ніколи не ставилося під сумнів. Як соціальне, “явище могоричі супроводжували весь життєвий цикл сільської людини” [392, 352]. У цьому відношенні Правобережжя не становило жодного виключення: джерела свідчать, що наприкінці XIX ст. могоричі не втратили свого значення, а ось “хабарі були мало відомі селянину” [101, 11].

Насправді селяни мало розріняли перше з другим. Зайняті своїми повсякденними господарськими клопотами, далекі від всієї бюрократії вони згодні були часом віддати 50% від суми позову адвокату, аби лише швидше завершити справу. Також у селян викликало щире подивування, а інколи й розпач, коли вони “не могли відкупитися” [392, 353]. Навіть представники місцевого чиновництва, відмічали, що у волосних судах при розгляді справ головну роль “відіграє горілка, а не закон” [210, 66]. Часто справу вигравав той, хто міг “краще пригостити” суддів. Очевидно, що про норми цивілізованого правосуддя тут не йшлося. Поступову трансформацію “могорича в хабар” відзначав П. Чубинський. Він писав, що яка сторона не вигравала б суд, “могорич завжди буде, бо це своєрідна форма вдячності”. Проте з часом роль могорича починає змінюватися – він дедалі більше стає “своєрідним підкупом” [168, V–VII.].

Розглядаючи ефективність діяльності волосних судів, Д. Селіхов навів статистичні дані, що відбивають події 1875 р.: у восьми губерніях європейської частини імперії питома вага оскаржених рішень була порівняно незначною – 15–16%. Дослідник вважає, що є вагомі підстави говорити, що рішення волосних судів, при всіх їхніх недоліках протягом перших пореформених десятиліть, в основному “задовольняли учасників судового процесу” [407, 123].

Спробуємо зрозуміти, чому ж при всіх недоліках системи волосного устрою оскаржень рішень було так мало. Вбачаємо тут доречними міркування сучасника тих подій Т. Осадчого, який вважав, що рішення волосних судів написані чужими селянській масі людьми. Самі ж селяни не відчували потреби “працювати головою” в цій галузі, а тому й висновки їхні про звичаї виглядали простакуватими. У цьому випадку маємо на увазі те “малоросійське” культурне середовище, яке жило “простим життям”, яке ще не відчувало руйнівного впливу міської культури [350, 122]. Ймовірно селянин просто мирився з подібною несправедливістю, яка була своєрідною нормою для людей традиційного укладу. Але навіть коли він не був задоволений рішенням волосного суду, то попервах проблема ускладнювалася тим, що селянину просто нікуди було звернутися. Цим становищем користувалися “більш прагматичні” люди, зокрема священики, які на свою користь виступали в ролі “неофіційних арбітрів” [104, 2–4,7]. Тобто таку оригінальну апеляцію селянин також шукав у середовищі традиційному, оминаючи бюрократичні інститути оскарження судових рішень. Варто вважати, що позиція зазвичай авторитетного для селянина священика несла йому не стільки практичну користь, скільки морально-емоційне задоволення від такої бажаної справедливості.

В останні роки українськими дослідниками плідно студіюється тема волосних судів. Водночас І. Верховцева у свої дослідженнях, присвячених різним аспектам їхньої діяльності, відзначає “перспективи дослідження регіональних особливостей цих процесів” [208, 79; 213, 175]. Д. Селіхов вважає дослідження функціонування волосних судів на Правобережжі одним із “перспективних напрямків” [407, 128].

Очевидно недарма один із перших дослідників діяльності волосних судів П. Чубинський також особливу увагу приділяв правобережним губерніям. Статистика свідчить сама за себе: матеріали, зібрані на рубежі 1860–1870-х рр. по Київській

губернії, становили 29 волосних судів, Волинській – 25, Подільській – 21, а по Полтавській лише 1. Тобто майже повністю по Правобережжю, по якій зафіксовано більше 1000 прецедентів судових рішень. На думку П. Чубинського, ці рішення волосних судів відображали “розумове та моральне становище народу”. Одна з його особливостей: люди надто рідко скаржаться на рішення своїх волосних судів (на рубежі XIX–XX ст. кількість скарг зростатиме) [168, V–VII]. У цілому відомий етнограф досить оптимістично оцінював діяльність цих установ.

Наприкінці XIX ст. організація волосних судів, селянське самоврядування в цілому отримало дещо іншу оцінку – як “дуже сумна картина”. Сучасники згадували, що “це просто неорганізований натовп, нерідко в кілька сотень людей, вирішальне слово належить різного роду шахраям-крикунам, тим підприємливим мироїдам, які давно вже виділилися у кожному селі в особливий гурт. Недоліки (в діяльності органів самоврядування – А.К.) зростають у міру того як змінюються умови життя та саме врядування” [348, 1].

У цілому загальноукраїнські процеси у волосному судочинстві були характерними для Правобережжя. Зокрема селяни правобережних губерній також “охоче віддавали перевагу мировому судді над своїм волосним судом” [99, 32]. Очевидно це було пов’язано з тим, що в регіоні, у громадському побуті панували патріархальність, “малий ступінь розвитку”. Спірні справи не йшли далі волосного суду чи мирового судді, закінчувалися спільною домовленістю та замиренням сторін. На мирських сходах домінував голос старости та найдосвідченіших селян, хоча “в останній час (у 1890-х рр. – А.К.) став помітним легковажний вплив молодих господарів, які беруть верх швидкістю своїх міркувань” [100, 10 зв.].

Типовими правовим порушеннями для всіх трьох губерній було недотримання термінів обрання волосних суддів – у Кузьмінській волості зокрема, на 3 роки замість одного; у Гостомельській волості – взагалі без волосного сходу; між судьями зустрічалися й ті, хто “вже служив на цих посадах” [56, 17 зв.]. На середину 1880-х рр. помічено, що в Подільській губернії практично в усіх волостях не дотримувалися строків, встановлених губернським у волосних справах присутствієм (з 15 лютого по 15 березня) при виборах волосних суддів, а проводили їх “наприкінці грудня, на початку січня” [56, 67 зв.]

Тоді ж, 1880-х рр., у губерніях Правобережної України відносно виборів волосних суддів, їхнього складу та призначення черги між суддями практично скрізь дотримувалися правил, встановлених ст. 93 Загального положення [56, 92 зв.]. Переважно волосним суддям не було визначено винагороду за службу, а де й передбачено волосним сходом, то її виплачували зазвичай із громадських коштів. Хоча були й винятки, коли послуги суддів оплачували особи, які зверталися до суду. Схеми траплялися різні: в одних волостях з обох сторін, в інших оплату здійснювала сторона яка програла. У деяких випадках обидві сторони вносили певну суму, а після розгляду справи особі, що виграла суд гроші повертали, а кошти другої – залишали на користь суду. Хоча самі ж судді зізнавалися, що частенько вони залишалися “в місцевому шинку”. Особи, що не належали до селянського стану, також платили. Вряди-годи поміщики та євреї давали більше загальноприйнятих 20 коп.

Оригінальний підхід практикувався в дільниці мирового посередника Кисілевського Острозького повіту, де з винуватця стягували по 30 коп. на кожного свідка, як компенсацію витраченого часу та на оплату суддям. Волосні суди збиралися, як й передбачено ст. 94 Загального положення, через кожні два тижні. Мали місце незначні порушення термінів зборів волосного суду. Після вирішення справи підписувалися, прикладаючи свої волосні штемпелі. Хоча великий вплив на роботу цього органу справляв волосний писар, помічалось покращення роботи деяких суддів на кінець 1880-х рр., певний досвід волосні судді переймали від мирових судді, “відвідуючи їхні з’їзди та засідання окружних судів” [56, 93].

Найпоширенішим порушенням у діяльності волосних суддів у правобережних губерніях було дроблення селянських дворощ усупереч ст. 167 Положення про викуп та розгляд судових справ без присутності сторін конфлікту. Водночас із джерел довідуємося, що ігнорування закону щодо недопущення поділу селянських дворощ було результатом загального прагнення селян мати своє власне господарство, окреме від решти членів родини, і судді, догоджуючи таким прагненням, апелювали до існуючих місцевих звичаїв. Члени Волинського губернського в селянських справах присутствія вважали, зокрема, що однією з причин винесення неправомірних рішень волосними суддями була “відсутність пояснень їх обов’язків при розгляді справ і меж їх компетенції” [56, 94 зв.]. Подібна ситуація була й наприкінці XIX ст. Джерела

свідчать, що між братами і сестрами відбувалися постійні розділи, тому колишні наділи на той час становили третю, четверту, п'яту частину від тих, що селяни отримували під викуп. Однак і в такій ситуації українські люди “не бажали жити громадою” [99, 31 зв.].

Характеризуючи волосні суди Правобережжя, І. Верховцева наводить слова О. Половцова, який у 1880-х рр. здійснював ревізію волосного судочинства на Київщині. У звіті було визнано, що “рішення волосних судів прикривають різного роду несправедливості та образи”, “суддями часто стають безграмотні особи, які перебувають під суцільним впливом старшин і писарів; такі судді, на переконання сенатора, “не повинні були ставати виразниками народних поглядів та звичаїв”. Резюмував свої міркування чиновник так: “Волосний суд – справжнє знаряддя свавілля старшин і писарів, слугує протизаконним цілям останніх; свавілля писарів прикривається недоведеним посиланням на місцеві селянські звичаї” [208, 75].

Ситуація не змінилася й на початку ХХ ст. На українському Правобережжі “селянські діячі”, вивчивши механізми діяльності волосних судів, змушені були констатувати “сумне безправ'я... села” та пропонувати здійснення “докорінного зламу цього інституту”, по суті – ліквідації його, поширюючи на село чинність загальносудової системи країни, оскільки імперська законодавча база, на їхнє переконання, не дозволяла реформувати волосний суд і пристосувати його до потреб оновлення аграрної сфери. “Селяни навчились читати”, “на селі поширюється грамотність, – вказувалося в документах. Водночас збільшувалася кількість позивів щодо перерозподілу земельної власності; волосний же суд представляв собою “жалюгідне явище”, він був не в змозі вирішувати покладені на нього завдання. “В області селянського самоврядування волосний суд є найбільш складною та... життєвою галуззю”, “покращити якість суду” на селі є справою “нагальною необхідною”, – зазначали представники місцевих урядовців [213, 174–175]. До подібних висновків дійшли і учасники Особливої наради “з проблем с/г промисловості”, що діяла протягом 1902–1905 років. Вони зазначали, що саме волосний суд гальмував розвиток модерних правовідносин на селі та “не захищав майнові й особисті права селянина-власника” [212, 95]. Вихід з цієї ситуації вбачався в переході суду на “загальногромадянські закони” [212, 96].

Отже, волосний суд виявився досить специфічною інстанцією в загальній структурі волосного управління. У межах Правобережної України він здебільшого розвивався в руслі загальноімперських тенденцій, проте мав ряд регіональних особливостей. Зокрема після введення на більшості території імперії посади земських начальників, які мали великі повноваження в області судочинства, тут зберігався інститут мирових посередників, до якого можна було подавати апеляцію на рішення волосних судів. У цілому самі селяни намагалися всіляко обминати ці суди, позаяк вирішення справ на основі “звичаєвого права” часто дозволяли прикривати будь-які порушення законів і моралі. Не принесла бажаного результату і виборність суддів, які часто через свою неграмотність ставали знаряддям у руках старшини чи писаря. Специфічним у селян було й розуміння про злочин та покарання: люди не вважали потрапи полів місцевих дідичів правопорушенням і воліли краще бути покараними різками чи роботами, бо найгіршим для них був штраф, тобто матеріальні витрати.

На погляд автора, однією з головних причин невдач в організації волосного управління була неосвіченість селян та все та ж патріархальність політичної культури, що не давало змоги реалізовувати повністю потенціал формально наданого станового самоврядування. Також селяни рідко репрезентували зі свого середовища кваліфікованих посадовців, а побоювання, що створення всестанових волостей узагалі виключить їх із органів самоврядування були не даремними. Суттєвими в межах Правобережжя залишалися етнічні суперечності з польським елементом, який був переважно поміщицьким, не бажав втрачати свої позиції, принагідно закріплюючись на різних посадах волосного управління. Подібні тенденції стали причиною, чому інститут мирових посередників тут зберігався навіть тоді, коли його ліквідували на інших територіях імперії.

Розділ 3

СТАТУС, ПОВНОВАЖЕННЯ ТА ХАРАКТЕР ДІЯЛЬНОСТІ ВОЛОСНИХ УРЯДОВЦІВ

За положенням 1861 р., були “посадовці” наймані та “за вибором”, також вони різнилися між собою за статусом, функціями, авторитетом та ін. Виборними у волості були: волосний старшина, сільський староста, помічники старшини, збирачі податків та засідателі в тих громадах, де існувала потреба таких посад, а ще волосні судді. Водночас наглядачі магазинів, лісові й польові сторожі, наглядачі “богоугодних” та громадських закладів, волосні й сільські писарі проходили ротацію. У випадку призначення посади могли обіймати сторонні особи, що не належали до волості. Надалі основний акцент дослідження виправдано зосередити на двох, на наш погляд, ключових посадовцях волості, а саме волосному старшині та писареві. Решта ж виборних і призначуваних урядовців мали або незначний вплив, або їхня діяльність узагалі не позначалися на життєдіяльності волості.

3.1 Вибори волосних посадовців, процедура їхньої ротації

Посадові особи, за виключенням волосних писарів (хоча за певних обставин їх також могли обирати) були виборними. Строки та почерговість цієї процедури встановлювали губернські в селянських справах присутствія. Волосних же писарів призначали по найму або це безпосередньо робили мирові посередники, волосні правління, волосні сходи за рекомендації тих же мирових посередників. Волосні старшини й сільські старости, у випадках коли вони не справлялися зі своїми обов’язками, звільнялися в порядку, встановленому ст. 122 Положення про селян, волосних же писарів звільняли за розпорядженням мирових посередників [56, 89].

Права та привілеї виборних осіб було визначено ст. 123 та 124 Положення про селян, на основі яких посадові особи волосного і сільського управління, котрі перебували на службі за вибором, під час виконання обов’язків звільнялися від будь-

яких натуральних повинностей, які з них отримувала громада; призначення ж їм платні чи іншої винагороди надавалося на безпосередній розгляд громади [120]. На практиці передбачені законом переваги, які отримували селяни, відбуваючи службу на посадах волосного та сільського рівня, мало турбували хліборобів. Лише посада волосного старшини вважалася більш-менш привабливою.

Цікавою видається ст. 119 Загального положення, згідно з якою обраний на посаду селянин не міг від неї відмовитися. За виключенням кількох випадків. Зокрема, якщо вік цієї особи перевищував 60 років, якщо він уже відслужив один термін або був тяжко хворим. Крім того, сід міг звільнити прохання обраного, “якщо визнавав наведені ним причини поважними” [138, 56].

Одним із перших на особливості ставлення українських селян до виборних звернув увагу Ю. Присяжнюк. Він зазначає: “Погляд на обов’язки старост, десяцьких, волосних старшин був традиційним – як на службу, що “не приносить ніякої поваги і прибутку”. До виборних посад з малими окладами, виконання управлінських повноважень ставлення було як до своєрідних натуральних повинностей і (за окремим винятками) селяни свідомо їх уникали. Клопоталися переважно тим, що тимчасовий відрив від своїх господарств, надто в літню пору, приносив відчутні збитки” [392, 328]. Такою ж ситуація була й на Правобережжі, де селянські посадовці майже скрізь обиралися “рішенням сходки, до них також обираються кандидати, але сільські посадові особи не перебували тривалий час на своїх посадах”, бо в селян склалися усталені погляди, вмовляв, вони “відбувають свою службу, як обов’язок, який ніхто з домогосподарів оминати не може” [56, 18]. Тобто тенденція свідомо уникати посад була присутня по всій території підросійської України.

Ще в 1863 р. В. Мещерський збирав інформацію про перші вибори волосних та сільських посадовців. У підсумку він резюмував, що до виборів селяни ставилися байдуже, часом насторожено або навіть неприязно, “без жодного усвідомлення користі”, а обрання на якусь посаду сприймали як “тяжку повинність”. І що взагалі здавалося б абсурдним, намагалися замінити виконання обов’язків сільського старости чи волосного старшини на покарання за “порочну поведінку” [217, 111].

Можливо однією з причин такої поведінки був той факт, що селяни отримали самоврядування практично задарма, тоді як сільське населення інших народів вело

тривалу боротьби за право його мати. Звичайно це самоврядування було специфічним: форма, яка пропонувалася самодержавним режимом, на наш погляд, була швидше децентралізацією, тобто делегування частини повноважень від центру на місця. Думка, що селяни мало цінували “дароване” їм самоврядування, з’явилася ще в сучасників тих подій. Колишній мировий посередник Н. Демерет був безпосереднім учасником формування волосних установ. Описуючи, як проводилися перші вибори, він вказував на їхню неорганізованість. Першочергово селяни не розуміли мету зборів, дехто з них вважав, що їх зібрали для якогось “взискання”. В очікуванні мирового посередника, “сивенького старця”, народ “нудився під сонцем” і виявляв мало інтересу до того, що мало відбуватися. Автор іронізував: чекати самоврядування “руському народу” довелося недовго, якихось 5–6 годин, тоді як іншим народам воно діставалося великою ціною. Обрати старшину виявилось непросто, бо не зібралися представники населених пунктів, які раніше не мали ніяких спільних інтересів. А на чергове запитання мирового посередника про кандидатуру волосного старшини, селяни відповіли, що “Кого Вашей милости будет угодно” [211, 155]. Власне очікувати від малоосвіченого, і, як наслідок, недостатньо проінформованого селянства інакшої реакції було б дивно.

Наприкінці XIX ст. у Київській губернії всі особи волосного управління були обрані на службу сходами, що було зафіксовано в приговорах, занесених до відповідних книг. Помічено, що лише в Іванківській волості Радомисльського повіту волосний старшина служив 3-й рік без складання присяги, і в Мошурівській – Уманського повіту, волосний старшина, обраний у 1882 р., був приведений до присяги в 1884 році. У деяких волостях черговість виборів не дотримувалася. Тим не менше “старих служакъ” волосного правління зустрічалося доволі мало [56, 17]. Хоча були явні “ветерани”, як, приміром, у Підвисочанській волості Липовецького повіту старшина служив з 1865 р. і “нинішній рік без вибору”; в Красятицькій волості Радомисльського повіту – з 1869 р.; в Білоцерківській волості Васильківського повіту та Пузирецькій волості Бердичівського повіту старшини обіймали посаду друге трьохріччя; в Козятинській – третє трьохріччя. Всім старшинам у губернії було обрано кандидатів [56, 17 зв.]. Подібною ситуація була в Подільській та Волинській губерніях. Уже через два десятиліття після скасування кріпацтва, джерела свідчать,

що суттєвих, принаймні з формально-юридичної сторони, поршень не було. За виключенням кількох волостей, де старшини не склали присягу, що можна вважати незначним порушенням. Старшини, які знаходилися на посаді тривалий час, тобто більше десяти років, були виключенням, що зайвий раз підтверджувало небажання селян обіймати такі посади.

Видаються типовими повідомлення, зафіксовані в церковно-статистичному описі с. Білокриниччя Заславського повіту: “Від виборних посад селяни ухиляються, винагорода за службу мізерна. Сільський староста отримує 26 руб. у рік, а обов’язків має багато [105, 5–6 зв.]. Серед виборних посад найпрестижнішим вважався пост волосного старшини, через порівняно вищу платню та права.

Вибори ж волосних писарів були надзвичайно рідким явищем, здебільшого їх призначали мирові посередники та земські начальники [204, 53].

Органом, який вирішував інтереси волості, був схід домогосподарів – “громада”. Ця громада “мала всю силу без права апеляцій” [110, 45 зв.]. Варто відзначити, що зазвичай громада включала не всіх селян. Безпосередньо питання часто вирішували старшина, писар, сільський староста та соцький, а якщо ці особи, траплялося, були ще й заможними, то вони завжди “брали верх”. У джерелах того часу знаходимо такі свідчення: “Поняття про владу громади перебільшене. Для громади й закони не авторитет..., що захоче, те й робить. Проте поняття про право, законність, спільності інтересів слабо розвинене в селян. За виключенням небагатьох, які вважають себе важливими громадськими діями, на схід збираються без бажання, хіба що тоді, коли передбачають могоричі. За соціально-правовим побутом селяни керуються патріархальними початками з деякими видозмінами під впливом новітніх течій... судових установ...” [110, 46].

Нерідко вирішальний вплив на вибори мали т. зв. “крикуни” [105, 5–6 зв.]. У таких випадках на посади обирали осіб “спокійних та піддатливих”. Цьому сприяли якраз крикуни – “люди неблагоннадійні, підозрілі”. Вони підтримували тих, хто задобряв громаду, саме тому і вибори, і “рішення сходу приймалися здебільшого в інтересах заможних” [107, 13]. Сучасники вбачали однією з причини невтішної ситуації з виборами помітну втрату авторитету “старих людей”. А також “повсюдні хабарі, підкупи, споювання та різного роду задобрювання” [106, 9].

Як зазначалося вище, суттєвим чинником місцевої політики були могоричі, які зазвичай “виставляли перед виборами” [108, 13–14]. Вони були настільки традиційними, що це не вважалося якимось порушенням. Фактично це був специфічний спосіб заявити про свій “підвищений” статус. Адже лише заможні селяни (відповідно – вдалі господарі) могли собі дозволити пригощати таку кількість селян, а відтак мати більшість на волосних сходах.

Водночас повільним, але невідворотним був перехід села на ринкові умови. Відбувалося майнове розшарування. Доволі потужною економічною одиницею ставала велика селянська родина, яка мала достатню кількість робочих рук. Очевидно саме тому наприкінці ХІХ ст. на Правобережжі на власні посади почали частіше потрапляти “багатосімейні (сільські клани. – А.К.) та заможні” [109, 13 зв.].

Підтвердження сказаного знаходимо в працях А. Бондаревського. Він зазначав, що часто волосні старшини користувалися своїм службовим становищем для перерозподілу земельних ділянок на користь заможних господарів. Для прикладу наводив поведінку старшини Крутянської волості Балтського повіту, який роздавав землю “куркулям або свої родичам” [204, 56–57]. Це свідчить про формування кланів, які лобіювали свої інтереси через посадовців, збільшуючи свої земельні наділи за рахунок своїх менш успішних односельців.

У наративних джерелах того періоду зустрічаємо випадки, коли волосний старшина різними маніпуляціями проводив свої друзів у якості виборних до волосного сходу. Тим самим забезпечував собі обрання на наступне трьохріччя, а друзі його “отримували різні привілеї” [211, 157]. Щоправда, автор цих рядків (О. Новіков) не мав на увазі Правобережжя, а радше власне російські губернії, проте не можна виключати, що подібна практика мала місце і в цьому регіоні.

Дідичі та мирові посередники, користуючись селянською індиферентністю в самоврядуванні, подекуди намагалися поставити на посаду волосних старшин своїх людей (переважно дворових), на яких селяни дивилися як на “панських людей”, а тому виникали заворушення серед селян та непокора волосним старшинам [233, 248]. Хоча ця тенденція виявилася не тривалою. Вона суттєво змінилася після Січневого польського повстання, із середини 1860-х років.

У виборі чиновників для волосного самоврядування Правобережжя важливим залишався етнічний чинник. Зосередимо увагу саме на ролі поляків у формуванні місцевих органів, зокрема й волосних. Принагідно відзначимо, що вислів “немає й мови про українське питання” можна вважати ключовим у розмовах і судженнях представників соціально-економічної еліти регіону про представників місцевого “малоросійського плем’я”. Так, на думку польського дідича Вацлава Подгорського, українці (селяни), як окрема етнічна спільність, взагалі “не існували”. Були лише “тутешні” – люди “без вираженої національної свідомості” [190, 139–140]. Саме так польська шляхта, яка була основним землевласником Правобережжя, сприймала місцеве населення. Французький історик Д. Бовуа вважає, що до скасування кріпосного права та й після цього ситуація була такою, що польська шляхта не бачила в селянах, посадових особах сільського та волосного самоврядуванні регіону людей: якісь “тутешні” чи “народець”, “тутешній люд”, “примітивні істоти” [191, 215]. Подібне відношення шляхти до українського селянства безсумнівно існувало протягом тривалого часу, що ймовірно і перетворювало селян у замкнену етно-соціальну спільноту. Селяни намагалися відгородитися від політичного життя, яке тривалий час було власне компетенцією поляків. Останні в свою ж чергу теж не вважали за потрібне рахуватися з “тутешніми”.

Але все ж модерна доба вимагала рішучих змін, і своєрідним початком цих перетворень стала ліквідація кріпосного права в 1861 році. На Правобережжі Велика реформа значно послабила економічну могутність поляків, які намагалися всіляко утримати свої позиції. Користуючись малограмотністю місцевого населення, вони займали основні органи місцевої адміністрації та навіть посади волосного управління. Через те й не дивно, що у перші роки після скасування кріпосного права російська влада була надто стурбована тим фактом, що поляки отримали в свої руки додаткові адміністративні можливості. Приміром, серед заходів, які пропонувалося здійснити, аби остаточно приєднати Волинь “до колишньої Вітчизни”, стала заміна всіх чиновників польської національності на росіян (православних). Зокрема й волосних писарів [260, 104]. Ситуація різко загострилася в 1863 р., коли розпочалося Січневе польське повстання. Дізнавшись про готовність поляків до виступу, генерал-губернатор Васильчиков рекомендував замінити польських волосних писарів

російськими чиновниками [305, 382]. Цікаво, що українські селяни не підтримували жодну зі сторін. Таку ж позицію здебільшого зайняли волосні посадовці. Для прикладу старшина з Ковалівки Васильківського повіту “не допомагав ні полякам, ні росіянам” [92, 1–7].

Якщо ж особи, котрі були начальниками для волосних правлінь, старалися перешкоджати, кажучи на сучасний лад, демократичним перетворенням, зокрема й у справі народної освіти, то що казати про волосних писарів – завзятих польських агітаторів, решту урядників, що по-рабському виконували волю мирових посередників. Один сільський священик зазначав, що “вплив писарів-католиків... цілком паралізує думку громади, яка починає поволі усвідомлювати значення та користь школи” [352, 171–172].

Крім безпосередньої участі у волосному управлінні, у поляків (шляхти) регіону були й інші способи впливу на українців (селян). Добре ілюструють подібні методи такі слова дописувача журналу “Вісник Південно-Західної та Західної Росії”: “Оточивши себе підлизами, підданими польської аристократії, пан мировий посередник почав атакувати сільських священиків... Відвідуючи волості та збираючи навколо себе сільську владу..., він втокмачував їй... не давати прислуги священикам. Багато священиків залишилися без прислуги і змушені були самі годувати й запрягати своїх волів, косити, орати” [262, 202]. Тобто, ігноруючи місцеві органи, поляки могли просто мати зв’язку безпосередньо з мировим посередником, повноваження якого давали змогу вирішувати потрібні їм питання та легко маніпулювати свідомістю селян. Інколи вони й самі займали посади мирових посередників. Подібний випадок описує дописувач “Вісника Південно-Західної та Західної Росії”: “Замість дарованого селянам самоврядування вони (польські мирові посередники. – А.К.) запровадили тут (на Правобережжі. – А.К.) своє особисте самоврядування. Посадових осіб... вибирали самі та наворачтали їх у своїх поміщицьких прикажчиків; траплялися випадки, що селянські гроші витрачали одночасно на свій розсуд, утаювали законоположення й навіть тримали кошти не у волосних правліннях, а у своїх власних кишнях” [428, 361.]. Цей запис, датований 1864 р., побіжно підтверджує думку, що в перші роки запровадження селянського самоврядування сюди протизаконно потрапила значна кількість польського елементу. Окрім етнічних поляків, офіційно заборонялося

займати посади в державних структурах та волосних органах і особам католицького віросповідання. Приміром, у 1895 р. селянин с. Шкнева Красятинівської волості Григорій Шуляковський подав генерал-губернатору прохання залишити його на службі. Він зазначав, що тривалий час був помічником волосного писаря, а потім секретарем мирового судді 4 діляниці Радомишльського повіту, бо йому “заборонили займати цю посаду через католицьке віросповідання, хоча його дружина та 5 дітей були православними” [67, 27]. В канцелярії генерал-губернатора на це прохання відповіли відмовою, посилаючись на примітку 6 до ст. 112 Загального положення про селян (додану в 1889 р.) “В губерніях Київській, Подільській і Волинській на посаду волосного старшини і писаря можуть бути обрані виключно особи, що належать до “корінного населення” [67, 28]. Отже, влада всерйоз сприймала рівень впливу поляків на Правобережжі через волосні органи, де здебільшого грамотніша шляхта, люди з її оточення могли витіснити “тутешніх” селян. Для зменшення цього впливу владою застосовувалися різні важелі впливу, зокрема й на законодавчому рівні.

Фактично протизаконній, значній присутності поляків в органах волосного управління сприяла аполітичність селянства. Відтак певним чином можна говорити про “неукраїнську” природу волосного управління на Правобережжі. Цікаві думки з цього приводу знаходимо в П. Куліша: “У народному розумінні кожний член громади є сама по собі незалежна особистість, самобутній власник; обов’язок його перед громадою тільки в сфері тих відносин, які відображають зв’язок між її членами для взаємної безпеки і користі кожного, – тоді як у розумінні великороса світ мир (громада) є ніби відсторонене вираження загальної волі, поглинаюче особисту самобутність кожного” [293, 73].

Українські селяни мешкали на надзвичайно родючій землі, яка цілком могла їх прогодувати, до того ж вони не так тотально як російські селяни залежали від громади. Основною їхньою турботою був власний добробут, вираження власної особистості – домогосподарів, які не надто покладалися на громаду. Такий “виражений індивідуалізм” знову ж таки не сприяв розвитку самоврядування.

Положення Великої реформи 1861 р. застали селян ніби зненацька. У них з’явився ряд нових, “модерних” проблем та викликів, відповіді на які не можна було

знайти, міркуючи традиційно. За великим рахунком, “принцип робити так, як робили діди-прадіди” переставав діяти в нових обставинах, бо опертися на попередній досвід було неможливо, через його відсутність. Давалася взнаки й загальна малограмотність селян. Зрозуміло, що середовище, в якому формувалися кадри посадовців, не сприяли появі ефективних урядовців для селянського самоврядування. На Правобережжі народ був доведений до крайнього ступеня забитості та “духовного зубожіння”, у нього не було ніякої інтелігенції, якщо не рахувати такою сільського духовенства, такого ж “неосвіченого й убогого та залежного від поміщиків” [300, 12].

Дійсно, організація селянського самоврядування в регіоні була справою нелегкою, про що відзначали й сучасники. У 1866 р. Н. Столпянський писав про стратегічне розташування Південно-Західного краю для російської влади та особливості русифікації цього регіону. Також про порівняно “більшу густоту населення”, його хліборобський склад та специфіку організації влади [412, 3–5].

Відзначимо, що після ліквідації кріпацтва виникла потреба централізованого управління селянами, для чого власне й було створено волості. Саме через цю структуру польська шляхта Правобережжя й намагалася повернути собі втрачений в результаті реформи тотальний вплив на “тутешніх”. Користуючись безграмотністю людей, вона почала активно займати посади волосних писарів.

Ситуація склалася так, що шляхта не бачила в селянах-посадовцях людей. Російська влада вочевидь відчувала тут загрози для себе. І, як виявилось під час Січневого польського повстання, не дарма. Тому всіляко намагалася обмежити полякам можливість впливати на ситуацію в краї через селянські інституції. Свідченням чого було розпорядження генерал-губернатора та інших можновладців про заборону займати полякам посади в органах волосного управління. Починаючи з 1880-х рр., такі посади в трьох правобережних губерніях заборонялося займати ще й особам католицького віросповідання. Самі ж селяни, особливо в перші пореформені десятиліття, мало цікавилися участю у волосних структурах. Тому “лояльність до влади часто була однією з вимог до волосних та сільських посадовців”, адже їх могли легко змістити з посад через неблагонадійність [56, 67].

Згідно з матеріалами звіту Волинського в селянських справах присутствія селянським посадовцям на середину 1880-х рр. бачимо таку картину. Волосні

старшини і сільські старости, які служать тривалий час, достатньо ознайомлені зі своїми обов'язками і добре їх виконують. Старшини і старости, які недавно служать, особливо ті хто обраний уперше, мало знайомі зі своїми правами та обов'язками, хоча майже всі вони “люди толкові” й обрані селянами серед кращих господарів, які зразково господарюють, відрізняються тверезістю та хорошою поведінкою. Під наглядом мирових посередників новообрані старшини потихеньку засвоюють свої обов'язки і здобувають досвід з управління довіреними їм волостями. Волосні писарі, крім того, що на них лежить обов'язок ведення документації і порядок ведення діловодства у волості в цілому, часто мають значний вплив на розвиток посадових осіб державного управління взагалі. Головою Старокостянтинівсько-Заславського з'їзду мирових посередників було помічено, що “де розумний і добросовісний писар, там рівень розвитку посадових осіб управління далеко попереду тих волостей, де писарі малограмотні та недобросовісні” [56, 90]. Таким змальовують волосних посадовців офіційні джерела. Для урядових установ головним критерієм якісної роботи волосної адміністрації було виконання розпоряджень влади. Здебільшого посадовці виконували їх чітко та беззаперечно. У протилежному разі мирові посередники могли застосувати до них різні дисциплінарні покарання.

Якими з якостями мали бути наділені волосні посадовці, щоб відповідати очікуванням? Відповідаючи на це питання, варто згадати той факт, що апатичне й певним чином прагматичне ставлення селянства до місцевої політики зазвичай мало деструктивні наслідки. На керівні посади у волості часто потрапляли досить флегматичні та слабохарактерні особи. Переважно такі, які демонстрували схильність не звертати уваги на порушення чинних законів, постанов уряду, розпоряджень регіональної влади. Тобто від посадовців “горе-виборці” прагнули “залишати без уваги факти дрібного злодійства, потрави поміщицьких та казенних утід” [39, 332–333]. Тобто в цілому бажання уряду та самих селян часто збігалися, адже всі сторони на посадах хотіли бачити людей не надто ініціативних, які б не помічали дрібних порушень з боку селян та чітко виконували розпорядження влади. Джерела рясніють свідченнями, типу “слабохарактерний та недостатньо кмітливий, того вибирають” [102, 21] або “на посадах домогосподарці воліють бачити людей, які не звертають уваги на порушення селянами розпоряджень уряду” [99, 32].

Для розуміння особливостей участі в органах управління селян Правобережжя, порівняємо їх з мешканцями “історично близького” Північно-Західного краю. Ми вважаємо, що схожість цих регіонів викликана як географічними умовам, так і багатьма справді історичними чинниками. Зокрема губернії Південно- та Північно-Західного краю тривалий час спільно входили до складу Речі Посполитої (ще раніше утворювали разом з Литвою ВКЛ) і лише наприкінці XVIII ст. були приєднані до Російської імперії. Проте, зрозуміло, у понятті селян обох регіонів існували певні відмінності. Зокрема білоруська дослідниця Г. Маскевіч вважає, що громада займала важливіше місце в житті якраз білоруського селянина. Тому і становище керівників у селянському середовищі було там особливим. Нібито селянин не просто існував в громаді, підпорядковуючись її правилам і нагляду, а безпосередньо брав участь у формуванні її структур і, зрештою, більше був задіяний у громадському житті. Безперечно, кожен член громади не відмовився б зайняти посаду волосного старшини чи сільського старости. Проте зробити це могли не всі, багато що залежало від особистого авторитету селянина серед односельців. Водночас селяни “були зацікавлені, щоб на керівні посади обіймали люди, які найбільше підходили на таку посаду, та мали репутацію хороших господарів” [322, 14].

Враховуючи певну абсолютизацію білоруською колегою “свого селянства”, зосередимо увагу й на тому, що білоруські дослідники також згадують селянські повстання під час перших виборів посадових осіб місцевого самоврядування. На подібних виступах на Правобережжі ми вже наголошували в другому розділі. Дослідниця С. Талмачова вбачає їхню причину в тому, що селяни ототожнювали старшин та сільських старост з посадовцями, яких до 1861 р. призначали поміщики (війти, старости та ін.). Але за свідченнями мирових посередників регіону після роз’яснень серед селян основ самоврядування вони не тільки активно включилися в процес виборів, і траплялися навіть випадки, коли селяни скаржилися до мирових повітових з’їздів та губернаторів, що “поміщики самовільно призначають волосних старшин в супереч бажання селян” [416, 15]. Отже, в межах українських та білоруських регіонів відмінності були присутні в основному на ментальному рівні, проте не дуже відчутні. Водночас у законодавчому полі ситуація була схожою; головними особливостями, що вирізняли регіони були: існування інституту мирових

посередників аж до початку XX ст. та обмеження на законодавчому рівні присутності польського елемента в органах селянського самоврядування.

Резюмуючи викладене, відзначимо, що більшість посадовців волосного управління були виборними, окрім писарів, які могли і обиратися, і призначатися. Законодавчо волосні старшини мали обиратися кожні три роки, проте інколи цієї норми не дотримувалися. Процес виборів зазвичай проходив із формальним дотриманням процедури. Однак часто їхні результати залежали від активності “крикунів” та задобрювання учасників могоричами. Існували відмінності в статусі волосних посадовців у межах Правобережжя в порівнянні з сусідніми, історично подібними, білоруськими губерніями. Білоруські селяни, вочевидь, більшою мірою прагнули зайняти посаду у волості, вважаючи, що так піднімаються в суспільній ієрархії. Водночас українські хлібороби зазвичай сторонилися таких посад, через узвичаєне переконання, що така громадська діяльність заважає веденню господарства. Ротація волосних посадовців у Південно-Західному краї відбувалася з урахуванням присутності потужного польського елемента, який намагався відновити втрачений після Великої реформи 1861 р. та Січневого повстання 1863 р. вплив на селі.

3.2 Волосні старшини, особливості їхньої діяльності

Волості очолювали волосні старшини. На відміну від сільських старост, їхні посади вважалися престижнішими, бо мали ряд переваг: вони – волосні старшини – завжди отримували платню, звільнялися на час служби від тілесних покарань та військової служби (а ще один із близьких родичів за вибором) та ін. На них покладалася низка обов’язків, які умовно можна розділити на дві великі групи: “поліцейські та громадські” [207, 68].

Очевидно, що саме через таку кількість покладених на них обов’язків, старшинам законодавчо заборонялося займати посади за сумісництвом. Виключенням були лише посади сільських старост – в окремих випадках також дозволялося головувати на волосних судах. Така заборона поширювалася не лише на сферу державної служби – на час служби старшин “не можна було обирати церковними

старостами” [114, 18]. Ймовірно, такі кроки мали сприяти більшій концентрації уваги на волосних справах.

Дуже широкими і відповідальними були поліцейські повноваження волосних старшин. Саме вони, за вказівками місцевої поліції та вищестоящих органів, оголошували накази та постанови уряду, стежили за їхнім виконання. Старшини були гарантами безпеки майна й особи, мали наглядати “за дотриманням правил приписки та виписки селян, при можливості затримувати злочинців, проводити попередні слідчі дії, також задержувати бродяг та дезертирів” [207, 68].

З часом поліцейські функції волосних старшин розширювалися. Відбувалося це з різних причин. Поява залізничного транспорту, дотримання порядку на залізниці спонукала Міністерство внутрішніх справ видати циркуляр (від 6 липня 1902 р. за №12), відповідно до якого старшини особисто чи через сільських старост мали приймати від жандармських управлінь осіб, що були арештовані “на залізничних станціях...”. Згідно з законом від 5 травня 1903 р., старшини були зобов’язані “доносити місцевій поліції про піднаглядних осіб, які самовільно залишили волості” [152, 480].

А. Корнілов відзначав, що старости й старшини “були справжніми поліцейськими начальниками” [287, 149–150]. На його думку, так сталося тому, що єдиний орган поземельної громади (сільський староста), який за смыслом цієї посади повинен був бути просто світським прикажчиком з ведення “мирських господарських справ”, був зроблений поліцейською владою і підпорядкований волосним старшинам. Зрештою, сама назва “поземельна громада та сільська громада” зникла, їх замінили попервах “мирською”, а згодом “сільською” громадою, а власне сільську громаду – волостю (“географічним підрозділом”). На старшин якраз і було покладено “масу поліцейських обов’язків” [287, 144]. Такі твердження варті уваги, бо дають певні роз’яснення. Насамперед щодо проблеми: чому особи, які мали б першочергово займатися господаркою та відстоювати інтереси селян, насправді були наділені великим об’ємом поліцейських функцій?

Одним із перших “поліційних завдань” волосних старшин, на думку законодавців, мав бути нагляд за “нерозповсюдженням між селянами фальшивих указів та шкідливих для суспільства чуток” [138, 56], тобто самодержавство прагнуло

бачити в старшинах опору держави та захисників монархії. Очевидно такий контроль зі сторони старшин поширювався не лише на питання політичні, а й конфесійні, що ілюструє випадок, який стався у с. Капустинці Сквирського повіту. Там 11 лютого 1890 р. хоронили дитину протестанта Іллі Лисовського. На захід прибуло кілька представників цієї релігійної конфесії з с. Скибинці. Місцевий староста запропонував їм повернутися назад, у своє село. І аргументував цю вимогу розпорядженням старшини та місцевого священика. Згідно з ним, “штундам... з різних місцевостей було заборонено гуртуватися” [415, 342]. Тобто волосний старшина виступав певним чином і захисником державної релігії – православ’я.

Ще одним свідченням тісної співпраці духовенства та волосної адміністрації була обов’язкова присутність “у складі попечительства старшини та старост, що було встановлено законом” [154, 511]. Діяльність попечительств охоплювала різні питання життя сільського православного люду: облаштування, утримання, оновлення та прикрашання храмів, огорож, сторожок, платня церковному старості, ремонт приміщень священика, дячка, облаштування церковнопарафіяльних шкіл. А втім, повсюдно все це було вибірково, епізодично, часто-густо більше на папері, у звітах, аніж насправді) [154, 501–502]. У певному розумінні завдання органів самоврядування і попечительств співпадали. У звітах більшості попечительств лишилися вказівки на те, що вони користувалися підтримкою старшин та правлінь, сільських сходів для проведення відповідних заходів у парафії. Проте траплялися випадки протистояння, ворожнечі. Так, Матвіївське попечительство розійшлося з сільською громадою з того приводу, що “сільська громада не бажала сплачувати йому відсоток за позичені кошти” [154, 512].

У місцевостях, де у волостях мешкали православні та старообрядці, а обраний волосний старшина належав до старообрядців, його “помічник мав обов’язково бути з православних” [114, 13]. Відтак законодавці намагалися отримати противагу в таких районах, бо саме православні вважалися опорою держави. Також варто відмітити, що старообрядські громади були організованішими. Навіть не маючи чисельної переваги, могли взяти владу у волості (селі). І, звичайно, присутність в управлінні православних була затребувана церквою для лобіювання своїх інтересів.

Не можна повністю погодитися з думкою, що волосні старшини були лише інструментом в руках уряду чи, тим більше, провідниками інтересів поміщиків. Навіть радянські історики в особі авторитетного А. Бондаревського визнавали, що “часом селяни обирали волосного старшину, який відстоював прагнення селян”. На його думку, це зазвичай відбувалося під впливом “селян, що побували на заробітках в місті” [204, 54]. Втім, перебуваючи в тісних рамках “марксистсько-ленінських” методологічних постулатів, автор, на наш погляд, дещо перебільшив вплив робітництва на формування політичної культури селянства.

Компетенція волосних старшин поширювалася “на волості і їхніх жителів, але тільки селян” [207, 68]. Їм “не підпорядковувалися лише особи, що знаходилися на службі у поміщиків та інші особи, які проживали в їхніх садибах” [138, 53]. Але у випадку скоєння ними кримінальних злочинів чи тяжких проступків, волосні старшини були зобов’язані передавати їх поліції відповідно до визначеного порядку [138, 56]. Власне, через такі законодавчі положення старшини вважалися лише “селянськими начальниками”, що звісно не додавало їм авторитету.

Окрім суто поліційних функцій, волосні старшини, як голови волосної адміністрації, наглядали за всіма місцевими виборними та призначеними посадовцями. Також стежили за виконанням вироків волосних судів. Вони ж завідували видачею паспортів та інших довідок, яких із часом ставало дедалі більше. Такі обов’язки були швидше формальними, бо на практиці всіма “паперовими” справами відали волосні писарі. До старшин надходило багато вимог вищестоящих органів про надання інформації щодо стану справ у волостях. Хоча, знову ж таки, усі канцелярські справи виконували писарі, за законом, але основна відповідальність лежала на старшинах. Окрім цього, вони мали контролювати стан опікунських справ. Тобто старшини контролювали “всі питання суспільного життя волості” [207, 68]. Коли ж волость складалася з однієї сільської громади, на старшину покладалися обов’язки сільського старости. У цих випадках обирали помічників старшини, їхня кількість “могла сягати трьох осіб” [114, 18].

Взаємини старшини та старост були різними. Є свідчення, що волосні старшини достатньо зверхньо ставилися до старост, не радилися з ними, аби “не принижувати

гідність” [216, 111]. Хоча такі випадки, вірогідно, не носили масового характеру, бо не знайшли значного відображення у джерелах.

П. Гураль, характеризуючи повноваження волосних старшин, прийшов до висновку, що ті фактично вирішували “всі питання волосного управління” [233, 259]. Проте така ситуація не була типовою для Правобережжя, де часто-густо волостями управляли згадані волосні писарі.

Поділяємо думку М. Страхова, який, аналізуючи юридичний бік діяльності волосних старшин, відмічав, що їхнім головним завданням була “охорона загального порядку, спокою і благочинності у волостях”. Дослідник справедливо підмітив, що спочатку законодавець перелічував обов’язки волосних старшин у справах поліційних. До них він зараховував: оголошувати за наказом земської поліції закони (імператорські укази) та розпорядження уряду, охороняти благочинність у громадських місцях і безпеку осіб та майна від злодіїв, затримувати утікачів і бродяг, стежити за точним виконанням правил про приписку та звільнення селян, інші. А вже потім ішов перелік обов’язків у справах громадських, що стосувалися роботи сходу та виконання їхніх постанов, питання освіти та медицини в межах відповідальності волосних громад, контроль за виконанням державних і громадських повинностей. При цьому волосні старшини мали виконувати “всі законні вимоги мирового посередника та всіх законних властей” [413, 87]. Після впровадження на Правобережжі земств (1911 р.), вони ставилися до установ селянського самоврядування в цілому та волосних старшин зокрема достатньо зверхньо. Звичним став такий формат відносин: Могилів-Подільська земна управа у 1910-х рр. систематично наказувала волосним старшинам “сприяти представникам земства у боротьбі з епідемією тифу та сповіщати про появу хворих чумою” [216, 19–20]. Тобто, як слушно вказує І. Верховцева, самоврядне земство фактично розглядало волосних посадовців як своїх прямих підлеглих.

До впровадження земств безпосереднім “начальником” волосних старшин були мирові посередники. Вони здійснювали контроль за дотриманням закону під час виборів волосних старшин та виконання ними своїх обов’язків. Мирові посередники мали право “робити зауваження, виносити догани, накладати штраф, арештовувати або зовсім відсторонити старшину від виконання посадових обов’язків” [252, 30–31].

Як уже зазначалося, крім поліцейських (наглядових) обов'язків волосні старшини, мали ряд громадських. На них було покладено контроль за вчасним виконанням громадських повинностей, поповненням та витратою волосних коштів, інших зборів. Вони були відповідальними за стан доріг, мостів, дамб, мали зобов'язання вживати потрібних заходів для їхнього ремонту.

Старшини вносили на розгляд списки справ, які вирішували волосні сходи, а також скликали та розпускали їх. За висновками В. Ващенка, у цьому питанні старшини “мали тут певну самостійність” [207, 68]. На Правобережжі, де незмінно діяв інститут мирових посередників, старшини були порівняно самостійнішими в діяльності волосних сходів, принаймні законодавчо мали таку можливість.

Старшини зобов'язані були вживати заходів на випадок появи в їхніх волостях епідемічних хвороб. Вони негайно мали повідомляти про це станових приставів (Статут лікарський, ст. 741). У разі виникнення лісової пожежі, мали негайно відправлятися на місце займання та особисто давати розпорядження стосовно його локалізації (Статут лісника, ст. 683). Також надавали підтримку лісовій сторожі під час розшуку звинувачених у самовільній вирубці, підпалі й взагалі знищенні та пошкодженні лісу (Статут лісника, ст. 693).

Волосні старшини мали ряд обов'язків, пов'язаних із відбуванням селянами військової повинності. Вони були зобов'язані спостерігати за тим, щоб юнаки та молоді чоловіки, які підпадали під призов, з'являлися на призовні пункти (циркуляр Міністерства внутрішніх справ від 2 жовтня 1874 р, № 91). За відсутності лікаря в місцезнаходженні хворого, старшини разом із місцевими священиками могли видати посвідчення про небезпечну й тяжку хворобу, що слугувало законною підставою нез'явлення на призов (Статут військової повинності, ст. 158). Також були зобов'язані засвідчувати домовленості селян із продавцем землі на її придбання у випадках, коли селяни вдавалися до послуг Селянського поземельного банку (Статут банку, ст. 64) [160, 8].

Отже, волосні старшини мали доволі великий вплив в межах волості. Тому від особистісних якостей старшини часто залежала загальна обстановка на місці. Приміром у одній із волостей Заславського повіту через старшину, який не виявляв належного інтересу до сільського благоустрою – у селі не було хлібозапасного

магазину, дві корчми, орендовані євреями Германом та Кестельманом, торгували горілкою навіть у період жнив. Часто траплялися бійки [103, 11]. Це свідчить, що коли старшини з якихось причин неналежно виконували обов'язки, то загальна ситуація у волостях значно погіршувалася. Особливо у сфері громадського життя, за яким мирові посередники стежили не так прискіпливо.

Самі ж старшини мали достатньо важелів впливу на селян. У разі відмови виконувати їхні вимоги вони “могли накладати ряд покарань” [207, 68]. Часом старшини зловживали цим правом. Приміром, старшина Красилівської волості Бердичівського повіту “самочинно розпоряджався бити селян...” [204, 57].

Зрозуміло, що передбачені законом покарання могли слугувати не лише засобом для запобігання правопорушенням чи покарання порушників. Часом це використовувалося для зведення особистих рахунків, залякування селян волості. Тобто, якщо говорити сучасною мовою, траплялися зловживання службовим становищем і перевищення повноважень волосними старшинами.

Доказом особливого становища та влади слугував нагрудний знак із світлої бронзи з написом “Волосний старшина” [207, 68]. Крім цього знаку, старшини мали ще й урядові нагороди. Зокрема, під час Січневого польського повстання деякі селяни активно допомагало російській владі. Серед тих, хто відзначився й отримали урядові нагороди, були волосні старшини із Васильківського повіту І. Шудра та Х. Щербак [249, 21].

Однак не всі волосні старшини, перебуваючи на цій посаді, повною мірою розуміли свої права та обов'язки, бо фактично не мали звідки взяти їхній перелік. Тривалий час права та обов'язки волосних органів управління, посадових осіб не були зібрані й упорядковані (кодифіковані) в одному законодавчому акті. Лише наприкінці XIX – на початку XX ст. це вдалося “зробити, впорядкувавши положення за різні роки” [160, 1]. Сучасники відзначали, що селянські громади та їхнє керівництво часто не виконували своїх обов'язків тільки тому, що “не знали їх або не мали уявлення, як їх виконувати” [114, 1]. Тут варто згадати й думку І. Верховцевої, що перші кроки діяльності місцевого самоврядування “радше були досвідом негативним”. Незважаючи на “опіку мирових посередників”, передусім через брак відповідного досвіду та малограмотність селянства. Уже перші ревізії установ виявили випадки

розкрадання громадських коштів старшинами, і такі випадки “були поширеними по всій території імперії” [216, 18].

Слушно звернути увагу на характеристику волосних старшин, як її було зафіксовано в офіційних документах того часу. Що важливо, чим довше посадовці перебували на службі, тим краще їх знали в повітових та губернських присутствіях, чиновники губернських адміністрацій. Окремо варто відзначити старшину Гущанської волості Володимир-Волинського повіту Бондаренка, інформація про якого збереглася достатньо детальна. Він був мешканцем с. Гуща, тривалий час обіймав посаду гущанського волосного писаря, під час люстрації отримав від держави значний наділ-маєток, очевидно володів чималими коштами, бо придбав частину угідь с. Машів, у розмірі 650,5 дес. У середовищі селян волості за ним була закріплена репутація чесної і працьовитої людини, тому в 1885 р. він, як запевняв мировий посередник, “без стороннього втручання” був обраний на посаду старшини. За волосного писаря Бондаренко взяв свого колишнього помічника й сам практично вів документацію; губернське в селянських справах присутствіє вважало таку діяльність законною. Також відзначено, що не було такої галузі управління, “до покращення якої він не був би причетний”. Одночасно місцевий мировий посередник “повністю підтримував його діяльність” [56, 90]. З викладеної вище інформації можна зробити кілька узагальнень та припущень. Зокрема, якщо на посаду волосного старшини обирали заможного та освіченого селянина, зацікавленого в розвитку волості, то вона процвітала. Важливим елементом був досвід, отриманий Бондаренком на посаді писаря, у такий спосіб він розумівся на бюрократичних особливостях діяльності волосного правління, не залежав у цьому питанні від писаря. Водночас згадки про обрання старости “без стороннього втручання”, наводять на думку, що вибори волосних старшин, так би мовити, “корегувалися згори” в потрібному напрямку.

Проте такі детальні описи волосних старшин достатньо рідкісні й часто є короткими або навіть фрагментарними. Ось яку інформацію знаходимо про шендерівського волосного старшину, датовану 1911 р., – звали його Марк Павлович Єфименко, на посаді перебував з 26 жовтня 1907 року [22, 14]. Волосний старшина В’язівської волості походив із місцевих селян, звали його Ефим Осауленко (на той час йому було 46 років), на посаді з 1906 р., грамотний [86, 5]. Отже, на початок ХХ ст.

значна частина старшин перебувала на службі не одне трьохріччя. Це може свідчити про формування прошарку сільської “політичної еліти”, а також відносну сталість електорату, який надавав їй підтримку.

Переважно старшини та писарі не користувалися повагою в селян, хоча, звичайно, були й виключення. Джерела дають достатньо багато прикладів зловживань і правопорушень з боку цих посадових осіб, які нерідко були причиною байдужого та упередженого ставлення до них людей.

Оскільки діяльність волосних старшин контролювали мирові посередники, то саме в документах цих чиновників часто трапляються згадки про типові порушення. Ось які зловживання були зафіксовані мировим посередником під час перевірки діловодства Шендерівського волосного правління 1 липня 1874 року. По-перше, у книзі обліку грошей т. зв. “волосних сум” (тобто громадських коштів волості. – А.К.) не були підписані прибуткові статті касиром, що мав приймати кошти. По-друге, гроші на утримання посадових осіб волості були виписані на всіх разом, а не на кожного окремо, як це мало бути. Припускаємо, що це була не лише службова недбалість, а й цілеспрямована дія, яка мала можливість приховувати розподіл коштів між посадовими особами волості, відповідно до чийхось приватних інтересів. Наступним пунктом, який викликає запитання щодо розподілу громадських коштів, стала поїздка, в листопаді 1873 р., волосного старшини та писаря до м. Канева [21, 1]. Витрати на неї становили 3 руб., але не було підтвердження у вигляді рішення волосного сходу на витрату цієї суми як того вимагав 1 п. ст. 89 Загального положення про селян, де сказано, що лише волосний схід може визначати статті витрат волосних грошей. Очевидно, старшина та писар часом витрачали ці кошти на власні потреби. Ще одним підтвердженням була оплата з громадських коштів доставки пакета від мирового посередника, який мав оплатити волосний старшина власними грошима, оскільки з першого разу волосний старшина “не надіслав всі потрібні дані” [21, 2]. Зазначалося також, що книга для обліку грошей “волосних сум” велася з “с подчистками и поправками” [21, 2 зв.]. На наш погляд, порушення, зафіксовані мировим посередником, свідчать, що старшина та писар вважали себе господарями волості. Тому й розпоряджалися громадськими коштами на свій лад, не надто переймаючись дотриманням процесуальних норм, передбачених законом.

Також на 1874 р. відзначалося недобросовісне ведення документації згадуваного волосного правління. Траплялися різні порушення: були відсутні підписи осіб, які приймали викупні платежі, на постановах сходів не було підписів за неграмотних селян, а на деяких “навіть підписів посадових осіб” [21, 2 зв.]. Не можливо встановити достовірно, чи була це звичайна службова недбалість, чи так робилося умисно. Але навіть більш ніж через десятиліття від впровадження волосного самоврядування діловодство в цих установах бажало бути кращим.

Подібні тенденції у веденні діловодства та роботі старшин зберігалися в наступні десятиліття. У Володимир-Волинському повіті Волинської губернії у книзі угод і договорів Головенської волості знаходимо акт старшини від 23 листопада 1885 р. про проведений ним розподіл майна між спадкоємцями, тоді як поділ майна не був предметом юрисдикції волосного старшини і відносився до повноважень суду. Старшина пояснював, що його дії в цьому випадку, були “не цілком усвідомлені й викликані впливом волосного писаря” [56, 92]. Хоча такі дії були порушенням закону, але навряд чи могли викликати осуд громади. Селяни вважали найкращим способом подвірне господарювання. Тому розподіл майна був справою, з погляду сільських людей, потрібною. Водночас домовитися зі старшиною, очевидно, було простіше, ніж скликати й “задобрювати” суд.

Дещо інші порушення зафіксовано у Святецькій волості Кременецького повіту тієї ж губернії, де йшлося про стягненні грошових повинностей з недобросовісних платників. Старшина із зібраними людьми відбирали у селян речі, “які тільки попадуться під руки” і реквізують їх з погрозами продати [56, 92 зв.]. Тут ми також маємо справу з перевищення повноважень волосним старшиною. Але присутність частини людей волості наводить на думку, що певний відсоток населення був зацікавлений у своєчасній сплаті громадських податків. Інакше, ці недобори зазвичай лягали на плечі добросовісних платників громадських зборів.

Не можна забувати й про явище могорича. Джерела рясніють повідомленнями, що сільське “населення носило подарунки (могоричі) в поліцію, волосному старшині та волосному писарю” [30, 20.]. Тобто якщо на виборах могорич пропонував кандидат на посаду старшини, то селяни носили подарунки, коли потрібно було мати якісь ділові контакти з волосними посадовцями.

Важливо також з'ясувати, яку платню отримували волосні старшини. Хоча кошти, що їй селяни виплачували посадовцям, також найманим писарям та їхнім помічникам і сільським писарям, були в 1860-х рр. не надто великими, але ці громадські збори здавалися селянам обтяжливим тягарем (насамперед тому, що люди “не бачили від тих посадовців ніякої користі”) [287, 154.]. Такі думки висловлювали сучасники, аналізуючи селянське самоврядування.

Суми, які витрачалися на утримання волосних старшин у губерніях, були різними. Відбувалося це тому, що оплата праці волосних посадовців визначалася постановами волосних правлінь.

Із звітів губернських у селянських справах присутствіях видно, що витрати на утримання волосних старшин правобережних губерній, коливалися від 140 до 300 руб. До заробітної плати вони інколи отримували “роз’їзди по волості” [56, 18]. Якщо порівняти з іншими губерніями, то в Могилевській губернії була найбільша платня волосного старшини, серед білоруських губерній, і складала 193 руб. у рік, а найменша у Віленській – 74 руб. Причини такої суттєвої різниці С. Талмачова вбачає в густоті населення по губернії, переважання подвірної форми землекористування, тому більший індивідуалізм, “збереження в цій місцевості посади мирового посередника” [416, 17].

Цікаво, що в білоруських губерніях селяни деяких волостей узагалі нічого не платили сільським старостам, а часом навіть волосним старшинам.

Порівнюючи витрати на утримання волосних посадовців Правобережжя та сусідньої Мінської губернії, знаходимо суттєві відмінності. Заробітна платня волосних старшин правобережних губерній різнилася лише розміром, водночас в “сусідів” деякі старшини взагалі їй не отримували. Можливо, це можна пояснити відмінностями в ментальності селян. У білоруських селян, як відмічають дослідники, громадські посади користувалися повагою, а обрання селянина старшиною відчутно піднімало його в соціальній ієрархії. Водночас українські селяни, як ми вже відзначали, зазвичай сторонилися таких посад. Водночас спільною рисою для обох регіонів було бажання сільських людей, щоб волосні старшини не помічали незначних порушень з їхнього боку. І якщо білоруські селяни “шантажували” старшин розміром посадового окладу, то українські, хоч і скаржилися на великий обсяг коштів на громадські потреби,

здебільшого не вникали у волосну бухгалтерію і мирилися з вироками волосних сходів.

Статистика по білоруських губерніях виглядала так: у 1870 р. 60 волосних старшин узагалі не отримували платні за службу, наприкінці XIX – на початку XX ст. у білоруських повітах таких випадків офіційною статистикою зафіксовано не було. Цікаво, що в решті губерній європейської Росії “не отримували плату 70 старшин” [416, 17]. Автору ж не зустрічалися документи про відсутність платні для волосних старшин правобережних губерній.

На початку XX ст. особливих змін у витратах на утримання волосних посадовців не відбулося. Так, у 1911 р. на утримання старшини В'язівської волості, разом з роз'їзними, виділялося в рік 250 руб. [86, 5]. Дещо пізніше з'явилася практика призначати помісячну плату та трохи зросли суми. Про це дізнаємося з постанови Шендерівського волосного правління від 24 квітня 1916 р., згідно якого волосний старшина разом з роз'їздами отримав 31 руб., йому ж за виконання обов'язків волосного касира 6 руб. [23, 7 зв.].

На Правобережжі була поширена практика виборів волосних касирів. Як свідчать джерела, в основному вони знали “порядок управління і стан справ у свої волостях краще самих старшин” [56, 17 зв.]. Очевидно, з часом найспритніші волосні старшини почали обіймати посади касирів за сумісництвом. І так отримувати додаткові кошти до своєї платні й контролювати самостійно волосні заощадження.

Значна кількість поліційних обов'язків волосних старшин, часті зловживання посадовців та специфічне сприйняття влади селянами (народом) на ментальному рівні – всі ці чинники зумовили особливе відношення до волосних старшин.

Часто правобережні селяни виявляли зневагу до урядовців. Маючи “сільське походження”, вони займали посереднє становище між власне сільською людністю та повітовим чиновництвом. 9 жовтня 1889 р. дев'ять мешканців с. Нивецьке Рівненського повіту побили місцевого волосного старшину, а також писаря. Їм дісталось за те, що в присутності поліцейського урядника вони намагалися описати майно кількох родин за недоїмки. Бунтівники виявили цілковиту зневагу до посадовців, а один із селян кричав: “Я покажу тобі, який ти старшина!” [40, 4 зв.].

В одній із волостей під час розмежування землі селяни регулярно виявляли абсолютну недовіру до волосного старшини. Апелювали до звичаїв, “цілковито зневажали посадові повноваження урядовця” [39, 7–8 зв.].

Чому ж особи, яких люди з традиційним світоглядом обирали самі чи принаймні не робили значних перешкод, щоб вони очолили волость, часто-густо не користувалися повагою? Академік М. Дружинін вважав, що волосні старшини з часом стали “покірними агентами” мирових посередників, предводителів дворянства і поліцейських справників. А селяни дедалі більше переконувалися, що обрані ними посадовці мало турбувалися про їхній добробут. Старшини ж часто зловживали своєю владою – вимагаючи хабарі, самовільно витрачали громадські кошти, несправедливо піддавали покаранням і накладали штрафи, чим підривали повагу до себе з боку своїх виборців. Якщо старшина був розумним та мав добрі стосунки з мировим посередником і поліцією, то він мав над селянами велику владу й нерідко використовував її у власних інтересах. Якщо ж він був неграмотним (що траплялося досить часто) та слабохарактерним, то був знаряддям у руках волосного писаря, який зазвичай краще розбирався в законах та розпорядженнях повітового й губернського начальства. В таких умовах селяни “втрачали інтерес до участі у сільських та волосних сходах, до обіймання виборних посад та виконання своїх громадських обов’язків” [252, 44]. Загалом погоджуючись з висновками М. Дружиніна, усе ж відзначимо, що надто ідеалізувати селянство було б неправомірно, а описані вченим обставини були радше наслідком, а не причиною. Не претендуючи на вичерпність трактування, вважаємо, що причина мала системний характер. Тобто за логікою існування установ місцевого самоврядування, волосні старшини, які були делеговані (обрані) селянами волостей для відстоювання їхніх інтересів перед вищими інстанціями та утримувалися за їхній рахунок, фактично виконували функції низової ланки виконавчої влади та поліцейські обов’язки. Тому селяни справедливо асоціювали старшин із чиновниками – представниками державної бюрократичної машини. Самі ж волосні старшини були підпорядковані мировим посередникам, тобто вищій (повітовій) владі, які могли їх легко звільнити. Відтак волосні старшини мали в першу чергу догоджати своїм безпосереднім начальникам (мировим посередникам). Разом з тим селяни, котрі обирали їх на посади, не мали справді ефективного

механізму впливу на них. Навіть якщо вони й скаржилися на волосних старшин, то рішення про їхнє звільнення приймалося на рівні повіту чи губернії. Проте, чи могли колишні кріпаки в умовах самодержавного державного устрою мати справжнє самоврядування? Однозначно стверджувати важко, надто якщо взяти до уваги, що самоврядування, очевидно, може розвиватися виключно як глибокий і тривалий суспільний процес, а не відбуватися лише в режимі політико-правових рішень.

Слушну думку висловив Ю. Присяжнюк, аналізуючи проблему відносин між посадовцями волосного управління та селянами. Він зазначив, що “люди від плуга” ставилися надто зневажливо до волосних урядовців. Мотиви пояснив наступним: по-перше, майже повсякденне і, як правило, неприємне втручання посадовців у господарське життя; по-друге, протизаконне розтринькування громадських коштів; по-третє, низьким, через їхнє соціальне походження й безсилля перед повітовою владою, авторитетом. Існувала й, так би мовити, “глибша” причина – постійне вагання селян у виборі поведінки. Ситуативно перемагав страх перед можновладцями, виявлялася “заздрість, слабкість волі та покірність”, або “сумбурні вияви такої ж неконструктивної” чи навіть цілковито неефективної афектації. Проте інколи “боротьба з собою” допомагала “почуватися на рівні”. Як типовий випадок, дослідник навів інцидент який стався в Шендерівському волосному правлінні Канівського повіту Київської губернії, де зневажливе ставлення з боку селян громади (почасти в нетверезому стані) настільки обурювало місцевих посадовців, що на кінець року волосний старшина скликав волосний суд. Однак під час його засідання кілька “крикунів”, серед яких виділявся Яків Кучерявенко, погрожували волосному старшині та підмовляли натовп подати скаргу губернатору [392, 311].

Водночас, за образу волосних старшин, які знаходилися при виконанні своїх службових обов’язків, закон передбачав покарання. За вчинення протиправних дій із застосуванням фізичної сили, ув’язнення від трьох до восьми місяців, а нанесення моральної шкоди – арешт від семи днів до трьох місяців. Якщо ж протиправні дії були вчиненні особою, що знаходилася в підпорядкуванні волосного старшини, то обиралася “максимальна міра покарання” [114, 32].

Така позиція була зрозуміла, адже царський уряд прагнув підбирати лояльних осіб із селянського середовища. Контроль за цією процедурою мали здійснювати

якраз мирові посередники. Очевидно, ця мета, принаймні в межах Київщини, була досягнута. Після об'їзду губернії в кінці 1861 р. київський цивільний губернатор писав генерал-губернатору, що особисто зустрічався з мировими посередниками та волосними старшинами в усіх повітах, та впевнився, наскільки це було можливим у “хорошій спрямованості перших та вдалому виборі останніх” [233, 250]. Такі дані наводить П. Гураль. Зрозуміло, чиновник надто ідеалізував обраних посадовців, адже з початком Січневого польського повстання в 1863 р. частина мирових посередників та старшин будуть визнані ненадійними. Тому й висновки дослідника щодо виконання “завдання царського уряду” про обрання лояльних посадовців селянського самоврядування, можна вважати дещо поспішними.

Отже, в пореформений період очільниками волостей на Правобережжі були волосні старшини. Обіймати цю посаду було відносно престижно, бо вона давала більше переваг, звільняла від виконання громадських обов'язків та краще оплачувалася. Водночас і обов'язки старшини були значними, охоплювали практично всі сфери життя волості. Грамотний старшина був господарем волості, в альтернативному випадку цією адміністративною одиницею керував писар.

Водночас українські селяни неохоче, особливо відразу після скасування кріпацтва, обіймали посади волосних старшин. Чим були почасти відмінними від селян сусідніх, історично близьких білоруських губерній, де, схоже, така посада вважалася більш поважною серед сільського загалу. Волосні старшини не завжди добросовісно виконували свої обов'язки. Джерела фіксують ряд порушень, найчастіше це були розтрата громадських коштів на власний розсуд, перевищення своїх повноважень, отримання хабарів (“задобрювання”) за сприяння у вирішенні конкретних справ. Ставлення людей до очільників волостей було неоднозначним. З однієї сторони, волосні старшини асоціювалися з “панамі”, тому не викликали поваги в середовищі хліборобів-трудолюбів, із другої, селяни намагалися задобрити посадовців, коли потрібно було вирішувати питання, що знаходилися в їхній компетенції.

3.3 Писарі в системі волосного управління

Система правління, діяльність посадовців та інші аспекти волосного управління на Правобережжі пореформеного періоду отримали різні оцінки істориків. Єдиними посадовцями, які традиційно негативно характеризувалися як сучасниками, так і наступними поколіннями дослідників (за невеликим виключенням) були волосні писарі. Така увага та відносна незмінність їхньої оцінки наводить на думку, що писарі були ключовим елементом тогочасного волосного правління.

Звернемо увагу, що в Загальному положенні про селян, ст. 92 п. 115, було доволі лаконічно прописано юридичні норми діяльності волосних писарів. Згідно цього документу, на них покладался обов'язок: під “пильним наглядом” волосних старшин, достовірно та впорядковано вести книги у волосних правліннях й загалом усе діловодство волостей. Також з “належною точністю” фіксувати в документах та свідоцтвах рішення, які виносили волосні старшини, волосні правління, волосні суди й волосні сходи. У випадках виявлення фальсифікацій волосні писарі мали притягуватися судом до кримінальної відповідальності, відповідно до норм ст. 362 Положення про покарання [115, 41]. На наш погляд, законодавці, які готували Загальне положення про селян, не звертали особливої уваги на регламентацію діяльності волосних писарів, які по суті мали бути звичайними клерками на службі у волосної громади, виконувати канцелярську роботу під наглядом волосного старшини. Очевидно аристократичне виховання творців цих положень не дозволило їм врахувати низький рівень грамотності серед селян, не кажучи вже про специфіку патріархальної політичної культури. Як результат, звичайні волосні діловоди перетворювалися на фактичних господарів волості.

Те, що джерела цієї проблеми були закладені в положеннях реформи 1861 р., дослідники відзначали ще на початку XX ст. Причину ситуації, що склалася, вбачали в неправильному трактуванні селянами закону, відсутності нагляду “близької та твердої урядової влади” та повсюдною неписьменністю волосних старшин [404, 126].

У повідомленнях сучасників волосні писарі традиційно отримували негативні відгуки. Зокрема В. Мещерський оцінював вплив волосних писарів на селянське самоврядування як “аморальний та шкідливий”, при цьому констатував, що писарі

були “найважливішими” у волосній ієрархії. Відзначалася пристрась частини писарів до горілки, контролювати ж їхню діяльність малограмотні або безграмотні старшини були не в змозі, тому часто просто виконували їх “настанови”. Особливий вплив, за його повідомленнями, писарі мали на волосний суд, де вони часто “керували та підказували суддям правильне рішення”. Нерідко писарі переконували позивачів і суддів не заносити рішення в книгу, а обмежитися “словесним вироком” визнавши справу маловажливою [217, 112]. Тобто довести неправомірність рішення волосного суду було достатньо важко без зафіксованого вироку. Ще один сучасник О. Корнілов відзначав, що волосний писар знаний серед населення як “ділок” [287, 175].

У ранній радянській історіографії (1920-х рр.) акценти оцінки діяльності волосних писарів були дещо зміщені, проте про суцільні позитиви також не йшлося. Професор З. Френкель вважав, що старшини та писарі займалися виключно адміністративною діяльністю: обслуговували потреби поліції, виконували завдання різних відомств, видавали довідки. А вся державна статистика будувалася на “відповідях волосних писарів” [425, 27]. Пізніше А. Бондаревський писав, що писарі з непомітних чиновників перетворилися в одних із ключових фігур волості. Використовуючи своє службове становище, вони “ще більше за старшин пригноблювали та експлуатували селян” [204, 56].

Російська дослідниця Н. Нікітіна досліджувала образ волосних писарів у соціальному просторі на прикладі псковського села пореформеного періоду. Вона зазначала, що писарі займали досить своєрідну позицію в російському селянському середовищі. Не будучи членами громади, вони, як представники влади, займали доволі високе соціальне становище на селі. При цьому мали низьку соціальну позицію відносно державних чиновників, які здійснювали контроль над місцевим самоврядуванням. Тому Н. Нікітіна резюмувала: “Волосні писарі виявилися фігурою чужою як для селян, так і для місцевих чиновників [341, 48].

Сучасна білоруська історіографія в особі С. Талмачової дає схожу характеристику волосним писарям. Зокрема вона відзначає, що через неписьменність старшин, вони потрапляли у залежність від писарів, які часто користувалися своїми посадами і впливом на селян в особистих інтересах. Також специфічною особливістю регіону, які відзначає дослідниця, полягала в тому, що частина волосних писарів до

1864 р. були дворянського походження. Що за старою звичкою ставило їх у “вигідніше положення ніж старшини” [416, 21].

У цілому характеристика волосних писарів в українській, білоруській та російській історіографії коливається від негативної до різко негативної. Однак всі дослідники сходяться в думці, що писарі все ж були помітними, а часом і визначальними посадовцями у своїх місцевостях.

З огляду на це, докладніше простежимо особливості діяльності, механізмів ротації, соціального походження волосних писарів саме Південно-Західного краю. Здебільшого в губерніях цього регіону писарі займали посади по найму, тобто волосні правління наймали їх для ведення документації, але траплялося, хоча й рідше, що волосних писарів обирали. Приміром, у 1880-х рр. у Подільській губернії писарі працювали по найму відповідно до постанов правлінь. Виключенням був лише писар Циковської волості Ратушенко, який займав цю посаду з 1862 р. і на останніх виборах посадових осіб “отримав підтримку” [56, 67]. Хоча такі випадки були радше виключенням, аніж закономірністю. За звітами голів з’їздів, членів київського губернського в селянських справах присутствія виявляється, що призначення писарів у більшості волостей фактично не мало законної підстави: вони не вибиралися і не наймалися ні сходом, ні правлінням, а прибували на службу і переводилися із волості у волость за приписами або рекомендації мирових посередників [56, 17 зв.–18]. Часто їх просто призначали мирові посередники, що було логічно й передбачувано, адже ці чиновники в такий спосіб створювали мережу залежних від них посадовців, зміцнювали контроль за діяльністю волосних правлінь. Зрозуміло, що в цій ситуації інтереси громади для писаря були другорядними, а головним було виконання вимог мирового посередника.

Оскільки конфлікт волосних писарів із мировими посередниками здебільшого закінчувався не на користь перших, доходило й до звільнення писарів. Принаймні, саме так закінчилася суперечка для верхівнянського волосного писаря Сквирського повіту Борисевича з мировим посередником Сікевичем [55, 14 зв.]. Характер взаємин писарів із чиновництвом позначався консервативністю.

Навіть через чверть століття відносно успішна діяльність сільських посадових осіб була тісно пов'язана з волосними старшинами, та головно там, де старшини були не грамотними і “мало розвинутими” [56, 67 зв.].

У кращому стані діловодство перебувало там, де “по поведінці, знаннях, досвіду та старанності кращі волосні писарі”. Де ж писарі не мали таких якостей, справи знаходилися в незадовільному стані. Типовою була ситуація, що сталася у Теофіпольській волості Старокостянтинівського повіту, в якій діловодство було в запущеному (1884–1885 рр.), тобто коли було звільнено волосного писаря. З призначення нового писаря стан справ помітно покращився вже за рік [56, 92 зв.].

У Сквородинецькій волості цього ж повіту волосний писар Багреєв відрізнявся “не лише хорошим знанням свої обов'язків, а й добросовісним відношенням до всіх справ”, чого вимагав й від інших посадових осіб. Тому в Сквородинецькій волості ревізійна комісія відмічала відмінно впорядковану документацію, а також порядок в інших волосних справах. У цій волості посадові особи відрізнялися розумінням своїх обов'язків та прав, які писар Багреєв, “при нагоді їм пояснював, що підтверджували й самі посадовці”. У сусідніх Кульчинецькій і Чернелевецькій волостях, де, уже звільнені на той час, писарі відносилися до своїх службових обов'язків недбало і безвідповідально, інші волосні посадовці так само ставилися до своїх обов'язків. Також у цих волостях було виявлено “безладдя в діловодстві та у виконанні посадовцями всіх інших волосних обов'язків” [56, 90]. Тобто роль писарів у діяльності правлінь та житті волостей загалом була досить значною, а часом і вирішальною. Що було й не дивно, адже часто писарі були єдиними грамотними людьми в межах волостей.

Хоча волосні писарі й були освіченими, але якісний рівень їхніх знань часом бажав кращого. На думку мирового посередника, який інспектував Шендерівське волосне правління на початку 1870-х рр., волость до того часу не була забезпечена кваліфікованими кадрами. Він зауважував, що в заведених для реєстрації сільських сум книгах не ведуться записи, бо не має жодного писаря. Через це пропонувалося мати “хоча б одного урядника на три-чотири населених пункти” [21, 2 зв.]. Звичайно, усього через десятиліття після створення волостей забезпечити їх кваліфікованими писарями було вкрай непросто.

Однак подібні проблеми існували й на початку ХХ ст. Перевіряючи діловодство Гушанського волосного правління, чиновник із особливих доручень у селянських справах Яновський виявив його в “посередньому” стані. Чиновник відзначав, що “волосний писар Павленко володів певними вміннями, але він, очевидно, не служив у тих волостях, де волосне діловодство велося на високому рівні. Тому не маючи “достатнього розумового розвитку”, він вів справи в Гушанському волосному правлінні, справи використовуючи не найкращі зразки попередників. Відтак, виконання поточного перепису тут затримувалося, бо волосними посадовими особами не було запроваджено періодичні об’їздом сіл. Видача позик із громадського капіталу відбувалася без жодних правил, які мав би встановити волосний схід. Крім того, сума неповернутих позик досягала 10 тис. руб. Звіти опікунів позначалися шаблонністю і не відповідали дійсній перевірці доходів і витрат сирітських сум [88, 10].

Чиновник Яновський писав: “Павленко волосний писар яких дуже багато. Залишати його на майбутнє, не бажано. Фактом притягнення протоієрея Малевича, свого наставника і духовного отця, до кримінальної відповідальності по справі, де Павленко зовсім неправий, він довів, що занадто зазнався на своїй посаді, і я думаю, що для користі справи необхідно перевести його в інше волосне правління, подалі від с. Гуща” [88, 10 зв.]. Як бачимо, чиновник рекомендував перевести писаря, тобто навіть враховуючи наведені вище порушення, мова не йшла про звільнення. На наш погляд, відсутність достатньої кількості кваліфікованих кадрів була тому основною причиною. Хоча не варто виключати й існування певної кругової поруки серед чиновників у межах повіту чи губернії. Водночас сам писар, судячи зі слів чиновника, був типовим представником волосних бюрократів того періоду, які оформляли волосну документацію не надто сумлінно.

Для прикладу, згідно з свідченням поміщика Старорипінського “волосний писар продовжував вести справи волості, не зважаючи на офіційне звільнення з посади” [42, 6]. Щоправда, тут давалася взнаки і недосвідченість волосного старшини, про що зазначалося далі в цьому ж документі [42, 7].

Мабуть така ситуація з кадрами частково пояснює “надзвичайно теплий тон” листа від волосного старшини Хижнянської волості Юхима Черниша до Миколи Жуги, написаного в січні 1864 р., де волосний старшина “дуже просив свого

приятеля” Жугу, щоб той зайняв посаду писаря. Його кандидатуру підтримувала і вся громада волості. Свідченням цього було те, що йому пропонували самому визначити собі платню [93, 19]. Сам Жуга на той час мав 49 років, 20 з яких прослужив у війську на різних посадах, зокрема й писарем. Був нагороджений срібною медаллю та рядом інших нагород [93, 20]. Підтверджував його бездоганну службу і паспорт виданий йому по закінченню служби [93, 20-21]. Очевидно Жуга прийняв пропозицію обійняти посаду волосного писаря. Адже архівні документи повідомляють, що він пізніше був заарештований разом з деякими селянами с. Красний Кут як підозрюваний у справі побиття поміщика Пясецького [93, 35 зв.]. Зрозуміло, що людей, які мали такий солідний досвід роботи писарями, старшини всіляко хотіли найняти на службу в свою волость, адже це значно полегшило б їхню роботу. Що й казати про перші роки запровадження волостей, коли селяни мало розуміли суть волосного устрою та селянського самоврядування взагалі.

У цілому волосні писарі Хижнянської волості в 1860-х рр. були доволі колоритними та цікавими особами. У матеріалах справи слідчої комісії створеної 15 липня 1864 р. у с. Красний Кут, яка розслідувала справу про завдану поміщику Пясецькому шкоду. Знаходимо цікавий, на наш погляд, запис. Згідно якого у присутності старшини та писаря, соцького та свідків проходив обшук у квартирі волосного писаря Андрія Зеленька (очевидно наступника заарештованого писаря Жуги) та в самій волості. Втім, нічого протизаконного там не знайшли. Увагу комісії привернула книга Т.Г. Шевченка “Гайдамаки”, 1861 р. видання. Хоча на той час вона й була дозволена цензурою, але на думку членів комісій у волості вона не повинна мала знаходитися. Тому було складено акт, який разом з вилученою книгою долучили до справи [93, 240]. Такі свідчення наводять на думку, що писар Зеленько був людиною широкого кругозору. Адже подібну літературу зазвичай читали люди, які брали активну участь у громадському та політичному житті.

Певно саме важливість посад волосних писарів спричиняла часті конфлікти з різними впливовими групами в межах громад, що ілюструє наступний епізод. У 1884 р. на писаря Білилівської волості Бердичівського повіту прийшов анонімний донос, де йому було приписано ряд правопорушень. По-перше, що він ніби-то змовився з місцевими євреями-шинкарями, які відкрили шинок у “прямий збиток

селянам”, по-друге, – брав хабарі з людей при розгляді судових справ, по-третє, – був у тісних зв’язках з провізором Таборовським, який підбурював селян проти фельдшера Гриценка, аби заволодіти його лікарською практикою [49, 4 зв.]. А через кілька днів надійшло інше донесення, де зазначалося, що писар Максимович та учитель Незибалюк нібито належали до таємної “соціалістичної” організації [49, 2]. У результаті слідства жодне із згаданих порушень не підтвердилося [49, 4 зв.].

Голова з’їзду мирових посередників висловлював припущення, що ці доноси могли бути написані кимось із “численної шайки” вигнаних волосних писарів колишньої школи управління державним майном, які мешкали в містечку Білилівці. Усі вони були притягнуті до суду. Саме тому жоден писар не міг довго втриматися в Білилівці. Згаданий Максимович пропрацював там два з половиною роки і також прохав про перехід. 3 квітня 1884 р. його було переведено в Бистрицьку волость цього ж повіту [49, 5]. Обмеженість джерел не дає нам змоги судити про достовірні наміри писарів, що їх згадано вище. Але можна припустити, що вони заважали їм реалізовувати якісь власні інтереси в межах волості.

Дещо іншу причину конфліктів у межах волості за участю писарів, розкриває наступний випадок. У 1885 р. селянин с. Бабчинці Ямпільського повіту Подільської губернії Федір Сорочан скаржився на неправомірні дії волосного писаря Миколи Мошковського, вчинені відносно нього. Писар нібито не видав йому довідки із інвентарного та люстраційного списків, що підтверджувала б “його право на чиншову землю, на яку також претендував і землевласник Марковський” [52, 2]. До скарги було додано записку, нібито написану Марковським до писаря Мошковського, де перший дякував писарю за сприяння в справі та пропонував в якості подяки “кілька мішків полови” [52, 4]. У результаті розслідування справи виявили, що сам Сорочан не звертався особисто до писаря для видачі довідки. Крім того, селянин зізнався, що написати скаргу до генерал-губернатора його підмовив землевласник Будераський, який і передав йому вищезгадувану записку. Писар же не мав худоби, тому полови не потребував. Не було знайдено підтверджень і решту звинувачень. Натомість з’ясувалося, що згадуваний Будераський та власник другої частини с. Бабчинці священик Гаврисевич на той час уже були усунені від парафії, займалися складанням необґрунтованих скарг та доносів на осіб, які заважали реалізації їхніх корисливих

цілей, а також “підбурювали місцевих до цього селян” [52, 2 зв.]. Ймовірно, цей епізод характеризує протистояння між землевласниками за розподіл землі, де, як бачимо, вони вміло маніпулювали настроями селян, які вороже ставилися до волосних писарів. Рішення писаря мало очевидно вирішальний характер. Тому коли не вдавалося вирішити питання на свою користь, землевласники підбурювали селян для скарг на волосних урядовців, селяни ж у свою чергу “шукали правди” скрізь, окрім самої волості.

Уже згадуваний волосний писар с. Гуща Володимир-Волинського повіту Павленко теж був фігурантом подій, де йшла боротьба між сільськими кланами, духовенством за владу у волості. Скаргу на волосного писаря, за влаштовану нібито ним стрілянину перед святом, написав протоієрей цього ж села о. Христофор Малевич. Однак, причини конфлікту були набагато глибшими. Як виявилось, зять протоієрея Малевича, Володимир Пюрю, до 1912 р. був волосним писарем Любомльської волості волосного правління, але через виявлену там розтрату громадських коштів був звільнений з посади і переданий до суду. Розтрату ж виявили завдяки наводці Павленка, гущанського волосного писаря, який в той час служив на посаді помічника волосного писаря. У зловживаннях свого зятя протоієрей о. Малевич вбачав зраду. Пробачити “таку зраду” Малевич не зміг ще й тому, що Павленко, як уродженець с. Гуща, був його учнем по Закону Божому. Коли ж трапилася нагода, протоієрей Малевич не забарився її використати для помсти. Приводом для цього стала стрілянина, нібито влаштована волосним писарем напередодні свята Успіня Пресвятої Богородиці в 1911 р. [88, 9].

Однак на цьому справа не закінчилася. Писар Павленко подав до суду на протоієрея о. Малевича наклеп, з метою притягнення його до кримінальної відповідальності [88, 9 зв.]. Але всі судові інстанції виправдали протоієрея. Той же у свою чергу вимагав переведення писаря із с. Гущі в інше волосне правління, відзначаючи, що залишення його на службі, крім всього іншого, підриватиме авторитет протоієрея, як настоятеля місцевої парафії. “Негідна поведінки писаря – на думку протоієрея Малевича – вказує на “виключне положення” яке склалося у згаданій волості, оскільки вся влада зосереджена в руках однієї сім’ї: волосний старшина дядько писаря, а староста батько” [88, 14 зв.]. Цей випадок, на наш погляд,

яскраво свідчить, що на початку ХХ ст. у деяких волостях Правобережжя влада належала сільським сімейним кланам, які сформувалися за півстоліття після реформи 1861 року. Для лобювання своїх господарських інтересів, на посади в органи сільських та волосних органів самоврядування, вони делегували представників свого клану. Вірогідно влада у волості час від часу переходила від одного клану до іншого, прикладом такої боротьби і є згадуваний випадок.

Здається писар був найколеритнішою постаттю у волості. Якщо волосний старшина все ж був вихідцем із селянської спільноти, то писар – здебільшого чужий. У системі ієрархії посадовців він не користувався повагою, стосунки з ним були зазвичай вимушеними. Типовий, на наш погляд, образ волосних писарів в уяві пересічних сільських людей Правобережжя залишив нам М. Абраменко. Подорожуючи в 1877 р. “різними місцями” Волинської і Київської губернії, він записав: “Я від місцевих жителів дізнався: що волосні писарі користуючись відсутністю контролю своїх безпосередніх начальників та безграмотністю волосного старшини, в основному зайнятим господарством (своїм. – А.К.) діють самотійно, і таким чином наживають собі капітал. Чому сприяє складання ними призивних списків та інші “делішкі”” [46, 3]. Помітно, що селяни певним чином знімають частину відповідальності зі старшини, адже він займався господарством, що було першочерговим для селянина, тому йому можна було пробачити певну неухважність у справах волості. А от писар, до якого потрібно було звертатися в різних бюрократичних справах, був далеким від хліборобської праці та вважався дармоїдом, як, до речі, й інша сільська інтелігенція.

Варто звернути увагу й на згадку про слабкий контроль з боку своїх безпосередніх начальників. Тут не зайве зауважити, що для мирових посередників головним було вчасне виконання покладених на волосних писарів державних справ, на дрібні правопорушення в межах волості, вони ймовірно могли не звертати особливо уваги. Тому писарі Правобережжя були більш самотійними у своїх справах. На практиці їхнім єдиним начальником був мировий посередник, протеже якого у волості часто й був писар. Дещо іншою була ситуація в місцевостях, де існували земства. Цікавий випадок зафіксовано в одній із постанов Миргородських повітових земських зборів (Полтавська губернія). В січні 1879 р. Березоволуцький

волосний писар взяв земських коней для поїздки по справах. Унаслідок чого, земська управа просила обов'язкового члена в селянських справах присутствія “на майбутнє ліквідувати такі поїздки” [96, 87 зв.]. Хоча він і підтвердив, що писар дійсно виконував важливі службові поїздки. В результаті земською управою було видано постанову, що волосні писарі не повинні “одноосібно” роз'їжджати на земських конях, а тільки з волосними старшинами, і лише по справах що стосуються земства, в межах своєї волості. А також, коли волосні писарі мали звіряти рахунки в земській управі і казначействі – їм могли бути надані земські коні для самостійної поїздки в м. Миргород. Також відмічалось, що згаданий вище випадок відносився до канцелярських потреб волості й відповідно мав фінансуватися із коштів, виділених на утримання канцелярії волосних правлінь [46, 88]. Відтак у лівобережних губерніях земство певним чином обмежувало волосних писарів, відстоюючи свої інтереси, тим самим не даючи простору для більш вільного користування громадськими коштами та майном.

Ще однією особливістю в роботі волосних писарів на Правобережжі був уже згадуваний польський чинник. Відомо, що дрібна польська шляхта, маючи відповідно освіти, після створення волостей у 1861 р. зайняла чимало посад в органах волосного управління, про що ми вже згадували на початку цього розділу. Тому після Січневого польського повстання уряд відчув нагальну потребу замінити чиновників-поляків у селянських установах. У цей перелік потрапили й писарі, яких обирали “під впливом посередників польського походження” [393, 91–92].

Очевидним підтвердженням такого становища був наступний випадок. 1895 р. селянин с. Шкневи Красятинської волості Григорій Шуляковський подав генерал-губернатору прохання залишити його на службі. Він зазначав, що тривалий час був помічником волосного писаря, а потім секретарем мирового судді 4 діляниці Радомишльського повіту, бо йому на той час заборонили займати цю посаду через католицьке віросповідання, хоча його дружина та 5 дітей були православними [67, 27]. У канцелярії генерал-губернатора на це прохання відповіли відмовою, посилаючись на примітку 6 до ст. 112 Загального положення, де зазначалося: “В губерніях Київській, Подільській і Волинській на посаду волосного старшини і писаря можуть

бути обрані виключно особи, що належать до корінного російського (для цих губерній в першу чергу українського. – А.К.) населення” [67, 28].

Також на Правобережжі на посади волосних писарів не бажали допускати і т. зв. “неблагонадійних” студентів. Тому ще в листопаді 1861 р. начальникам губерній Міністрство внутрішніх справ розіслало циркуляр з позначкою “секретно”, де йшла мова про недопущення на посади волосного чи сільського писаря осіб, виключених з університету. А якщо такі вже перебували на службі, то мали бути негайно звільнені [58, 3]. Цей циркуляр мав виконуватися без виключень. Саме тому в 1887 р. було звільнено писаря Янушпільської волості Житомирського повіту, колишнього студента Демидівського ліцею Михайла Шимковича [58, 8]. Незважаючи на особисте клопотання за нього перед генерал-губернатором Волинського губернатора з проханням залишити його на займаній посаді, останній відзначав, що той на посаді з червня 1886 р., а до цього часу займав таку ж посаду в Троянівській волості цього ж повіту. А сам Шимкович відомий йому ще з попереднього місця проживання в м. Вітебськ. Крім того, вітебський губернатор так само позитивно відгукувався про нього. Також волинський губернатор відмічав, що на посаду волосного писаря він рекомендував його сам, через його бідність, що унеможливлювало “утримання старих батьків Шимковича” [58, 4-4 зв.]. На що генерал-губернатор відписав, що “не має нічого проти призначення його на іншу службу, але не вважає за можливе залишити його на посаді волосного писаря” [58, 4]. Отже, міністерський циркуляр виконувався беззаперечно, навіть вплив губернатора не міг змінити ситуацію. Очевидно така норма мала на меті не лише не допустити недобросовісних студентів до виконання обов’язків писарів. Не варто забувати, що з університету часом виключали не тільки через неуспішність, а й через неблагонадійність (тобто підпільну політичну діяльність) студентів, їхню участь у таємних політичних і громадських організаціях. Тобто в такий спосіб могли відсіювати “неблагонадійні” кадри.

Якими ж тоді були волосні писарі Правобережжя? Джерела залишили нам небагато детальних описів цих посадовців, але наявна інформація все ж дає нам певне уявлення про них. Ось який послужний список мав писар Білилівської волості Бердичівського повіту: до служби в цій волості він служив писарем у Новгород-Волинському повіті з 1868 р. по 1880 р. звідки мав хороші відгуки від мирових

посередників [49, 4 зв.]. Волосний писар Шендерівської волості Канівського повіту, Білоножко Трохим Корнійович перебував на посаді з 1 жовтня 1903 р., мав медаль Червоного хреста за російсько-японську війну та срібну медаль з написом “За усердие” [22, 14]. Цікавим був волосний писар В’язівській волості з 1908 р. Василь Кириченко (в 1912 р. йому було 67 років), походив він із с. Жаботин, на посаді писаря служив 47 років, домашнього виховання мав два помічники з місцевих селян [86, 5].

Волосні писарі займали посади набагато довше за старшин. Уже згадуваний писар Циківської волості Ратушенко на момент ревізії 1886 р. перебував на цій посаді 24 роки, писар В’язівської волості Василь Кириченко на 1912 р. мав вік 67 років, 47 з яких працював на цій посаді в різних волостях. Очевидно такий тривалий термін перебування на посадах був одним із чинників, що часто давав змогу фактично управляти волостями. Як уже зазначено, звільняли волосних писарів достатньо рідко, зазвичай їх переводили в іншу волость. Виключенням можна вважати випадки, коли особи, які займали посади писарів, були поляками, католиками або відрахованими з вишів студентами. Окремо варто виділити випадки конфліктів з мировими посередниками, де останні традиційно брали верх.

Основним завданням волосних писарів було ведення документації волості, обсяг якої, до речі, постійно збільшувався. Ось перелік основної документації, яку мав вести писар із різних предметів пересічної волості Київської губернії: 1) книга рішень волосного і третейського суду; 2) книга угод і договорів; 3) відомості застрахованих будівель і книги видачі квитанцій за сплату страхового збору; 4) податкові зошити; 5) посімейні списки; 6) призовні списки; 7) відомості й алфавітні списки запасних нижніх чинів; 8) книга дохідно-розхідного мирського збору і “перехідних сум”; 9) книги опік; 10) книга запасного хліба або продовольчого капіталу; 11) книга мирського капіталу, дохідно-витратна книга училищного капіталу; 12) книга прибулудної худоби; 13) книга приказів волосного старшини і постанов волосного правління [56, 18 зв.].

Надзвичайно важливим документом для волості були посімейні списки, де містилися дані про працівників, про осіб призовного віку, про селян, які вибули із сімей. Писар мав щорічно перевіряти зміни в сімейному становищі домогосподарств, але це робилося не завжди. Деякі писарі фіксували зміни в олівцем, а потім

користуючись цими даними, складали нові списки [341, 43]. Також займалися складанням різних поліцейських протоколів, проведенням виборів і перевіркою діяльності сільських службових осіб, обстеженням торговельних підприємств, оцінкою, описом майна та будівель. Фактично “безпосереднє вирішення поточних справ волості вимагало присутності писарів” [413, 7].

Окрім ведення згадуваної документації писарі виконували ще ряд важливих функцій у волості. Зокрема були задіяні у сфері селянської освіти. Чому безумовно сприяла та обставина, що в березні 1864 р. їх було звільнено від обов’язку проходити випробування для отримання дозволу викладати початкових школах. Пропозицію внесло Санкт-Петербурзьке в селянських справах присутствіє. Передбачалося звільнити від проходження випробувань передбачених, додатком до ст. 353 Т. III, і обмежитися засвідченням мирового посередника, що ці особи в змозі навчати дітей основам читання, письма і першим правилам арифметики. Нагляд над процесом навчання мало здійснювати начальство місцевих училищ.

Своє прохання губернське присутствіє пояснювало тим, що потреба волосним писарям проходити зазначені вище випробування призвела до “фактичної зупинки в справі відкриття сільських шкіл, та негативно вплинуло на народну освіту” [94, 13зв.–14]. Така постанова водночас і розширювала повноваження волосних писарів, але також додавала йому обов’язків. Знову ж таки і в цьому питанні вони були залежні від мирових посередників.

Хоча волосні писарі отримували зазвичай найбільшу з волосних посадовців платню, члени Київського губернського в селянських справах присутствія вважали, що “при такій масі обов’язків волосного писаря, оплата його праці доволі скромна і немає чому дивуватися коли в деяких волостях знаючі писарську справу залишають службу у волосних правліннях” [56, 18 зв.]. Такі думки були непоодинокими серед сучасників, автори праці “Самоврядування селянської сільської та волосної громади” вважали, що коли громада знаходила підходящого волосного писаря, то селяни мали “не скупитися на платню для того, щоб людина могла трудитися чесно” [404, 128]. Відзначимо, що згадана праця була видана в Москві і, очевидно, в межах імперії така думка мала раціональну основу. Адже оплата праці посадовців завжди є наріжним

питанням. Коли офіційна платня не забезпечувала нормального рівня життя, тоді з'являлися зловживання.

Протилежну думку мав Ковельсько-Володимир-Волинський з'їзд мирових посередників, який звернув увагу на “значні суми витрат по статті утримання волосних посадових осіб” обох повітів. Та визнав такі витрати надмірними, а причини, якими їх пояснювали мирові посередники – не аргументованими. Усім мировим посередникам Ковельського та Володимир-Волинського повітів було запропоновано вжити заходів для визначення більш обґрунтованих сум, виділених на оплату служби писарів залежно від наявного числа селян та кількості десятин у кожній волості. Іншою місцевою умовою було розділення суми на утримання волосних писарів від суми, призначеної для канцелярських витрат [61, 32 зв.]. Дійсно, найбільші витрати були саме на утримання волосних посадових осіб, крім того звіти показують, що вони часто не розділялися. Тобто чітко зрозуміти, скільки отримували старшини, скільки писарі та інші посадовці, із доступних документів неможливо. Зрозуміло, що оплата праці писарів різних волостей мала різнитися, адже об'єм роботи, які виконував писар на пряму залежав від населення та кількості землі у волості. Тому логічно, що й платня мала вираховуватися з цих показників.

На початку ХХ ст. документообіг у волосних правліннях значно збільшився, тому в писарів почали з'являтися помічники, праця яких також оплачувалася. Щодо конкретних сум, які отримували волосні писарі, то на 1912 р. в'язівській писар отримував у рік 450 руб. і роз'їзних 100 руб. Мав двох помічників з місцевих селян, з них один отримував 300 руб., інший – 180 руб. [86, 5]. З часом змінилася й система оплати, якщо до цього платня рахувалася річна, то пізніше з'являється помісячна оплата, яку кожного місяця затверджували постановою волосного сходу. Приміром, шендерівський волосний писар мав щомісячну платню, з урахуванням роз'їздів, 68 руб. 75 коп.; другий помічник волосного писаря Скорик, за виконання обов'язків першого помічника, отримував 30 руб., а Кирилу Савенку, який перебував на посаді другого помічника писаря, платили 20 руб. Для прикладу сторожеві й посильному при волості платили 24 руб. [23, 7 зв.].

Для порівняння, платня писарів сусідніх білоруських губерній теж поступово зростала. У період з 1881 р. до 1891 р. середній розмір платні зріс з 298 руб. до 356

руб. При цьому найвищою вона була у Вітебській губернії – 828 руб., а найнижча також у Вітебській та Мінській губерніях – 100 руб. на рік [416, 23].

Як уже згадувалося, окрім офіційної платні, волосні писарі часто мали й інші статті прибутків. Однією з головних статей їхніх “доходів” були призивні списки, де за відповідну плату юнаки призивного віку могли не потрапити до війська. У таких протиправних діях звинувачували христинівського волосного писаря Саковича [46, 3 зв.]. Хоча в результаті розслідування вина писаря не була доведена, ми не беремося відкидати реального підґрунтя нарікань селян на його зловживання. Слідство проводилося повітовим начальством, яке також згадувалося в доносі, що змушує задуматися про об’єктивність кримінального провадження.

Волосні писарі часто фігурували в різних аферах, де можна було отримати якусь вигоду. Одним із прикладів може бути рішення сільського сходу містечка Жванця Гавриловецької волості, де місцеві селяни затвердили уповноважених, серед яких значився і волосний писар Нечай. Він мав вести судові справи проти графа Долинського за володіння паромною переправою та лісопромисловим берегом р. Дністер. У випадку виграшу справи уповноважені мали отримати 40% від суми, присудженої за використання паромної переправи і 37,5% від суми за берег (сума позову була 10 тис. руб.) Навіть у випадку програшу справи, вони мали право на безоплатне користування переправою на два роки. А всі витрати по судовому позову громада брала на себе. Хоча окружний суд і виніс у 1885 р. рішення на користь селян, проте вже в наступному році розпорядженням губернського розпорядчого комітету право переправи було забрано у селян і повернуто попередньому власникові. Тобто виграш цієї справи був мало можливий і селянська громада могла понести серйозні витрати [56, 67]. Фігурування тут писаря певно не було випадковим. Затим, що селяни мало розбиралися в судових і бюрократичних тонкощах, тому рішення про подання судового позову відбувалося очевидно не без його допомоги.

Писарі мали вплив практично на всі сфери діяльності волості. Судячи з доступних джерел, особливим був цей вплив на діяльність волосних судів, хоча юридично волосні писарі взагалі не мали ніякого права втручатися в судові процеси. Однак волосні судді, зважаючи на те, що вони обиралися щорічно, і часто змінювалися, зазвичай мало розуміли свої обов’язки і знаходилися “під орудою

писарів, які, згідно пояснень суддів, вказували їм закон” [56, 90]. Після вирішення справи волосні судді завіряли приговори, прикладаючи свої посадові печатки. Хоча на практиці бувало й інакше, наприклад у Кривинській волості Острозького повіту на трьох чергових судів була лише одна печатка, але й вона зберігалася у... волосного писаря [56, 93]. Звідси можна зробити висновок, що писарі мали безпосередній вплив на рішення волосних судів. Користуючись безграмотністю суддів та володіючи печатками, вони могли корегувати чи навіть самостійно вирішувати судові справи, що створювало можливість посадових зловживань.

Розгляд апеляцій на рішення волосних судів з’їздами мирових посередників, вищого судового органу в селянському судочинстві, рідко приносили селянам бажані результати. Повітові чиновники особливо не вникаючи в суть справ, не знаходили там порушень законів, а особливо місцевих звичаїв, бо писарі зазвичай майстерно, юридично грамотно складали постанови волосних судів. Згідно з законом, суди мали право розглядати справи спираючись на норми місцевого звичаєвого права. З часом волосні писарі практично монополізували право на роз’яснення та “вірне” застосування місцевих звичаїв [393, 108–109].

Звичайно волосні писарі не завжди уникали відповідальності перед законом. Тут їм допомагали “знання в області бюрократії”. Приміром, у листопаді 1877 р., рішенням київського губернатора, колишнього писаря Янковецької волості Єрофея Довбню було засуджено на рік перебування у виправній арештантській роті, також він мав бути позбавлений “усіх особистих і службових прав та привілеїв” [44, 8]. Однак його дружина, ймовірно саме за рекомендацією чоловіка, писала прохання про помилування до київського, подільського та волинського генерал-губернатора [44, 6]. Та й сам писар звертався з подібними проханнями [44, 12–13]. Можливо саме ці дії призвели до пом’якшення йому вироку і повернення, йому, після відбуття строку у виправному гарнізоні, прав і привілеїв. Щоправда, Є. Довбні все ж заборонили займати будь-які громадські посади [44, 14].

Для розуміння сприйняття волосного писаря інтелектуалами того часу доцільно звернутись до сюжетів художніх творів, автори котрих цікавилися чи навіть мали зв’язок із селянським самоврядуванням та більш-менш чітко уявляли про діяльність волосних правлінь, зокрема волосних писарів. До таких належали Г. Квітка-

Основ'яненко та М. Астирєв. Отак, перший був обраний предводителем дворянства Харківського повіту і перебував на цій посаді з 1817 по 1829 рр. [133, 7]. Наприкінці його служби в 1829 р. побачила світ комедія “Шельменко – волосний писар” [133, 11].

Хронологія появи цього твору свідчить, що мова йшла про волосного писаря державних або удільних селян, бо лише вони до 1861 р. мали волості. Усе ж вважаємо доцільним використати згадану комедію, як доволі специфічне історичне джерело. Звичайно художній стиль твору змушує ставитися набагато критичніше. Однак саме Г. Квітка-Основ'яненко подає нам більш антропологізований образ волосного писаря, створеного на основі реальних волосних посадовців, з якими він мав справу по службі, чого важко віднайти в офіційних джерелах.

Сюжет п'єси присвячений зловживанням волосних посадовців передусім на прикладах рекрутських наборів. Спритний писар Шельменко та волосний старшина вигадують, як їм здається, хитромудру схему, як позбавити волосного старшину боргів перед вдовою та відібрати майно, яке їй залишив покійний чоловік. Позаяк по своїй службі Г. Квітка-Основ'яненко часто мав справу з представниками волосної адміністрації, логічним видається припущення, що в основу образу Шельменка був покладений реальний персонаж, хоча дещо гіперболізований та художньо стилізований.

Загалом постать волосного писаря Шельменка достатньо неоднозначна. Про це ми дізнаємося з розмови Шельменка з Трохимовичем, волосним старшиною. “Будучи сказати, був я і в земському, і трохи-трохи в казначейство не вскочив”, – говорить Шельменко про свою попередню службу [133, 282]. Тут же знаходимо відомості про секретаря волосного суду Прокопа Микитовича Грошолупа, який і навчив його всім “премудростям” писарської справи. Варто відмітити, що Шельменко, українець за національністю, займає посаду в одній з великоросійських губерній. Причиною конфлікту став прокол в одній з афер Шельменка на попередній службі, де за фальсифіковані матеріали його б мали віддати в рекрути. Але наш “герой”, вчасно відчувши небезпеку, скористався наявним у нього паспортом і зумів уникнути покарання [133, 283]. Здається, образ волосного писаря Шельменка не позбавлений тут реального підґрунтя. Волосні писарі, які мали якісь провини в одній волості, могли легко займати посади в інших, ймовірно віддалених волостях. Інакше чим

пояснити постанову від 6 лютого 1885 р., розіслану київському, волинському та подільському цивільним губернаторам. У ній зазначалося, що особи, які займали посади волосного писаря в котрійсь з губерній Південно-Західного краю і були звільнені за протиправні по службі дії, не мають права займати таку посаду в інших губерніях [51, 1].

Будучи, безперечно, освіченою людиною, Шельменко став відомим своїм вмінням отримувати вигоду з різного роду адміністративних справ. Про це дізнаємося від одного з членів рекрутського присутствія Чаркодуєва, який був певен: “Якщо сам (Шельменко. – А.К.) придумав, то не без ума і хитрості. О голова! Істину кажу: губерньська голова! Не для волості він створений” [133, 274]. Отже, волосний писар Шельменко був знаний на всю волость своїми “вміннями”. Тут доречно згадати й ситуацію з його сусідом Гуляховським та горілкою, яку за наказом Шельменка вночі виточили з бочок, а вже вранці справу було закрито за відсутністю доказів [133, 277]. Така характеристика волосного писаря є достатньо типовою, тому що писар, будучи вільно найманим працівником, не обирався громадою і був чужою для селянського загалу особою. Тим більше, як витікає з наведених вище фактів, досить часто це були люди не місцеві і мали достатньо сумнівне минуле.

Шельменко не користувався довірою та повагою людей. Так, Степанида, мати Микити, якого несправедливо мали забрати в рекрути, подаючи скаргу губернатору, звинувачувала у цьому зловживанні старшину та його писаря (“хохлацький чуб, що нас обдирає”) [133, 291]. У свою чергу шинкар Бутилочкін характеризує Шельменка так: “Писар, мужик, маючи гроші, стидається бути разом зі своїми братам і тратить гроші на смачний стіл і дорогі вина” [133, 288].

Отже, є підстави зробити цілком умотивоване припущення: волосний писар не асоціював себе з населенням, вважав свій статус вищим, а селян сприймав лише як об’єкт наживи, що засвідчують численні сюжети з народного життя.

Звичайно, образ Шельменка є художнім і йому притаманні деякі вкрай негативні риси, на яких наголошує Г. Квітка-Основ’яненко. Але все ж твір досить виразно акцентує увагу на гострі проблеми тодішнього суспільства, передусім, зловживання посадових осіб волосного правління. Враховуючи тривале перебування Квітки-Основ’яненка на службі, логічно припустити, що в основу образу Шельменка

покладено типові персонажі. Тобто характерні ознаки реальних волосних писарів, з якими письменнику доводилося зустрічатися під час виконання посадових обов'язків. Адже не випадково, саме писар, а не старшина, вигадує різні корупційні схеми. Автор сам дав відповідь на це питання: “Будучи сказати, усюди воно так водиться, від губернського та й до волосного правління, що у секретарі або у писарі в ранзі секретаря – уся сила” [133, 281].

Дався взнаки і надзвичайно низький рівень освіти сільського населення. Незважаючи, що Микита і володів основами грамоти, але вмів читати лише друковані церковні книги. Користуючись цим, волосний писар прагнув переконати юнака, що “по-письменному” Микита Михайлов буде Никифором Міняйловим, який був одним з чотирьох синів Міняйлових, які втекли на вільні землі і тому підлягають рекрутському набору [133, 267].

Підсумовуючи, варто відмітити, що образ волосного писаря Шельменка, створений Г. Квіткою-Основ'яненком, має відверто негативний характер. Можна, звичайно, відзначити, що це було викликано потребою типового героя в художньому творі, але це лише зайвий раз підтверджує: таким “героєм” в першій половині XIX ст. вважався саме волосний писар.

Оскільки перша половина XIX ст. була періодом фактичної апробації волості, через впровадження волосного правління для управління державними та удільними селянами, то образ волосного писаря Шельменка відображає саме цей період. Аби з'ясувати, чи позначилося упровадження загального волосного устрою після 1861 р. на зміні статусу волосного писаря, звернемося до творчості М. Астирєва.

Микола Михайлович Астирєв, успішно закінчивши у 1878 р. курс реального училища в Москві, переїхав до Санкт-Петербурга, де поступив в Інститут інженерів шляхів сполучення, але не закінчив його. Поїхав у село, де влаштувався волосним писарем.

Ось як описує М. Астирєв свою першу зустріч із писарем волості, куди його направили помічником: “Він швидко підняв голову і на обличчі його жовтому та злому, намагалась з'явитись якась привітна посмішка, але дуже невдало [176, 21]”. Така неприваблива зовнішність та ще й пихате поводження з підлеглими, про що

М. Астирєв пише далі, “вивели мене із терпіння” [176, 27], відображають реальний образ волосного писаря.

Оскільки праця Миколи Михайловича – не лише художній твір, а ще й спогади людини, яка займала посаду у волосному правлінні, то образ писаря тут позбавлений багатьох романтичних рис, притаманних Шельменкові, і має досить похмурий вигляд, а також позбавлений особливих манер у взаємовідносинах з підлеглими. Сам М. Астирєв приїхав до волості, щоб ближче познайомитися з сільським устроєм та оволодіти писарською професією. Але волосний писар не спішив вводити його в курс справи. І лише після вказівки повітового начальника він дозволив йому “переглядати фінансові книги та інші документи” [176, 33].

Детальніше розглянемо історію появи волосного писаря та його діяльність на посаді. М. Астирєв зазначає: “Писар Ястребов був прийшлою, хоча вже обжитою в Дем’янівському людиною; походив він із кантоністів і в молодості був спеціально підготовлений для писарської кар’єри; потім двадцять років служив військовим писарем у полковій канцелярії, і нарешті отримавши, через більмо на оці, чисту відставку, – за допомогою, якогось покровителя з начальства, і з’явився в Дем’янівському, де працював вже дев’ятий рік” [6, 35]. На посаді писаря Ястребов був відомий своїми часом непомірними до наживи апетитами. Жодна справа, де можна було отримати прибуток, не проходили мимо нього. Він отримував відсотки з шинкарів та торговців, різного роду документи та судові справи також оплачувалися. Це й дало йому змогу, при платні в 38 руб., “добре одягати свою родину з 6 осіб, відправити старшого сина на навчання в прогімназію, побудувати новий будинок” [176, 36]. Ці факти черговий раз доводять, що здебільшого писарі були зовсім не бідними людьми.

Показовим є й протистояння між писарем та старшиною, яке часто доходило до відкритих протистоянь. Не можна оминати увагою й той факт, що старшини змінювалися, а писар залишався на своєму місці. Коли старшина не мав освіти, то йому залишалися лише незначні прибутки, які пропускав писар. Але коли старшиною був обраний жадібний і освічений Живоглотов, за донесенням Ястребова, він був звільнений та відправлений в арештантську роту [176, 37]. Так розправлявся з неугодами старшинами писар. Не останню роль відігравала і та обставина, що

Ястребов був у приязних стосунках із повітовим начальством [176, 48]. Це переконливо ілюструє фактичну узурпацію влади у волості писарем, що в такий спосіб мінімізувало основні принципи самоврядування, негативно позначалося на роботі волосного правління.

Діаметрально протилежним видається образ писаря, якого змінив на посаді М. Астирєв у Кочетовській волості. Ось як він описує свого попередника: “Писар не користувався ні авторитетом, ні владою, він дуже недовго прослужив на цьому місці, близько півроку, і мав велику пристрасть до пива”, саме пристрасть до алкоголю і поставила крапку на його кар’єрі [176, 51]. Як бачимо, не завжди волосні писарі були “вмілими” посадовцями, інколи це були і не зовсім далекоглядні особи, ще й залежні від оковитої. Але в обох випадках волосний писар не користувався повагою селян. На наш погляд, це було викликано рядом причин: по-перше, волосний писар був не виборною, а призначуваною посадовою особою, і впливу на нього з боку населення практично не було; по-друге, писар був людиною освіченою, а це викликало недовіру до нього з боку малограмотних селян і водночас давало змогу людям його кола проводити різного роду афери й наживатися на тому, що відповідно теж не могло підвищувати їхній авторитет серед селян; по-третє, часто давалося взнаки немісцеве походження писаря. Тобто він був людиною прийшлою, що викликало підозру у людей, а ще давало змогу різного роду аферистам займати цю посаду, як у випадку з Шельменком.

Пропонуючи прикінцеві узагальнення, відзначимо, що юридичні акти, які регламентували діяльність волосного управління, дуже лаконічно репрезентували обов’язки писарів, фактично не надаючи їм великого значення. Однак і сучасники-очевидці, і дослідники, постійно наголошували, що писарі були важливими, а часом і ключовими посадовцями волостей. Вони займали досить своєрідне становище в соціальній ієрархії села — чужі для сільського люду чиновники, представники державної бюрократичної системи. Водночас чужі й для чиновників, позаяк самі посадовці установ як повітового, так і губерньського рівня ставилися до них досить зверхньо, бо ті займали найнижчу позицію у владній ієрархії.

Очевидно, що від волосних писарів фактично залежав рівень ведення не тільки діловодства, а й усіх справ у волості взагалі. Тому, де були грамотні й відповідальні

волосні писарі, справи у волостях зазвичай йшли добре. Однак вони далеко не завжди були такими, про що знаходимо свідчення в численних джерелах. Особливістю діяльності волосних писарів Правобережжя була їхня залежність від мирових посередників, креатурою яких вони власне й були. Показово, що серед волосних писарів кінця 1860-х рр. було чимало польського елементу, однак після Січневого повстання ситуація різко змінилася.

Волосні писарі часто фігурували в різних кримінальних справах. З-поміж селян вони були відомі як “ділки”, “хабарники”, тому не викликали у них поваги. Писарі відали всіма канцелярськими справами у волостях, а також мали вплив на волосні суди, а коли волосні старшини були неграмотними, то – фактичними господарями волостей. Тому селяни повсякчасно мали справу з ними, відтак вимушено мирилися та ще й частенько задобрювати їх для позитивного вирішення нагальних справ.

Отже, порівняно широке залучення селян до діяльності в органах місцевого управління (самоврядування) в пореформений період потенційно створювало нову історичну ситуацію. Її можна оцінити як вагомий крок у потраплянні традиційного селянства в на свій лад модерні умови, що вимагало формування якісно іншого політико-правового мислення. Якою мірою селяни були готові до такої складної ментально-світоглядної трансформації, якщо, крім іншого, зважити, що йдеться не про окремих представників спільноти, а формальну появу доволі значного кола нових “сільських політиків” (включаючи усіх домогосподарів як учасників сільських сходів)? Нерідко ці “політики” слухняно виконували волю начальства (мирових посередників та ін.), перед яким звично відчували страх і невпевненість. З другого боку, обіймаючи посади, що давали доступ до фінансів, часто діяли на власний розсуд, зловживали службовим становищем, не вбачаючи в цьому великого криміналу.

Через об’єктивні та суб’єктивні причини селяни не використовували всю повноту наданих самоврядуванням прав, зазвичай покірно виконуючи волю сільського та волосного начальства. Певна апатія до участі в політичному житті перетворювала волосне самоврядування чи не виключно на поліцейсько-адміністративне знаряддя в руках держави, вищого чиновництва, а волосні сходи, юридично найважливіший орган волосного правління, – в своєрідне “театралізоване”

дійство із заздалегідь відомим результатом, яке більшість селян сприймала як добру нагоду поговорити з односельцями та випити горілки, але аж ніяк не можливість затребуваного часом конструктивного політичного самовираження. Кажучи інакше, характер організації та самоврядування волосних самоврядних структур і надалі визначався культурою людей традиційного суспільства, тоді як на імперативах мислення та діяльності конкретних волосних посадовців дедалі більше позначався вплив урбанізованого середовища.

Розділ 4

ВОЛОСНЕ УПРАВЛІННЯ В СТРУКТУРІ МІСЦЕВОГО УПРАВЛІННЯ

4.1 Механізм взаємодії з органами царської адміністрації

Оскільки волость була невід'ємною частиною загальної імперської адміністративно-територіальної системи, розглянемо в структурі місцевого управління губерній Південно-Західного краю із з'ясуванням специфіки регіонального управління.

Досить влучно, на наш погляд, охарактеризував взаємовідносини волості з органами влади К. Арсеньєв, який називав волость “останньою спицею в бюрократичній колісниці” [111, 35]. Під “бюрократичною колісницею” якраз і розумів царську чи то імперську адміністрацію.

Структура підпорядкування виглядала так. Загальний нагляд за діями селянських установ здійснювало губернське в селянських справах присутствіє. До нього входили губернський предводитель дворянства, управляючий палатою державного майна, губернський прокурор, два члени з місцевих дворян-поміщиків, яких запрошували за погодженням із начальником губернії та МВС і два члени з місцевих дворян-поміщиків, обраних зборами губернських та повітових предводителів дворянства, секретар. Очолював присутствіє начальник губернії. До повноважень губернського у селянських справах присутствія належали розгляди скарг на дії мирових посередників і повітових мирових з'їздів. Іншими словами, ці “установи виконували розпорядчі дії у селянських питаннях, які було передбачено ст. 129 Положення про губернські та повітові... установи” [327, 72].

На рівні повітів селянськими справами відали з'їзди мирових посередників, які очолювали повітові предводителі дворянства. Цим з'їздам безпосередньо підпорядковувалися мирові посередники. З'їзди мирових посередників розглядали скарги на неналежне виконання своїх обов'язків чи перевищення повноважень з боку

мирових посередників. Фактично це були апеляційні інстанції щодо рішень останніх. Рішення з'їздів можна було оскаржити в уже згадуваних губернських у селянських справах присутствіях [204, 27–28].

На Правобережжі з'їзди мирових посередників традиційно складалися з мирових посередників двох суміжних повітів. Водночас кожен повіт мав, зазвичай, по дві мирові дільниці. Однак ці установи були, як і решта інституцій у селянських справах, дуже бюрократизовані. Тому деякі з'їзди були буквально завалені невіршеними позовами, проханнями та ін. Таким був на 1900 р. Барцлавсько-Гайсинський з'їзд, де на той час було “більше 400 невіршених справ” [62, 107].

Розглянемо склад та особливості функціонування з'їзду мирових посередників на прикладі діяльності Кам'янецько-Ушицького з'їзду мирових посередників, як типового для Правобережної України. Головував на цьому з'їзді в 1910-х рр. статський радник Бондарев, що служив в установах у селянських справах із 1891 р. Секретарем з'їзду був Томашівський, який обіймав цю посаду з 1908 р., а до цього служив у губернській земській управі та, деякий час, волосним писарем. Канцелярія з'їзду знаходилася при квартирі голови у просторій кімнаті з окремим входом. Тут же зберігалися справи за останні десять років. Кошти, які виділялися на утримання канцелярії, були недостатніми. Так, у 1912 р. на ці потреби було виділено 1960 руб., а витрачено – 2135 руб., “недостачу в 175 руб. покрити голова з'їзду власним коштом” [86, 140]. Дні засідань з'їзду визначало губернське присутствіє. Однак скликалися і позачергові з'їзди, зазвичай для вирішення господарських питань. У Кам'янецько-Ушицькому з'їзді мирових посередників таких засідань щорічно було 10. Але в його роботі не брали участь особи, які, згідно з законом, “мали бути обов'язково присутніми” [86, 140 зв. – 141].

Основним органом, через який здійснювався контроль та безпосередня комунікація між волосними правліннями й царською адміністрацією, став інститут мирових посередників [327, 71].

Не деталізуючи зміст численних статей спеціального Положення про губернські та повітові в селянських справах установи, які регламентували діяльність мирових посередників, використаємо їхню класифікацію, запропоновану М. Дружиніним. Він об'єднував ці статті в чотири основні рубрики. По-перше, мирові посередники мали

розбирати всі суперечки, скарги та непорозуміння між поміщиками та тимчасовозобов'язаними селянами. По-друге, повинні були регулювати відносини поміщика і селян з п'яти основних напрямків: 1) сприяти укладенню добровільних угод, на які уряд робив основну ставку; 2) затверджувати, а часом і самостійно складати уставні грамоти, які визначали наділи та повинності селян; 3) керувати розверстуванням та обміном угідь; 4) засвідчувати викупні акти; 5) стежити за належним виконанням селянами повинностей. По-третє, наглядати за діяльністю посадовців сільського і волосного самоврядування. По-четверте, мирові посередники повинні були проводити судовий розгляд суперечок, пов'язаних із наймом робітників, орендою земель, потравами та вирубкою лісів, якщо сума позову не перевищувала 30 руб. [252, 30–31]. Також донесення значної кількості указів та циркулярів губернаторів до цільової аудиторії відбувалося саме через мирових посередників [62, 90–91]. Саме від них часто залежала ефективність впровадження таких рішень на рівні волості [87, 10].

Для отримання ж різноманітної інформації з волості мирові посередники відповідно надсилали запити до волосних правлінь. Приміром, у 1912 р. до Шендерівської волості Канівського повіту Київської губернії від мирового посередника прийшла вимога надати звіт про мирські витрати, який мав складатися з 56 пунктів, на його підготовку було відведено 15 днів [22, 19]. У волосних же правліннях мав вестися чіткий облік вхідної та вихідної документації, із зазначенням їхнього змісту, який вносився до спеціальних журналів. Мировий посередник особисто мав перевіряти стан цих журналів. Після перевірки їх скріплювали та затверджували сургучною печаткою мирового посередника, зазначали його діляницю та повіт [20, 187]. Тобто, зазвичай, комунікація здійснювалася за вищевказаним алгоритмом. Самі ж мирові посередники були схожі на “опікунів” ще незрілого селянського самоврядування, які мали контролювати, роз'яснювати та вирішувати суперечки між селянами й волосною адміністрацією та регулювати стосунки між селянами й поміщиком.

У науковій літературі наявна тенденція до “певної ідеалізації мирових посередників першого призову” [252, 33]. Звичайно, не можна погодитися повністю з цим твердженням. Однак така характеристика мирових посередників першого набору,

очевидно, все ж має під собою певний ґрунт. На наш погляд, пов'язано це з тим, що до цього призову потрапило чимало дворян-ідеалістів, які прагнули ліквідації кріпацтва й інших імперських пережитків та модернізації держави. А посада мирового посередника попервах і справді давала можливості реалізувати певним чином такі прагнення. Очевидно гарним прикладом може слугувати загальноімперський досвід перебування на посаді мирового посередника, зокрема одного з повітів Тульської губернії, Льва Толстого. Хоча сам він відгукувався про своїх колег “не надто позитивно” [252, 34]. Однак, запалу прогресивного дворянства не вистачило надовго, оскільки мирові посередники другого призову, викликали у сучасників ще більш негативні оцінки. О. Корнілов зазначав, що вони “відносилися до селянської справи збайдужіле..., водночас виховували представників т. зв. селянського самоврядування в дусі підлеглості тим, хто мав реальну владу...” [286, 188]. Тобто певні закономірні відмінності між першим та другим призовами мирових посередників простежуються.

Характерною рисою функціонування інституту мирових посередників у Південно-Західному краї традиційно залишався польський чинник. Тому не дивно, що вищезгаданий “перший призов” мирових посередників на Правобережній Україні складався переважно з поляків [299, 90]. Про це ж дізнаємося й від дописувача “Вісника Південно-Західної та Західної Росії”. Він зазначав: “Оточивши себе підлизами, підданими польської аристократії, пан мировий посередник почав атакувати сільських священиків. Відвідуючи волості та збираючи навколо себе сільську владу, він втокмачував їй, не давати прислуги священикам. Багато священиків залишилися без прислуги і змушені були самі годувати й запрягати своїх волів, косити, орати” [262, 202.]. Тому не дарма І. Верховцева, провівши глибокий аналіз, приходять до висновку, що головною причиною тривалого зволікання із введенням земського самоврядування у краї була боротьба царських владних структур проти українського та польського визвольних рухів. Проте потреби піднесення господарства регіону та тиск опозиційних сил змусили царський уряд “запровадити земства й у цьому регіоні” [209, 10]. Загальновідомо, що в трьох правобережних губерніях земства було фактично введено лише в 1912 р., а до того часу тут продовжував існувати інститут мирових посередників, що звичайно вирізняло сільське та волосне самоврядування регіону з-поміж інших українських губерній.

Після Січневого польського повстання самодержавство активізувало русифікаторську політику на Правобережній Україні. Уряд всіляко заохочував та підтримував місцевих чиновників російського походження. Було видано імператорський указ від 5 березня 1864 р. який задовольнив клопотання начальника краю, збільшити заробітну плату “благодійним російським поліцейським чиновникам” та службовцям МВС за рахунок додаткових (на 50%) податкових зборів із польських поміщиків [150, 204]. Отже, згадана політика уряду та високі посадові оклади (2,0–2,5 тис. руб. на рік) сформували специфічний кадровий склад мирових посередників регіону. В 1870–1890-х рр. посади мирових посередників займали “відставні майори, справники, лікарі, вчителі, різні ділки, кар’єристи та згадувався навіть священик” [221, 73].

Наведемо кілька характеристик мирових посередників регіону, зроблених уже на початку XX ст. в Подільській та Київській губернії. Мировий посередник 1-ї ділянки Кам’янецького повіту на 1912 р. був Гончаров, який не мав чину, лише прослухав курси юридичних наук в Новоросійському університеті, на посаді мирового посередника перебував більше п’яти років. Його канцелярія розташовувалася в одній кімнаті без окремого входу, що було доволі незручним [86, 146]. Мировий посередник 1-ї ділянки Таращанського повіту, титульний радник Коробкін, мав стаж служби більше десяти років, закінчив університет Св. Володимира [86, 177 зв.]. Судячи з прізвищ згаданих мирових посередників, спрямовані на виключення поляків із волосних установ заходи вже дали свої результати. Крім іншого, відзначимо, що мирові посередники мали вищу освіту.

Мирові посередники відігравали важливу роль у діяльності волосних органів Правобережжя. Звичайно, більшість доступних офіційних та інших джерел, які зазвичай були продуктом діяльності державних органів та інтелектуалів того часу, за своїм походженням здебільшого походили з привілейованих станів, а тому вважали мирових посередників опікунами та захисниками інтересів селян своєї ділянки. Це цілком відбивало патріархальну державну політику, де імператор вважався гарантом держави та захисником підданих. Відповідно дворянство вважало своїх представників опікунами селян після емансипації 1861 р. Такі ж настрої були й серед хліборобів Південно-Західного краю. Тому коли “освічений селянин” Водотийської волості

Радомишльського повіту І. Савченко запропонував присутнім селянам брошуру “Поминки Царя-Освободителя”, куплено було більше 25 примірників [354, 105]. Тобто самі селяни також мали патріархальну політичну культуру і беззаперечно вірили в “доброго царя”.

Часто подібне відношення селяни мали й до свої колишніх панів, частина з яких були мировими посередниками. Як свідчить інструкція, яка була затверджена 6 вересня 1904 р. генерал-ад’ютантом Клейгельсом (містила 172 пункти), ситуація залишалася суперечливою навіть через майже півстоліття. Бо згадана інструкція в цілому повторювала Загальні положення від 1861 р., але з деякою корекцією. Так, п. 171 передбачав: “Мировий посередник повинен пам’ятати, що при неграмотності, нерозвиненості та особливо через відсутність звички селян до самоврядування, поради... можуть бути легко сприйняті селянами як накази керівництва” [131, 1–46]. Очевидно тут усе залежало від особистісних якостей мирових посередників, адже надані їм державою повноваження можна було використовувати в різних цілях.

У радянській історіографії серед оцінок дослідників переважали погляди, де діяльність мирових посередників як посадовців, ототожнювалася з “класовою поміщицькою політикою” [252, 34]. Однак навіть М. Дружинін, якому належить попередній вислів, відзначав, що часто-густо місцеві землевласники вороже ставилися до мирових посередників. Навіть описував випадки “розправи та помсти з боку поміщиків над неугодними мировими посередниками” [252, 35].

Дещо пізніше А. Бондаревський, розглядаючи функції та межі повноважень мирових посередників, характеризував їх у контексті класової історичної парадигми. На його думку, “широкі повноваження, надані посередникам, свідчили, що поміщики прагнули забезпечити собі охорону своїх економічних інтересів та здійснювати управління селянами, використовуючи цей інститут” [204, 27]. При цьому він практично обійшов увагою конфлікти чиновників із дідами.

Також радянські історики практично не згадували про широку діяльність мирових посередників, спрямовану на оптимізацію волосного управління. Тоді як у джерелах знаходимо достатньо свідчень про це. Так, у 1-й дільниці Острозького повіту мировий посередник вимагав негайно оновити запаси зерна, щоб не тримати зіпсованого. У 2-й дільниці мировий посередник рекомендував побудувати нові

приміщення для школи, збільшити платню сільським вчителям для залучення більш кваліфікованих осіб та “відремонтувати пожежні приладдя” [56, 98 зв]. Згідно зі свідченнями голови Старокостянтинівсько-Заславського з’їзду мирових посередників Кравцова, у 2-й дільниці Старокостянтинівського повіту, завдяки наполегливості мирового посередника Свадовського, сільські школи перебували в хорошому стані, усі старі й незручні приміщення були замінені новими просторими та сухими, було підібрано хороших вчителів, витрати на утримання з громадських коштів проводилися правильно, також там відмічався “належний показник відвідування училищ та шкіл учнями” [56, 96 зв.]. Мировий посередник 2-ї дільниці Острозького повіту Моркотун пропонував запровадити посади пожежних старост, які наглядали б за належним утриманням пожежного інвентарю. Також він переконував селян, що варто встановити справедливіший розподіл грошових зборів, взявши за одиницю оподаткування для громадських та державних зборів “кількість десятин землі, якою володіє селянин” [56, 98]. Тобто мирові посередники не лише контролювали канцелярську діяльність волосних правлінь, а й цікавилися іншими сферами діяльності волостей, зокрема, звертали увагу волосних посадовців на вирішення питань, в яких селяни мали б бути першочергово зацікавлені. Адже відповідальне ставлення до створення хлібних магазинів мало б убезпечити селян від голоду в роки неврожаю, теж саме стосується і шкіл, і пожежного інвентарю.

Зауважимо, що Подільське губернське в селянських справах присутствіє відзначало в 1886 р. про потребу зі сторони мирових посередників особистого суворого контролю не тільки над канцелярським порядком і обліком, а й у цілому “над діяльністю як волосних, так і сільських посадових осіб” [56, 67 зв.], що може слугувати підтвердженням наших думок.

Держава покладала на мирових посередників не лише функції контролю волосної адміністрації. У цій інституції держава вбачала певним чином захисника неграмотних селян від свавілля посадовців селянського самоврядування. Це помітно із висновків Волинського губернського в селянських справах присутствія, яке вимагало від мирових посередників негайного втручання в діяльність волосних адміністрацій щодо питання збору та витрат громадських зборів на потреби волості. Відзначалося, що мирові посередники мали серйозно завернути увагу та взяти активну особисту

участь у захисті сільських громад, обтяжених непомірними зборами внаслідок свавілля волосних правлінь та байдужого відношення до справи сходів, які відповідно до закону мали б “контролювати такі збори” [56, 95]. Також відмічалось, що саме завдяки участі мирових посередників “було створено хоча б якусь систему опікунства у Волинській губернії на початку 1880-х рр.” [56, 96].

Безперечно, серед мирових посередників була й частина осіб, які не надто переймалися потребами селянства та наглядом за волосними установами. Таким був мировий посередник 2-ї діляниці Острозького повіту Кисілевський, який переконував посадових осіб, що неповернуті позички з громадського капіталу це нормальне явище, бо в такий спосіб вони допомагають бідним. Тому справи з громадськими капіталами тут і знаходилися в занедбаному стані, а деякі його дії були взагалі незаконними [56, 98 зв.]. Ще одним прикладом недобросовісного відношення до своїх обов’язків може слугувати, мировий посередник 1-ї діляниці Кам’янецького повіту, подільський губернатор, ревізуючи волості цього повіту в 1899 р., відзначав, що той “перекладав свої обов’язки на установи... та не вів обліку отриманих ним коштів, часом доволі значних сум” [62, 108 зв.]

Традиційно протеже повітової, а то й губерньської влади у волості був писар, який, зазвичай, не був виборною особою, а отже, на його призначення можна було впливати. Приклад покровительства з боку самого губернатора легко простежувався у випадку звільнення волосного писаря Янушпільської волості Житомирського повіту Шимковича в 1887 р. Відповідно до таємного циркуляру МВС від 9 листопада 1861 р. про недопущення осіб звільнених з університетів чи інших навчальних закладів до займання посади волосного чи сільського писаря, Шимковича ж виключили з Демидівського юридичного ліцею. Волинський губернатор у листі до генерал-губернатора просив дозволу залишити Шимковича на посаді, аргументуючи, що йому він був відомий з хорошої сторони такі ж позитивні відгуки він отримав і від Вітебського губернатора, бо писар раніше проживав у Вітебську [58, 4]. Проте, ці аргументи не переконали генерал губернатора (володаря краю) і писаря все таки звільнили. Усе ж, мабуть, не без участі губернатора у повідомленні про звільнення волосного писаря Шимковича відзначалося, що той звільнений “відповідно до його прохання”, тобто за власним бажанням [58, 8]. Це очевидно давало кращі можливості

влаштуватися на іншу роботу. Подібні випадки свідчили, що волосним писарям вигідно було мати хороші стосунки з владою адже часом від цього залежала їхня кар'єра.

Волость була включена в структуру виборів до Держдуми 1905 р. Адже разом із землевласниками та міщанами селяни були однією з трьох груп, на які розділялися всі виборці. У волості вони обирали “виборщиків”, які були делеговані обирати депутатів [298, 1000]. Така виборча система свідчила що волості, на початок ХХ ст., досить органічно вписувалися в загальну структуру державної влади. Цікаво, що представники духовенства, які йшли на вибори в групі землевласників (як дрібні землевласники) вважали своїми партнерами в Державній думі саме селян. Головно це було викликано побоюваннями, що міщани можуть подавити селян, а “серед них могло бути багато євреїв” [298, 1001]. Хоча таке об'єднання було швидше в межах Державної думи, де вони були оточені чужими для себе соціальними елементами.

Торкаючись відносин із духовенством, яке хоча й не було органом державної адміністрації, однак, варто зазначити, відігравало значну роль як у державі, так і в житті села. Вважаємо, що відносини між волосною адміністрацією та духовенством були радше ситуативними й залежали від різних обставин. Це могли бути конфлікти. Наприклад, у 1866 р. волосний старшина Пазюха скаржився на священика с. Зікрачі, О. Комашка, який “підбурював селян до непокори волосній владі” [43, 4]. Тут простежуємо конфлікт між духівництвом та волосними посадовцями за вплив на селян. Ймовірно, новостворені волості могли сприйматися деякими священиками як загроза їхньому впливу на селян.

В інших випадках, коли інтереси обох сторін співпадали, то утворювалися певні союзи, про що свідчить скарга відставного солдата Григорія Рогозіна датована 1877 р., на волосне правління та священика Немировського за вчинення йому “різних утисків” [45, 1].

Інколи грамотні священники для досягнення своїх інтересів використовували періодичні видання, зазвичай духовні, на сторінках яких вміщували інформацію про порушення, здійснені волосною адміністрацією. Яскравим прикладом може слугувати стаття священика Є. Сльозки в одному з номерів газети “Почаївський листок” за 1911 р., де висвітлювався “безлад в Колківському волосному правлінні”. Стаття

набула розголосу, інформація дійшла навіть до губернатора [82, 1–3]. Утім, із доступних джерел важко однозначно охарактеризувати взаємовідносини між духовенством та волостю в межах правобережних губерній.

За підрахунками М. Астирєва у волосних правління велися справи з сфер діяльності шести міністерств: внутрішніх справ, фінансів, військового, юстиції, народної освіти, державного майна [176, 136]. Досить влучно охарактеризована роль та місце волості в державній та суспільній ієрархії Чернігівським губернським комітетом з потреб сільськогосподарської промисловості: “Не було жодного урядового органу, жодної громадської чи земської установи, які б не користувалися волосним правлінням як своєю нижчою інстанцією” [204, 260]. До губернських центрів волосні правління постійно звітували щодо урожайності озимих та ярових зернових, цей процес контролював особисто губернатор [19, 55]. Повітові органи вимагали від волостей подавати відомості про ціни на продукти, фураж та вартість оплати різних видів послуг. Ці відомості мали вносити до друкованих бланків у вигляді таблиці, де відзначали мінімальну та максимальну ціну за товар чи послуги.

Першочергово подавали дані про ціни на зернові: жито, пшеницю, овес, ячмінь, гречка, просо, горох. А також продукти їхньої переробки – житнього та ячмінного солоду, житнього борошна та крупи. Окремо варто виділяти вартість помолу одного пуду зерна чи виготовлення пуду крупи. Вносили до відомості й вартість інших сільськогосподарських продуктів: яловичини 3-х сортів, масла, укусу. Також зазначали ціни на сіно, житню та ярову соломку, дрова з різних порід дерева та вартість їх пиляння. А ще фіксували денний заробіток чоловіка та жінки. Чоловіча робоча сила мала кілька видів: “піший, з конем та парою волів” [19, 56]. Збір такої детальної інформації потребував значної роботи та відповідних ресурсів. Можливо саме цим і можна пояснити лист Канівської повітової управи по справах земського господарства, датований початком серпня 1906 р. і адресований Корсунському волосному правлінню, з вимогою надіслати вищезгадані відомості. Адже вони були потрібні ще на початок липня. В листі повідомлялося, що у випадку невиконання розпорядження і цього разу, повітова управа буде змушена повідомити по це мирового посередника [19, 57]. Достеменно не відомо чи то була службова недбалість волосних урядовців чи

фізична неможливість подавати великий об'єм статистичних даних у відведений термін.

Безперечно така завантаженість не могла не позначитися на якості виконання роботи, а тому досвідчені писарі перетворювали такі статистичні запити на формальність, просто переписуючи дані за попередній рік. Однак ці дані в цілому мали не дуже великі похибки. Пояснювалося це тим, що писарі зазвичай були добре обізнані зі справами у волості та мали постійні контакти з селянами. Тому орієнтувалися щодо врожаю тих чи інших культур, приблизну кількість худоби, зміни в кількості населення. І враховуючи ці дані корегували попередні цифри, в такий оспосіб отримуючи більш-менш реальну інформацію [176, 139].

Отже, волость була найнижчою ланкою державної бюрократичної машини в селянських (місцевих, сільських) справах. Вона підпорядковувалася мировим посередникам, які безпосередньо контактували з волосними посадовцями та селянами. Вищим органом на рівні повіту були з'їзди мирових посередників. На Правобережжі кожен повіт мав зазвичай дві мирові ділянки, а з'їзди об'єднували мирових посередників двох суміжних повітів. Головували на них повітові предводителі дворянства. На рівні губерній селянськими справами завідували губернські в селянських справах присутствія, які очолювали особисто губернатори.

Мирові посередники зазвичай вирішували ряд справ, головним же їхнім завданням було регулювання відносин між тимчасовозобов'язаними селянами та поміщиками, контроль за діяльністю органів самоврядування. Кадровий склад мирових посередників Правобережжя був специфічний. Т. зв. "перший призов" мирових посередників, набраний одразу після реформи, складався значною мірою з польської шляхти. Однак після 1863 р. активізується політика царизму, спрямована на русифікацію чиновництва регіону. Вже на початок ХХ ст. вона принесла свої результати. А втім, неспокійна обстановка в "ополяченому краї" продовжила існування тут інституту мирових посередників на десятиліття.

З волосних посадовців найтісніші зв'язки з адміністрацією мали волосні писарі, яких рідко обирали, а здебільшого призначали. На цих посадах часто перебували ставленики мирових посередників чи інших чиновників у селянських справах. У питанні взаємовідносин державної влади та волості не можна оминути безпосередню

участь волостей у виборі депутатів до Державної думи від селян. Чи не перший досвід участі селян у “великій політиці” мало що змінив у повсякденному житті мешканців волості. На наш погляд, ситуативними, а тому специфічними, неоднозначними, однак у цілому традиційними залишалися взаємовідносини між волосною адміністрацією та духовенством.

4.2 Адміністративна та фінансова функції

Існування волостей створювало передумови активного використання цих адміністративних одиниць для вирішення управлінських завдань. Крім того, завдань фінансового характеру та установ дрібного кредитування селян.

Оскільки функції, які виконували волості в загальнодержавному масштабі, зокрема й їхні виконавчі органи – волосні правління – вже отримали детальне висвітлення в історіографії [204, 61–63], більше уваги приділимо аналізу особливостей їхньої реалізацій у межах Південно-Західного краю.

Збір податків на місці, тобто в селах (волостях) здійснювався за кількома напрямками. Серед іншого варто відмітити викупні платежі, місцеві земські збори та податки на громадські потреби. За законом громадські (мирські) збори розділялися на дві частини: на потреби волості (т. зв. “приватні збори”) та на суто громадські справи [404, 61].

Податки, як й інші збори та повинності, надходили до казни через існуючу систему, а відповідальними за них були збирачі податків.

Як і на решті території імперії розподіл волосними сходами громадських зборів на волосні потреби між сільськими громадами на Правобережжі проводився, відповідно до інструкції генерал-губернатора, до 1 січня платіжного року. Розподіл сільськими сходам між окремими платниками громадських зборів та інших платежів припадав на початок платіжного року, після отримання податкових (окладних) листів. Типовими відхиленнями від встановленого порядку були випадки схожі на зафіксований у Білокрицькій волості Кременецького повіту інцидент, де приговора на розподіл громадського збору на волосні потреби за 1885 р. ще не був затверджений,

проте збори коштів із сільських громад проводилися спираючись лише на кошторис волосного правління [56, 95].

Детальніше зупинимося на, так би мовити, фінансовій складовій взаємин селян і органів самоврядування. Ось як виглядала структура витрат на утримання волосного правління станом на 1890-і роки. Усього існувало понад два десятки платежів: утримання волосного старшини, волосного писаря, сторожів та писарів, двох стійчиків (тобто чергових/посильних), арештантських приміщень при станових квартирах, а також за вироком мирового судді – приміщення для військової повинності, двох помічників волосного писаря. А ще винагороди волосним суддям та дільничним фельдшерам, канцелярські витрати, освітлення, опалення приміщення волосного правління, його ремонт та чистка димоходу, утримання пошти (інколи кількох), винагорода поліцейським урядникам та присяжним засідателям (інколи кільком), витрати на пресу (“Губернські відомості”, журнали, газети), страхування волосного приміщення та церковного храму, додаткові роботи з організації сільського самоврядування, поїздки посадовців або гінців, непередбачені витрати [18, 1–26]. Для задоволення цих потреб власне й існували громадські збори. Вони, як і решта грошових повинностей, указаних у окладних листках, за способом їх розподілу між платниками, були надзвичайно різноманітними не лише в межах губерній чи повітів, а й між волостями одного повіту чи селами однієї волості. В одній сільській громаді вони могли розподілятися відповідно до землі, якою володіли господарі, у другій – порівну між дворами, у третій – за кількістю ревізьких душ на двір, а у четвертій – за наявною чисельністю дорослих осіб у дворі [56, 94 зв.]. У Кам’янецькому повіті державні, земські та громадські збори в більшості громад було прийнято розподіляти за розрядами землеволодіння так: тяглий платив у двічі більше пішого, піший удвічі більше за напівпішого, а напівпіший – проти городника, безземельні ж оподатковувалися відповідно до статків чи до наявної робочої сили [56, 68]. Найпрогресивнішим видається принцип розподілення податків у відповідності до землі, яка знаходилася у власності, адже саме від неї зазвичай залежав добробут селянина. Для прикладу, на початку XX ст. в Теплицькій волості Гайсинського повіту громадський збір із десятини землі становив 69 коп. [83, 15].

Усі зібрані податки та збори мали вноситися до спеціальних книг та податкових зошитів. Традиційно цим займалися волосні писарі. Однак траплялося, такі документи велися формально, інколи писарі “підчищали” невідповідності між передбачуваними та зібраними сумами. Хоча були й виключення. Так, при Сульжицьком волосному правлінні була книга натуральних повинностей, окладна книга, де були проставлені конкретні індивідуальні терміни внесення платежів та зроблені вичерпні відмітки про внесення зборів. У цьому ж волосному правлінні податні зошити велися самими збирачами податків під наглядом волосного писаря за установленними формами, як і решта податкових книг [87, 22 зв.]. Однак, такі випадки були радше виключенням, ніж поширеним явищем. Пересічні мешканці регіону на надто вникали у фінансові справи волості.

Налагодженням стабільної діяльності волосних адміністрацій у сфері оподаткування була зацікавлена держава. Й очевидно саме тому з 1878 р. на Правобережжі постійним спостереженням за волостями зі сторони мирових посередників і ревізіями волосного діловодства було досягнуто по цій частині таких результатів, що не можна було знайти волостей, де б не було розподілу податків і обліку збирачів. Розподіл й облік проводиться за рішенням волосних і сільських сходів і розтрата збирачами селянських коштів зустрічалася достатньо рідко і в незначних розмірах. Податкові зошити, платіжні й дохідно-витратні книги були присутні скрізь. В більшості селянських громад усі збори “перекладено на землю чим досягалася їх найбільша рівність” [56, 23]. Цьому ж сприяла й кругова порука за борги та недоїмки, яка проіснує до 1903 року. Тобто у випадках, “коли хтось із членів громади не був спроможним сплатити належні збори, за нього платила вся громада” [404, 62].

Очевидно саме такий підхід до оподаткування селянства й давав підстави Волинському губернському в селянських справах присутствію зазначати, що селяни “розуміли потребу своєчасної сплати своїх грошових повинностей, і тому самі турбувалися про недопущення порушень у цій сфері”. Також старшини та старости спонукали їх вчасно сплачувати всі встановлені на той час збори. Тому в регіоні на середину 1880-х рр. недоїмки траплялися достатньо рідко і в незначних кількостях. Зазвичай в тих місцевостях, де були неродючі ґрунти й утримання домашньої худоби

в достатній кількості ставало неможливим через брак кормів, а також де були проблеми з “реалізацією сільськогосподарської продукції” [56, 95].

Крім безпосередньо зборів із селян, на утримання волосної адміністрації та громадські потреби правління отримували кошти з інших джерел: від видачі паспортів, різних довідок, здачі в оренду земель чи якогось волосного майна. Це була значна частина канцелярського діловодства, яка приносила й певний прибуток. Так, протягом 10 років (1886–1895) волосні старшини Київської губернії видали 905812 паспортів, найчастіше для заняття відхожими промислами (заробітчани, відходництво). У такий спосіб місцева влада реагувала на тенденцію загального збільшення тих, хто шукав собі джерела існування на стороні (див. Додаток Б).

Чиновники, які готували ці дані, запевняли, що збільшення кількості причетних до відхожих промислів селян було пов’язано з неврожаями. Проте найбільше число “відходників” припадало на повіти, що знаходилися поблизу Дніпра. Тому є підстави вважати, що ступінь мобільності робочої сили у волосних урядників різних місцевостей “залежав від комунікаційних обставин” [153, 23].

Усі дані про кількість виданих паспортів надходили в настільний паспортний реєстр, який знаходився у волосному правлінні [87, 20 зв.]. Як вже відзначалося, ця послуга була платною, приміром за другу половину 1905 р. дохід за видачу паспортів у Корсунській волості склав 3 руб. 45 к. [19, 61].

Цікаво, що до 1882 р. волосні правління часто видавали паспорти, зазначаючи лише ім’я та по-батькові особи, яка отримала документи. Така практика набувала, очевидно, значних масштабів, що, відповідно, затрудняло роботу поліції. Тому в 1882 р. Міністерство внутрішніх справ видало циркуляр, яким зобов’язувало волосні правління “обов’язково вказувати прізвища” [89, 134].

Окрім грошових громадських податків та зборів, селяни, приписані до волості, мали також відбувати натуральні повинності. Із них через найм: утримання підвод для проїзду чиновників, наймання квартир для урядовців та фельдшерів, вряди-годи утримування етапних будинків. Інші ж повинності мешканці відбували почергово. Найтяжче для селян було надання коней для проїзду чиновників, або т. зв. “сільська пошта”. Часто образи посилювалися від того, що вона була нерівномірно розподілена між волостями. Унаслідок чого, у деяких місцевостях чиновники проїздили частіше,

що потребувало більшого клопоту. В інших, навпаки, їздили рідше, та й державна кореспонденція перевозилася не так часто. Наприклад, у 2-ї дільниці Рівненського повіту селяни Березенської волості, для задоволення потреби в проїздах посадових осіб і для розвезення кореспонденції мали утримувати в м-ку Березному 12 коней, а селяни Вирівської волості цієї ж дільниці задовольнялися утриманням на сільській пошті 3-х коней.

Із повинностей, що мали селяни відпрацьовувати, тяжкою, затратною, нерівномірно розподіленою між волостями була повинність з утримання доріг. Це відбувалося тому, що деяким волостям доводилося ремонтувати шляхи в місцевостях сухих, рівних і не піщаних, і тому не було потреби часто ремонтувати дороги та збирати велику кількість робітників. У місцевостях же болотистих, піщаних і горбистих дороги псувалися частіше. Там для їхнього ремонту була потрібна значна кількість лісоматеріалів і коней із возами та багато робочих. Крім того, деякі волості знаходилися достатньо далеко від виділених їм ділянок доріг і люди змушені були витратити день чи навіть більше, “щоб лише дістатися до місця, де мали ремонтувати дорогу” [56, 95 зв.].

Уже згадувалося, що волосний старшина мав ряд поліцейських функцій. Деякі поліцейські обов’язки покладалися й на волость та волосне правління. Одним із відгалужень таких поліцейських функцій в межах волості була арештантська повинність, витрати на яку, як свідчать джерела, виявлялися досить значними. Зокрема, станом на 1885 р., у витратах на виконання арештантсько-етапної повинності у Волинській губернії помічено значні коливання у витрачених сумах по повітах. Найбільше витрачали у Житомирському – 2472 руб., тоді як в Кременецькому – лише 74 руб., а в – Ковельському 95 руб. У 1886 р. помічаємо загальну тенденцію до збільшенні цих витрат. Хоча були й виключення, де витрати зменшилися проти 1885 р. в Рівненському з 253 руб. до 79 руб., та в Заславському – з 118 руб. до 23 руб. Дані звіту за 1887 р. свідчать про зворотну тенденцію – до суттєвого скорочення цієї статті витрат в більшості повітів, але було й помітне збільшення в Заславському, Старокостянтинівському та Кременецькому повітах. Витрати по губернії розподілялися так: 1885 р. – 7и 341 руб., 1886 р. – 9194 руб., 1887 р. – 7997 руб. [61, 29 зв.–30].

У Київській губернії ці витрати були розділені на кілька категорій. Перша категорія: знімання і утримання будинків для арештованих по приговорах мирових суддів, по губернії витрати на неї становили в 1885 р. – 4017 руб., 1886 р. – 3221 руб., 1887 р. – 3766 руб. Друга категорія, винайм та утримання етапних будинків, витрати за 1885 р. склали 11098 руб., 1886 р. – 10604 руб., 1887 р. – 12251 руб. Третя категорія, утримання арештантських камер при станових квартирах. Витрати такі: 1885 р. – 2792 руб., [61, 4 зв.–5] 1886 р. – 3249 руб., 1887 р. – 2457 руб. [61, 16 зв.–17]. Якщо врахувати, що звіт Волинського губернського в селянських справах присутствія передбачав 26 статей витрат, а такий же звіт Київського губернського присутствія мав на 10 статей більше, то логічним буде припущення, що вищезгадані три категорії витрат по Київській губернії відповідають статі витрат на арештантсько-етапну повинність у звіті по Волинській губернії. Тому для порівняння сум, які волосні правління цих губерній витрачали на відбуття арештантсько-етапної повинності, потрібно додати всі три категорії витрат по Київській губернії, які в сумі набагато перевищують витрати у Волинській губернії.

Крім названих податкових книг волосні правління вели ще ряд інших звітних книг та документів. З роками на волосні правління законами, циркулярами уставами, інструкціями покладалися все нові й нові функції, що розширювало межі їхньої фіскальної діяльності та значно збільшувало діловодство та листування.

Приміром, якщо рекрутська повинність у 1860-х рр. обмежувалася однією справою у волосному діловодстві, то з введенням нового статуту про військову повинність 1874 р. воно наскільки збільшилося, що у великих волостях становило вже окреме діловодство. Згаданий статут покладав на волосні правління догляд за своєчасним відбуванням військової служби та явкою осіб, які були приписані до волості і підлягали призову. Також вони мали вести списки осіб призовного віку, складати поіменні списки, переводити призовників з однієї дільниці в іншу. А ще вести облік резервістів армії та флоту, ратників ополчення, куди входили не лише селяни, а й міщани та представники інших станів, які мешкали на території волостей. З 1914 р. додалося роботи правління через покладенні на них обов'язки справ із мобілізації селян на fronti Першої світової війни [204, 261–262].

У межах Південно-Західного краю в більшості волостей посімейні й призивні списики селян в основному велися правильно. Звичайно бували й недоліки та порушення, приміром у Народицької та Велико-Фосенської волостях Овруцького повіту, де списки перебували в неналежному стані, було помічено чимало виправлень та підчисток у місцях, де були вказані дати народження призовників, а також у відмітках про відбування військової служби деякими особами. Також було зафіксовано ряд порушень, пов'язаних із відбуванням військової служби євреями, приписаними до волостей Острозького та Старокостянтинівського повітів [56, 97 зв.]. Крім того, у Бердичівському повіті було помічено, що такі списки не були підписані головою повітового з військової повинності присутствія. У Васильківському повіті в Ксаверівській волості було виявлено випадок неправильно наданих пілґ, щоправда зумисне порушення в цьому не простежувалося. В Іванківській волості деякі євреї були приписані “без посвідчень про трьохмісячне перебування в призивній дільниці” [56, 22]. Подібні порушення, на наш погляд, були яскравим свідченням корупції волосних чиновників, які складали списки призовників. За певну суму заможні селяни могли оминати військову службу (через внесення змін до призивних списків), що власне й підтверджують виявлені правки й підчистки, саме в даті народження та відмітках про службу. Очевидно писарі, а саме вони вели документацію, могли в такий спосіб корегувати вік призовника в потрібному напрямку чи відмічати, що селянин пройшов службу, навіть якщо це насправді було й не так. Тими ж обставинами були вмотивовані згадані порушення з припискою євреїв до волостей для проходження військової служби. Адже останні досить часто користувалися продажністю деяких волосних посадовців для лобіювання своїх інтересів.

Не менш важливу сторону діяльності волосного правління складало належне “утримання посімейних списків та ведення списків осіб приписаних до волості” [56, 21 зв.]. Відтак значна частина діяльності волостей була пов'язана з виконання адміністративних функцій, яка полягала у веденні діловодства з обліку населення, земель та майна волості.

Також волосні правління засвідчували різні угоди та договори, які уклалися між місцевими селянами та представниками інших станів. Зокрема, такі дії виконувалися під час найму робітників з селян на заводи й фабрики. Волосні

правління складали та засвідчували угоди між робітником та роботодавцем. Самі ж волосні правління не були стороною договору, лише засвідчували його в нотаріальному порядку, і не завжди безкорисливо. Зазвичай виданий підрядчиком завдаток залишався у волосному правлінні в рахунок недоїмок чи інших платежів. Реально в руки селянину потрапляла “незначна частина грошей” [48, 47 зв.]. Отже, виконання нотаріальних функцій хоча й було номінально безкоштовно, однак якщо готівка потрапляла до волосного правління то отримати її в повному обсязі або хоча б частину селянам не вдавалося.

Виконуючи ж такі нотаріальні функції, в ідеалі волость мала слугувати певним захистом селян в умовах ринкових трансформацій, коли постійно збільшувався попит на найману працю. Попри часті закиди з боку деяких дослідників, що ця ланка селянського самоврядування відстоювала виключно поміщицькі інтереси, привертає увагу цікавий випадок, зафіксований у журналі засідання Волинського губернського в селянських справах присутствія. Розглядаючи недоліки роботи волосних правлінь які були виявлені в результаті ревізії середини 1880-х рр., присутствіє звернуло увагу на угоди, що були укладені у 2-й дільниці Рівненського повіту і стосувалися найму селян купцями єврейської національності для сплаву лісу по річках Горинь та Стир. Хоча ці угоди були правильні за формою, проте умови на яких вони були укладені, давали користь у першу чергу купцям. Усі волосні старшини, на питання про вигоду такого найму для селян, одностайно заявляли, мовляв, уже давно помічено, що люди, які наймалися на сплав, часто розорявалися, адже проводили літо та осінь на цих роботах задарма. З приводу згаданих умов угод колишній член присутствія Орлов повідомляв, що у згаданому повіті волосні писарі отримували 280 руб. разом з помічником, якому з цієї суми перепадало не менше 100 руб. Однак писарі тут були людьми заможними. Звідси і з’явилася думка, що писарі мали свою вигоду з укладання подібних угод між українськими селянами та єврейськими купцями. Губернське присутствіє зазначало, що “подібні випадки не мали повторюватися, а угоди повинні укладатися так, аби користь з них отримувало й “нерозвинуте та неграмотне селянське населення”” [56, 92]. Як бачимо, безгрошів’я в умовах ринку змушувало селян шукати заробітку альтернативними способами. І незважаючи на селянську природу волості, яка, здавалося б, мала захищати інтереси хліборобів у першу чергу, безпосередні

виконавці цих функцій волосні писарі частенько не пропускали нагоду нажитися на таких угодах. Результатом ставало розорення селян, волосні ж старшини в цьому повіті очевидно не наважувалися вступати в конфлікт з писарями, хоча й знали про цю такий стан речей. Тобто загалом корисна для селян нотаріальна функція часто нівелювалася на рівні виконання волосними писарями.

Ще однією важливою функцією, яку виконувала волость, було дрібне кредитування селянських господарств. Для цього створювалися т. зв. “громадські капітали”. У правобережних губерніях громадські капітали існували практично в усіх волостях. Частина з них належала безпосередньо волосним правлінням, а частина окремим громадам. Вони відомі під назвою сільських позичкових кас. Умови, за якими видавалися позики, терміни, на які вони видавалися, та відсотки, під які надавалися, визначалися переважно приговорами волосних сходів. У деяких же волостях при цьому користувалися ще статутом, що існували для подібних кас у колишніх державних селян. Такими, зокрема, були волості 1-ої дільниці Володимир-Волинського та 2-ої дільниці Острозького повітів. В інших ці правила були замінені інструкціями, які складалися з ініціативи мирових посередників. У такий спосіб функціонували громадські капітали у волостях 2-ї дільниці Володимир-Волинського та 1-й дільниці Луцького повітів [56, 97].

Джерела наповнення громадських капіталів були різноманітними. Для волостей Правобережжя капітали ці, крім ощадних та допоміжних кас, складалися з: 1) випадкових надходжень – кошти були отримані при виправленні викупних договорів, переплачені і повернуті викупні платежі; 2) штрафів які накладалися волосними судами і посадовими особами: мировими посередниками, волосними старшинами і сільськими старостами; 3) плати за засвідчення угод і договорів, укладених у волосних правліннях і записаних до книги – т. зв. “явочний дохід”; 4) доходів від продажу прибудної худоби [56, 28].

Позички видавалися виключно селянам у сумі до 600 руб., на термін від місяця до 5-ти років, із нарахуванням від 6% до 12%. Однак на практиці громадські капітали функціонували надзвичайно неефективно. Несвоєчасне повернення позик, а також неповернення взагалі ні позики, ні відсотків, притому за тривалий термін, при постійному збільшенні з року в рік кількості позичальників, було типовим явищем.

Траплялися волості, де заборгованість за погашення позичок починалася мало не з 1860-х рр., тобто практично від часу створення волостей. Часто спостерігалось похабне ведення справ та заплутаність бухгалтерії з видачі позик. Як наслідок, громадські капітали, попри здавалося б, солідні цифри і постійне збільшення за рахунок нарахованих відсотків та інших надходжень, насправді не завжди досягали поставленої перед ними мети – слугувати джерелом кредитування для селян, які цього потребують. Звичайно, були приклади, де в цій сфері простежувалися позитивні тенденції, зокрема у волостях 1-ї ділянки Луцького повіту та в більшості волостей 1-ї ділянки Рівненського повіту, де не громадські капітали використовувалися ефективно з користю для селян та волості. Облік громадських капіталів, незалежно від того, кому вони належали чи всій волості чи окремій сільській громаді, “проводився сходами” [56, 97 зв.]. Однак траплялися й курйозні випадки. В Германівській волості, у с. Мирівці, 5000 руб. зберігалися у місцевого священика, який нікому ніякого звіту не давав, і “роздавав їх переважно селянам у позику” [56, 28 зв.]. Отже, існування громадських капіталів при волостях мало на меті хоч якось задовольняти існуючий у людей фінансовий голод, який, безумовно, тільки збільшувався в умовах ринкової трансформації суспільства. Однак, як то часто бувало через неналежне виконання, дуже бюрократизовані та часом корумповані волосні правління зводили нанівець затребувані часом ініціативи.

Ймовірно така ситуація з громадськими капіталами змушувала до пошуку альтернативних способів дрібного кредитування селян. Як наслідок, наприкінці 1880-х рр. почали виникати волосні і сільські банки. Так називали кредитні установи, створені селянами однієї чи кількох громад. Їхня поява безпосередньо пов'язана з виданим 25 січня 1883 р. законом “Про порядок створення сільських банків і позичково-ощадних кас” [148, 19–20]. Їхній основний капітал (не менше 300 руб.) утворювався із вільних громадських коштів, пожертв і безвідсоткових земських позичок земств та приватних осіб [432]. Закон передбачав як сільські, так і волосні банків, однак наша увага буде в першу чергу прикута до волосних банків.

Волосні банки становили, порівнянно з громадськими капіталами, досконаліший тип установ дрібного кредиту. Організовані на основі типового статуту 1885 р., відповідно до якого вищим керівництвом, хоча і залишалися волосні та сільські сходи,

але для безпосереднього завідування справами банків вводилися самостійні органи: наглядова рада та розпорядник [147, 10].

Розглянемо особливості функціонування волосних (сільських) банків на прикладі Волинської губернії (ситуація в двох інших губерніях була схожою). Перший волосний банк у Волинській губернії було засновано в 1890 р. у Волочинській волості Старокостянтинівського повіту. На перше січня 1905 р., за даними управи у справах дрібного кредиту губернії, функціонувало 63 волосні та сільські банки, які можна систематизувати за часом появи (див. Додаток В).

В окремих повітах була різна кількість банків, зокрема: Заславському – 16 банків, Рівненському – 16, Житомирському – 10, Староконстантинівську – 10, Володимир-Волинському – 4, Ковельському – 3, Новгород-Волинському – 3, Кременецькому – 1. А от в Дубненському, Луцькому, Овруцькому і Острозькому повітах, не було жодного волосного банку [397, 39]. У всій імперії у 1904 р. селянських (сільських, волосних) банків, допоміжних кас колишніх державних селян та інших подібних установ, нараховувалося приблизно 5 тис. [421, 20].

На основі наведених даних (див. Додаток Г) приходимо до висновку, що діяльність волосних банків кількісно (за числом операцій та коштів) зростала, а якісно знижувалася. Зокрема: середній розмір оборотних коштів на кожний банк збільшилася з 8098 руб. до 11404 руб. (на 41%) і середня кількість позичальників з 338 до 431 (на 27%), але водночас сума непогашених позичок потроїлась, досягнувши в 1907 р. 39,1% загальної суми позичок [397, 40].

Загалом при співставленні даних про операції громадських капіталів, які були альтернативним джерелом дрібного кредитування на селі, з операціями волосних банків можна зробити ряд висновків. Громадські позикові капітали володіли значно більшими ресурсами, ніж волосні і сільські банки (в 1907 р. втричі більшими), а тому обслуговували значно більшу кількість осіб (в 1907 р. в чотири рази більше позичальників). Відбувалося це тому, що кількість громадських капіталів була втричі більшою за волосні (сільські) банки. Відтак, з погляду кількісних показників громадські позикові капітали займали перше місце [397, 41]. Це було й не дивно, адже на кінець 1890-х рр. громадські капітали були практично в кожній волості, а в деяких

навіть у значній кількості, хоча й не надавали належної допомоги тим хто цього потребував, через неправильну організацію їхнього використання [56, 27 зв.].

З погляду якості волосні (сільські) банки мали деякі переваги. По-перше, ці установи більшою мірою концентрували місцеві заощадження, аніж громадські капітали. Так, на 1 січня 1908 р. в середньому на кожний громадський капітал припадало 3677 руб., а на кожний волосний (сільський) банк – 5982 руб. (на 63% більше). На кожних 100 руб. основного капіталу припадало вкладів: по громадських капіталах – 38 руб., а у волосних банках – 111 руб., тобто майже втричі більше. По-друге, середній розмір позички був дещо вищий, на 1 січня 1908 р. громадських капіталах 19 руб., у волосних банках 22 руб. 83 коп. По-третє, хоча сума непогашених позичок у волосних банках на той час значно збільшилася, проте в них набагато інтенсивніше проходили операції. Приміром, у 1907 р. із громадських капіталів було видано позичок на суму 681302 руб., що склало по 3806 руб. на кожен громадський капітал або 28% всіх оборотних коштів. Тоді ж із волосних (сільських) банків було видано позичок на 382682 руб., що складало 5979 руб. на кожен банк або 52% всіх оборотних коштів. По-четверте, витрати на управління, абсолютні і відносні, у волосних банках були нижчі ніж у громадських капіталах. Так, витрати на управління у 1907 р. на кожен громадський капітал були в середньому 743 руб., і на кожен виданий рубель позички 19 коп., у волосних же банках середні витрати на управління складали 482 руб. і на кожен рубель виданої позички – 8 коп.

Як уже зазначалося, операції громадських капіталів повністю визначалися рішеннями волосних і сільських сходів, тобто останні встановлювали порядок видачі й максимальний розмір позички та правила прийому вкладів, розмір відсотків по позичках і вкладах, заходи з повернення непогашених позичок і т. д. Діяльність же волосних (сільських) банків, згідно зі статутом, передбачала безпосереднє завідування справами, задля чого вводилися самостійні органи: наглядова рада та розпорядник, що робило їх мобільнішими в управління. Хоча вищим органом також був схід.

Загальним же недоліком для станових закладів дрібного кредитування була наявність значної суми неповернутих позичок. Хоча ситуація у волосних і (сільських) банках тут виглядала краще, ніж у громадських позикових капіталах [397, 43–44]. Варто відзначити, що громадські капітали в деяких волостях були значними сумами

лише на папері, бо в наявності їх було досить мало. Селяни не повертали позички роками, а інколи “не вносили навіть відсотки” [56, 29 зв.].

Треба брати до уваги, що в контексті великих трансформацій початку ХХ ст. селянство не встигало, чи можливо й не бажало швидко адаптуватися до нових умов. Навіть у так потрібних для них самих сферах як дрібний кредит, що безумовно сприяв ефективнішому веденню господарства. Але надія на самоорганізацію хліборобської людності в цій сфері не дала очевидно бажаного результату, про що свідчила діяльність громадських капіталів, функціонування яких регулювалося громадами. Практика показувала більшу ефективність волосних (сільських) банків, де вплив сільських і волосних сходів був меншим. Це зайвий раз свідчило, що селяни все ще не виявляли достатньої самоорганізації, часто сподівалися на державу у вирішення своїх проблем.

Ймовірно, що саме накопичені у волосних правліннях доволі значні суми грошей дедалі частіше приваблювали грабіжників. У 1906 р. кілька селян організували пограбування В'язівського волосного правління, влаштувавши при цьому стрілянину та поранивши десяцького Благовісного, який разом з сторожем Русиним та обхідними Буртовим і Гладким ночували в приміщенні правління [38, 34]. Такі випадки почастишали якраз на початку ХХ століття.

Загалом волості мали доволі широкі можливості для поліпшення селянського господарства, причому не лише через дрібне кредитування, а й організовуючи при волостях склади для продажу за собівартістю землеробського приладдя. Прикладом є приговор Ямпільського волосного правління Кременецького, повіту де за пропозицією мирового посередника Гуляницького пропонувалося відкрити при волосному правлінні склад техніки для обробітку землі та інших затребуваних у селянському господарстві предметів. Волосна громада відмічала, що пропозиція слухна і селянам дійсно потрібна подібна техніка, тим більше, що тепер вони мали можливість купувати її без націнки торговців, безпосередньо від виробника, сплачуючи лише вартість самого предмета, витрати на перевезення та 4% на утримання складу. В перспективі передбачалося спорудити на базі складу кузню та мати власних майстрів для виготовлення різного реманенту. Також планувалося тут же збувати товари власного, кустарного, виробництва, створити селекційний пункт

для розведення гарних порід коней. Особливо цікавою видається план створення сільськогосподарської бібліотеки та, у віддаленій перспективі, школи. Така ініціатива отримала одноголосну підтримку волосного сходу. Його рішенням передбачалося негайно розпочати реалізацію згаданого проекту, та виділивши на ці потреби 500 руб. із залишку громадського збору [74, 2].

Отже, після звільнення панщинників із кріпосницької залежності перед урядом постала проблема управління величезною кількістю селян імперії. На місцях для цього власне й було створено розгалужену систему волосного управління. Головною функцією, яка покладалася на неї державою, були збори податків та викупних платежів. Окрім державних податків, селяни сплачували ще громадський збір, який йшов на утримання волосної адміністрації. Також селяни мали традиційно відпрацьовувати натуральні повинності, які відзначалися нерівномірністю, що часто обурювало людей.

Волосні правління вели ряд книг, де фіксували як податкові збори, так і загальну інформацію про населення, стан господарств, кількість призовників та інші важливі відомості. У волосних правліннях селяни отримували паспорти й ряд інших довідок. Постійно збільшувалися обов'язки волостей із військової повинності (часом як окреме велике діловодство). При волостях виникали також установи дрібного селянського кредитування: громадські капітали та волосні (сільські) банки. Також у волостях, де місцеві чиновники відповідально ставилися до своїх обов'язків, організовували склади з сільськогосподарським реманентом, у яких селяни могли його купувати за значно нижчими цінами.

Загалом волості задовольняли зростаючі інтереси населення, але далеко не завжди, не повною мірою, інколи дратуючи людей надмірним бюрократизмом, зловживаннями посадовців та ін. Власне в усьому відчувалася та обставина волосних структур, що вони були і ментально, і юридично націлені на задоволення передусім державних, а не народних інтересів.

4.3 Роль волосного управління у вирішенні соціальних проблем селян

Відповідно до тодішнього законодавства “під безпосереднім контролем волосного старшини мали перебувати всі питання суспільного життя селян волості” [207, 68]. Звичайно реальність вносила свої корективи й деякі функції були більше формальними, а окремі займали провідне місце в діяльності як волосних старшин, так і волосних адміністрацій загалом.

Хоча самоврядування в першу чергу й передбачало об’єднання селян для вирішення нагальних громадських проблем, проте сучасники відзначали дещо інші тенденції. Ще в 1870-х рр. було помічено, що на відміну від російських селян, українці меншою мірою пов’язували своє життя, вирішення нагальних завдань повсякдення з органами самоврядування. Надто тоді, коли їхнє поширення стало “наслідком цілеспрямованої державної політики” [123, 47–49].

Однак статистичні дані свідчать, що витрати на громадські потреби, які власне й мали вирішувати назрілі соціальні проблеми селян волості, були доволі малі. Що й не дивно, адже офіційна статистика за 1894 р. свідчить, що лише 31% витрачених коштів йшло на задоволення виключно селянських потреб, 69% громадських витрат – потреб всього населення волості, незалежно від станів. Адже, очевидно, що не лише селяни користувалися ремонтowanими за їхній кошт дорогами, греблями, утримуваними ними сільськими училищами та пожежними обозами, церквами, сільськими та волосними фельдшерами та ін. [326, 6]. Тому й не дивно, що селяни не надто поспішали покривати такі витрати.

Якщо ж узяти окремо сферу освіти та культури, то тут справи були ще гірші. Так, на 1905 р. у 50-ти губерніях європейської частини Росії сума громадських та волосних витрат не перевищувала 22 млн руб., із них 15 млн йшло на утримання правлінь та заробітну плату посадовців. Водночас на освітні та культурні потреби було витрачено 130 тис. руб. Для порівняння, земства витрачали на такі ж потреби до 150 млн руб. [425, 27].

Із часом ряд функцій господарського та громадського характеру від волості відпав узагалі. “Опікуватися школами, лікарнями магазинами для запасів хліба, сільськими банками, ощадно-позичковими касами” і та ін. почали сільські громади

населених пунктів, де вони знаходилися [404, 47]. Такий підхід був логічним, бо витрачати кошти на розвиток соціальної сфери лише у волосному центрі селяни з віддалених населених пунктів не дуже бажали.

Згадані вище тенденції мали загальноімперський характер, тому далі зупинимося на ролі волості у вирішенні проблем соціального (суспільного) характеру в межах губерній Південно-Західного краю. Як уже неодноразово згадувалося, для селян регіону особливо важливими були земельні питання, а тому безземелля для мешканців густо населеного регіону було особливо відчутним. У другій половині XIX ст. активно зростало сільське населення. Аналіз статистичних даних засвідчує, що 90% дітей в 1890-х рр. народжувалося в сільській місцевості. І хоча приріст на душу населення у містах на той час майже зрівнявся з селом, усе свідчило про значне демографічне “навантаження” на село і волостей відповідно [25, 646]. Отже, безземелля ставало все відчутнішим, що змушувало селян шукати додаткові джерела існування.

Проте щастило не всім. І вже на кінець 1870-х рр., у сусідній Катеринославській губернії (куди часто ходили на заробітки селяни Правобережжя) значно зросла кількість злочинів. На цей показник впливало населення, що приходило на заробітки. Коли ж роботи не було (чи різко меншало), то ті, хто займаються відхожими промислами, вдавалися до всяких авантюрних справ, аби тільки не повертатися до своїх сімей із порожніми руками. “Про репутацію мало хто думав, бо у себе на батьківщині навряд чи до такого опустилися б” – відзначали місцеві чиновники [27, 18].

Однак відхожі промисли були для селян не єдиним способом поліпшити своє матеріальне становище, з’являлися охочі переселятися до Сибіру чи в інші регіони імперії, де було багато вільних земель. Хоча ще наприкінці XIX ст. політика щодо переселенців була спрямована на стримування масового переселення. У лютому 1890 р. Міністерство внутрішніх справ направило київському, подільському і волинському генерал-губернатору Ігнатієву записку, в якій йшлося про заходи щодо втримання на Правобережжі російських (власне українських) селян шляхом купівлі для них казенних ґрунтів. Цим самим влада намагалася призупинити самовільне переселення селян із “ополяченого” регіону, в чому сама була дуже зацікавлена. З цією ж метою

(для вивчення ситуації на місцях) літом 1893 р. на Правобережжя прибув чиновник з особливих доручень Личков. Він відвідав 33 волості на Київщині та 27 волостей на Волині. Інформацію збирав, опитуючи селян, насамперед волосних посадових осіб [128, 1]. Попри той факт, що з часу переведення на викуп (1863 р.) чисельність селянських дворів подвоїлася, а земельне забезпечення, відповідно, зменшилося (а були двори, які за 30 років розділилися на 5–6 частин), влада приймала рішення залишати клопотання про переселення “без розгляду” [128, 7].

Подільський губернатор відзначав велику кількість прохань, присланих на його ім'я від селян губернії з проханням дозволу на переселення до Сибіру та в Південно-Усурійський край. Однак ці селяни зазвичай не мали потрібних засобів (не менше 500 руб. для переселення до Сибіру та не менше 800 руб. для Південно-Усурійського краю). Таку ж значну кількість селян бажаючих переселитися в згадані регіони, він пояснював розповсюдженням неправдивих розповідей про життя там місцевими “підпільними адвокатами та неосвічених крикунів” [62, 102]. Також він надіслав мировим посередникам циркуляр, де перелічено ряд заходів для обмеження переселення селян губернії [62, 102 зв.–103]. Проте волосна влада інколи йшла на порушення законодавства і підтримувала селян при самовільних переселеннях [283, 2]. Волосні правління мали надсилати відомості щодо переселенців, що виїхали на постійне місце проживання в Сибір, на Кавказ, Поволжжя та в інші регіони Російської імперії [19, 66].

Аналізуючи один із таких звітів, маємо таку картину з переселенням у Шендерівській волості. Селяни отримували білети на проживання, вони різнилися за терміном дії. Розрізняли безстрокові, річні, шести- та трьохмісячні. На 1 січня 1911 р. в Шендерівській волості було видано 1331 білет на проживання. Найбільша частина 1223 білети на річний термін проживання, безстрокових – 90, трьохмісячних – 15, шестимісячних – 3. [22, 2]. Більшу частину складали чоловіки 1223 і лише 208 – жінки. Причини виїзду селян за межі волості були різноманітними. Більшість виїжджали на заробітки до Києва, Одеси, Херсону, Миколаєва, Вознесенська, менш поширеним було заробітчанство на фабриках і заводах. Окремо виділимо сезонні польові роботи зазвичай у південні губернії [192, 94]. Добре ілюструє географію заробітчанства селян річна статистика волосних правлінь. Скажімо на 1911 р. селяни

Шендерівської волості працювали в таких губерніях: Херсонська – 265 осіб, Єкатеринославська – 67, Таврійська – 40. В решту губерній кількість селян які виїхали на заробітки не перевищувала 30 осіб, за виключенням Владивостоцької куди виїхало 65 осіб [22, 2 зв.]. Помітно, що селяни більше тяжіли до сезонних сільськогосподарських робіт у сусідніх губерніях. У гендерному аспекті бачимо перевагу чоловічої статі, що власне було природним для традиційного суспільства.

Окрім переселення та сезонних трудових міграцій, волості мали також контролювати й внутрішнє переселення селян. У другій половині XIX ст., та й раніше, перехід селян із однієї громади в іншу, хоча і не був частим явищем у селянському середовищі, але мав добре налагоджений механізм і сама по собі процедура переходу була нескладною (зазвичай переходили після овдовіння, мінялися місцем проживанням, приставали жити до чужих людей) [314, 55].

Крім добровільного переселення, на волость покладався обов'язок із виселення неблагонадійних членів громади. Зазвичай витрати на виселення неблагонадійних покладалися на саму громаду, в якій проживали особи, яких мали виселяти. Хоча зафіксовані випадки, коли під впливом “мирового посередника ці витрати перекладалися на всю волость”, хоча така ж практика не вповні відповідала нормам чинного законодавства [56, 88 зв.].

У межах регіону така практика була доволі поширеною. Так у губерніях Правобережної України з 1900 р. по 1903 р. за рішенням волосних сходів, було виселено 452 осіб із загальної кількості 1708 осіб, висланих з усіх губерній царської Росії [204, 51]. Звичайно виселення порочних членів громади було далеко не завжди покликаним навести лад у громаді, а часом могло й використовуватися як спосіб тиску з боку волосної влади на селян, які були їм неугодні.

У пореформений період діти селян навчалися у народних училищах і сільських парафіяльних школах. Народні училища підпорядковувалися Міністерству народної освіти, більшість з них було відкрито в 1870–1874 роках. Навіть через десятиліття вони не змогли принести відчутної користі, затим, що селяни з невеликим бажанням віддавали своїх дітей в училища. Також селяни часто не хотіли витратити кошти на освіту, але були зобов'язані утримувати училища.

Таку байдужість селян до народних училищ можна частково пояснити тим, що таких шкіл на цілу волость бувало не більше однієї чи двох і навчатися там могли лише діти, які мешкали в тому селі, де знаходилася волость. Діставатися до них дітям із інших сіл, які часто перебували на значній відстані, було достатньо незручно. Тому селяни з місцевостей, віддалених від села, де знаходилося народне училище, неохоче вносили кошти на його утримання. Інколи пропонували витратити ці кошти на облаштування й утримання церковнопарафіяльних шкіл.

Сільські школи знаходилися під контролем мирових посередників, які і призначали туди вчителів. Звітні відомості показують, що успіхи у навчанні в цих школах головно залежали від розмірів коштів, виділених сільською громадою на утримання та від рівня участі мирового посередника у сфері народної освіти. Певна річ, що там, де виділялися незначні кошти на сільську школу, не могло бути й хорошого вчителя, бо на малу зарплату кращі вчителі не йшли. У таких випадках й мови йти не могло про якісь успіхи у навчанні. І навпаки, у тих селах, де школи отримували достатнє фінансування, а мирові посередники особисто турбувалися про розвиток справи, там були й “відчутні успіхи в навчанні дітей” [56, 96].

Наприкінці XIX ст. у Київській губернії міністерські училища були у 86 волостях, їх частково утримували громади. У Волинській губернії, за свідченнями місцевого учителя М. Олейниченка, наприкінці XIX ст. із 203 волостей губернії 12% взагалі не мали однокласних народних училищ [349, 59–60]. Суми витрат на освіту у волостях були різними. Наприклад, для утримання школи містечка Германівка Германівської волості допомога від громади складала 366 руб., але зазвичай сума коштів не зазначалася. Церковнопарафіянські школи у волостях частково також “утримувалися громадою” [56, 26 зв.].

Окремо зупинимось на характеристиці церковнопарафіяльних шкіл. Виникли вони з “високої ідеї давніх братств об’єднати парафіяльну громаду у справі святої віри та церкви”. “Проект положення про облаштування парафіяльних попечительств при православних церквах” від 4 серпня 1864 р., як відзначали сучасними не міг не прижитися на “батьківщині давніх братств, де залишки їх ще збереглися”. У 1865 р. у Київській єпархії запроваджено було 18 попечительств, наступного року – 33, до 1879 р. в Київській єпархії було 294. Хоча багато з них залишаються формальними,

проте “деякі мали по кілька десятків дійсних членів із селян” [429, 428]. Наступним етапом розвитку церковнопарафіяльних шкіл став вихід закону 1884 р., коли цих шкіл з’явилося більше. Причому селяни очевидно й самі розуміли переваги таких шкіл і навіть нерідко зверталися через мирових посередників із проханням передати місцеві сільські школи у підпорядкування духовенству, з перейменування їх у церковнопарафіяльні. Крім того, траплялися випадки, що селяни навіть погоджувалися збільшити витрати на утримання шкіл, у порівняння з тими, що до цього витрачали на утримання сільських шкіл. Для прикладу, у 2-й дільниці Острозького повіту всі колишні сільські школи на 1885 р. уже перейшли у підпорядкування духовенства з перейменуванням у церковнопарафіяльні зі збільшенням сум на їхнє утримання. Усе ж відсутність у селян достатніх коштів значною мірою перешкоджало поширенню церковнопарафіяльних шкіл у регіоні, унаслідок чого в багатьох селах, незважаючи на наполягання мирових посередників, селяни затаю відмовлялися від облаштування шкіл, посилаючись, зазвичай, на те, що “вже й так витрачають значні кошти на утримання народних училищ” [56, 96 зв.]. Отож, церковнопарафіяльні інколи існували “лише у списках”.

За свідченнями джерел, мирові посередники стежили за тим, аби ці школи не перебували в одному приміщенні з іншими адміністративними правліннями. В одному з сіл Київщини волосний старшина з сільським старостою перетворили школу в арештантську, не запитавши про це священика-вчителя. Щоправда, староста готовий був відмовитися, але не міг не виконати волі начальства. Такі випадки не були рідкістю в інших волостях губернії, “напади на шкільні приміщення траплялися повсюдно” [282, 182].

Розвитку та поширенню церковнопарафіяльних шкіл на Правобережжі у перше пореформене десятиліття перешкоджали волосні писарі, яких дописувач “Вісника Південно-Західного та Західного краю” характеризував як “завзятих агітаторів польських”. Також він відзначав що рідко писар (зрозуміло, не поляк) допомагав шкільній справі, а от “писарі польського походження частенько формували в громади негативне відношення до розвитку сільської школи” [352, 171–172]. Звичайно не останню роль у непопулярності освіти в селах відігравало ще й те, що по школах учили не рідною мовою, а чужою, часом не дуже зрозумілою мовою. Та все ж, мабуть,

найбільший вплив на розвиток сільської освіти в межах волості “відігравала” ментальність українського селянства. У 1860-х та й 1870-х рр. ще частенько можна було чути такі міркування про заведення школи: “От член земської управи радить нашій громаді завести школу і гроші збирати на будівлю хати для неї; а хіба ж багато в нас таких людей, що хтіли б своїх дітей вивчити на писаря або в пани вивести?” [403, 28.]. Тобто суттєвою проблемою у поширенні освіти на селі через волосні інституції було банальне нерозуміння селянами “користі від грамотності”. Такі думки висловлював член губерньського в селянських справах присутствія та голова Умансько-Звенигородського з’їзду мирових посередників [56, 27 зв.].

Як вже згадувалося, після реформи 1861 р. фінансування сільських шкіл відносилось до компетенції волосних правлінь. Але селяни все ж намагалися максимально заощадити на цих витратах. Освіта фінансувалася за залишковим принципом. Часом призначені для сільських шкіл кошти використовувалися на нагальні, з погляду селян, витрати. У 1886 р. священник Голятовський скаржився на зловживання волосного правління у питанні “використання громадських коштів зібраних для утримання сільських шкіл” [91, 47]. Є згадки про випадки, коли у волості не вистачало коштів для внесення податку до казначейства, тоді нестачу компенсували з коштів, виділених на освіту [91, 55].

Ще одним прикладом ставлення селян до витрат на освіту є відповідь волосного правління парафіяльному священнику с.Паланки Павлу Пашинковському. У ній відзначалося, що хоча за минулий 1864 р. від сільської школи і залишилися 40 руб., але, оскільки “мирськими приговорами” визначено збирання грошей не лише для школи, а й на інші громадські потреби, то “вони були використані на потреби волості” [91, 75]. Зокрема було встановлено ворота в усіх населених пунктах волості, на що витратили 33 руб., закупили на 3 руб. червоної тканини на стіл для волосного правління та купили сюди ж настінного годинника, на що було витрачено 2 руб. Ще 2 руб. було “виплачено як винагороду волосному писарю та його помічнику” [91, 75 зв.]. Тобто селяни зі свої практично-прагматичним підходом до витрат не надавали відповідного значення освіті, фактично їм було більш зрозуміле витрачання коштів на якісь матеріальні речі, користь із яких можна було відчутися безпосередньо чи

принаймні візуально оцінити їхню наявність. Водночас витрати на освіту були надто “примарними” інвестиціями – у щось ефемерне та малозрозуміле для селян.

Звітним приговором Білокриницького волосного правління 1-ї дільниці Кременецького повіту за 1884 р. було затверджено витрати, які далеко не відповідали реальним. Було здійснено витрати на навчальні посібники для народного училища 79 руб. 17 к. також було визнано завищеними й витрати на 10,5 куб. сажнів дров на опалення однієї печі для готування та чотирьох печей для обігріву в народному училищі, в той час, коли дві печі “для обігріву насправді взагалі не отоплюються” [56, 89].

Ще одним прикладом не надто поважного відношення селян до освіти є рішення волосного сходу Рожищинської волості 1-ї дільниці Луцького повіту, де зафіксована передача частини городу, відведеного для народного училища, міністерства народної просвіти, в оренду під забудову писарю Іванову, попри те, що “на таку оренду не було ні згоди учителя, ні дозволу інспекції начального округу, що наглядала за інтересами народних шкіл” [56, 88 зв.]. Тобто посадовці селянського самоврядування та й самі селяни, оскільки таке рішення не викликало жодних заперечень з їхньої сторони, не вбачали в цьому рішенні нічого поганого чи протиправного. А побудова хати для писаря мала більший пріоритет, ніж потреби народного училища.

Водночас волосні посадовці часом ставали активними провідниками шкільної справи. Прикладом доволі успішного впровадження сільської освіти може бути свідчення голови Старокостянтинівсько-Заславського з’їзду мирових посередників Кравцова, що у 2-ї дільниці Старокостянтинівського повіту, який відзначав, що “завдяки наполегливості мирового посередника Свадовського, сільські школи перебувають в хорошому стані всі старі й незручні приміщення замінені новими, просторими та сухими, підібрані хороші вчителі, витрати на утримання з громадських коштів проводяться правильно, також хороший показник відвідування училищ та шкіл учнями” [56, 96 зв.]. В 1882 р. на адресу Київського в селянських справах присутствія надійшла подяка від попечителя Київського навчального округу. Він відзначав, що розглядаючи звіт, представлений йому інспектором народних училищ третього району Київської губернії про стан училищ Канівського, Черкаського та Чигиринського повітів, він побачив користь від діяльності старшин

Великоприцьківської, Потоцької, Козинської, Пустовойтівської, Корсунської, Богуславської волостей Канівського повіту та Баландинської волостей Чигиринського повіту. Попечитель просив губернське присутствіє висловити подяку від його імені згаданим волосним старшинам за “їхні старання в справі народної освіти” [95, 11–12].

Отже, після утворення системи волосного самоврядування, освіта на селі значною мірою залежала від волосних правлінь. Діти селян навчалися у народних училищах і сільських церковнопарафіяльних школах. На кінець XIX ст. народні училища були відкриті не в усіх волостях, причому ситуація була схожою повсюдно. Селяни неохоче виділяли кошти на утримання народних училищ, адже в них мали змогу навчатися лише діти селян, які проживали в селі, де знаходилося училище, решті потрібно було діставатися до училища, часом долаючи значні відстані. Кращою була ситуація з церковно-парафіяльними школами, які розташовувалися практично в кожному селі. Хоча тут часто виникали конфлікти між священиком, та волосною адміністрацією. В перші пореформені роки, коли писарями й іншими волосними урядовцями ставали поляки, то вони мали ще й етнічну та релігійну самотність. Все ж саме завдяки існуванню системи волосного правління освітні заклади на селі, на наш погляд отримали додаткове фінансування від громад, що звичайно було позитивним. Волость з її адміністративним апаратом найчастіше “змушувала” селян витратити кошти на освіту, адже більшість селянства вважала освіту далеко не головним пріоритетом громади, і фінансувала її за залишковим принципом.

Волості також мали сприяти розвитку медицини на селі. Медичну допомогу сільському населенню у волостях Васильківського і Бердичівського повіту, було організовано так, що в кожній волості була аптека з достатньою кількістю найпоширеніших ліків, які висилалися щорічно з Лікарського відділення губернського правління. При аптеці було по одному фельдшеру. Майже кожна волость асигнувала деякі кошти на покупку ліків і на квартиру для фельдшера. Однак голова Сквирсько-Таращанського з'їзду мирових посередників характеризуючи медицину в обстежених волостях відзначав, що “при декількох фельдшерських пунктах існували незначні аптечки, та й взагалі немає ще в суспільства думки допомагати собі в додаток до державних медичних закладів, запрошуючи приватних лікарів, влаштуванням аптек і хоча б скромних лікарень” [56, 30.]. Помітно, що медицина у волості трималася в

основному за рахунок державних закладів, самі селяни не багато асигнували у розвиток цієї галузі.

Не зазнала суттєвих змін ситуація і на початок ХХ ст. Так у Грановській волості Гайсинського повіту в 1903 р. на потреби медицини було виділено 300 руб. однак і тут селяни хотіли зекономити й закупувати медикаменти у місцевих торговців по дешевших цінах. Проте на думку місцевого фельдшера Іщука, ці ліки були сумнівної якості. Також фельдшер скаржився, що не отримував платні за 5 місяців, звинувачуючи у цьому волосну адміністрацію [71, 3–4]. Таке ставлення селян часто пояснювалося, як і у випадку з освітніми закладами, віддаленістю деяких населених пунктів від волосного центру, де й розташовувалися ці медичні заклади. Тому селяни воліли якщо вже й витратити кошти на розвиток медицини, то ліпше на рівні сільської громади.

Однак у культурі людей існували певні ментальні імперативи щодо медицини. Селяни фактично ніколи не зверталися до волосної влади за медичною допомогою, коли йшлося про потребу лікування себе чи своїх рідних. Для них це були “мало сумісні речі” [205, 5–6]. Сучасники відзначали, що люди витрачали доволі значні кошти на бабок-повитух, знахарів, поїздки в далекі медичні заклади, хоча цих ресурсів вповні вистачило б на налагодження нормального “медичного обслуговування на місцях” [326, 40]. То було й не дивно, адже за вмотивованими висновками Ю. Присяжнюка, селяни вдавалися передусім до традиційних способів боротьби з хворобами – церковних молебнів, послуг знахарів. І навіть з поширенням наукової медицини, ці способи зникали дуже повільно. Коли в населеному пункті з’являвся фельдшер чи лікар, вони все ж більше “довіряли шептухам” [392, 213].

Загалом волость мала підтримувати селян у різноманітних несприятливих умовах. Волосні правління організовували взаємне страхування, помітно зростав інтерес селян до страхування власних будівель. Найпоширенішими проблемами у сфері страхування, що виникали у волостях, були “ухиляння місцевими поміщиками та євреями від сплати страхового внеску” [56, 97 зв.].

Важливим для селян було й існуванні при волостях запасних хлібних магазинів, які мали забезпечити людей зерном на випадок неврожаю чи інших непередбачуваних ситуацій. Однак наприкінці ХІХ ст. у волостях регіону запаси продовольства і звіти по

них знаходилися, за невеликим виключенням лише кількох повітів, у незадовільному стані. Майже повсюдно магазинні книги не були впорядкованими. Навіть якщо їх і можна було віднайти, то картина поставала невтішною – з'ясувати реальний стан магазинів було практично неможливо.

Перевірка магазинів посадовими особами проводилася дуже рідко, а щорічної заміни запасів збіжжі, передбаченої ст. 152 уставу про “народне продовольство”, часто не проводилося. Свіже збіжжя до магазину потрапляло лише тоді, коли селяни позичали зерно нового врожаю взамін старого. Унаслідок зерно рідко оновлювалося, часто було зіпсоване, з міллю і практично непридатне для використання, особливо для посіву. Траплялася також “неконтрольована видача зерна з магазинів чи навіть видача постороннім особам” [56, 96 зв.]. У деяких волостях хлібні запаси перетворювали у грошові капітали, які зазвичай “зберігали у відділеннях державного банку” [56, 97]. Саме у межах волості громада мала концентрувати ресурси для підтримки селян у випадку якихось негараздів.

На волості було покладено обов'язок захищати сиріт і вдів. До повноважень волосних правлінь входили питання опікунства сиротами, також вони розпоряджалися спадком, принаймні до настання повноліття спадкоємцями. Сучасники відзначали, що опікунська справа у волостях правобережних губерній отримали належне спрямування тільки з кінця 1870-х рр., та досягла зовсім незначного покращення. Хоча впадав у вічі той факт, що над неповнолітніми опіки взагалі нібито не існувало, а лише над їхнім майном, але це в селянському побуті не мало великого значення. Оскільки вважалося, що вихована сторона неповнолітніх передбачала в основному їхнє утримання. У деяких волостях траплялися випадки усунення від опікунства ближніх родичів і призначення сторонніх осіб. У більшості ж волостей регіону опікунська справа велася на відносно нормальному рівні. Основними порушеннями було неналежне ведення обліку майна сиріт, також не завжди внесені до ощадних установ сирітські капітали, деякі опікуни “зберігали їх на руках” [56, 25–26].

На початок ХХ ст. ситуація з опікунством була доволі різною навіть в межах окремо взятих повітів. Зокрема зразковим воно вважалося в Сульжицькій і Тернавській волостях Ізяславського повіту, де книги велися акуратно з детальною

фіксацією доходів і витрат з сирітських капіталів. Задовільним був стан опікунської справи в Судилівській та Шепетівській волостях, однак решті волостей повіту справ з опікою сирітськими капіталами та майном був не надто хороший. Найчастішими порушеннями були: “формалізація цього процесу, перебування сирітського капіталу в приватних руках, продаж майна без відповідного на те дозволу, затягування зі зняттям опіки після досягнення сиротами повноліття” [87, 20 зв.]. Догляд за сиротами доволі чітко регламентувався законом, однак на практиці селяни користувалися більше місцевими звичаями. А тому головним в опікунстві було управління майном сиріт, тобто зберегти господарство до настання повноліття сироти. Відповідно вихованню самих сиріт приділялося зазвичай дуже мало уваги. Часто траплялися випадки розтрата сирітських капіталів та майна. Проте, якщо сироти з настанням повноліття зверталися через такі випадки до суду і вигравали справу, то відшкодовувати могли не лише опікуни а й уся громада, що відповідно до закону мало стимулювати громаду вести належний догляд за сирітською справою.

Також через волосні правління здійснювалися збір інформації та видача допомоги сім'ям, в яких чоловіки загинули чи постраждали внаслідок бойових дій під час Російсько-японської війни. Судячи з вхідної документації Корсунського волосного правління Канівського повіту волосні урядовці не надто поспішали, незважаючи на відмітку терміново. Бо лист з вимогою надіслати списки сімей де є постраждалі в наслідок війни отриманий 7 червня 1906 р., а “станом на 24 червня цього ж року списки надіслані не були” [19, 6–7]. Розпорядженням Канівського військового начальника, волосні правління мали подати списки вказавши, ім'я і прізвище, дівчат які залишилися сиротами в результаті загибелі батька під час Російсько-японської війни. За бажання вони мали право навчатися в притулку до 14 років [19, 131]. Відповідно, усю інформацію для повітового військового начальника збирали волосні правління, хоча, знаючи бюрократизм у волосних правліннях, цей процес відбувався вкрай повільно.

Інколи був присутній навіть очевидний саботаж з боку волосних чиновників. Дописувач газети “Київське слово” за 1905 р. повідомляв, що в “останній час до київської повітової управи по справах земського господарства з зверталися із проханнями по допомогу дружини запасних нижніх чинів, багато з них відзначали,

що волосні старшини та писарі вираховували з призначених їм сум кошти за пересилку та “якісь давні недостачі” в результаті чого їм практично нічого не залишалося” [76, 3]. Хоча Київський губернатор і звітував генерал-губернатору, що подібні випадки не зафіксовані [76, 2]. Однак вважаємо, що подібні повідомлення все ж мали якесь реальне підґрунтя, адже це були непоодинокі випадки.

З початком Першої світової війни на волосні правління також було покладено обов’язок видачі допомоги та палива сім’ям господарів, яких було мобілізовано до армії. Водночас місцеві посадовці не завжди поспішали з такою допомогою. За свідченнями унтер-офіцера Шалагінова писар Вишгородської волості Стеценко “грубо поведився та виштовхав з приміщення волосного правління дружин селян які перебували на війні, коли ті прийшли просити про видачу їм відповідної допомоги” [97, 270–271]. Водночас Волинське жандармське правління доволі серйозно віднеслося до такого повідомлення бо такі випадки могли підірвати довіру до влади у прифронтовому регіоні [97, 272]. Помітно, що волосні правління мали не лише забезпечувати ведення призовних списків та організовувати призов в армію, а й займатися соціальним забезпеченням сімей військових і вдів. Але, як то часто траплялося, виконання цих функцій на місцях залежало від конкретного чиновника (в основному – волосного писаря), а тому мали місце порушення. Світова війна привнесла свої корективи, регіон набув ще більш стратегічного значення. Тому й контроль за виконанням волосними правліннями своїх функцій в забезпеченні родин солдатів, був більш суворий для забезпечення стабільності.

Окрім згаданої “сільської пошти”, де селяни мали постачати лише коней і тому вона вважалася власне формою натуральних повинностей, при волосних правліннях існували і справжні поштові відділення. З 1894 р. розпорядженням міністра внутрішніх справ у правліннях було дозволено продаж знаків поштової оплати, прийом та видачу простої кореспонденції. Однак такі обмежені поштові операції з часом вже не могли задовольняти потреби селян. Крім того, аби відкрити повноцінне поштове відділення, потрібні були доволі значні інвестиції. Саме тут і згодився досвід діяльності пошти в Сибірі, де організовувалися поштові пункти спрощеного типу. Як наслідок, закон від 24 січня 1900 р. створив правову основу для створення поштових пунктів на залізничних станціях та волосних правліннях [63, 73]. А профільне

міністерство в 1900 р. розробило правила проведення поштових операцій на станціях та у правліннях і спеціальну інструкцію “Про порядок поштового діловодства у волосних правліннях” [63, 56–72].

Це нововведення покликане було замінити “сільську пошту”, функціонування якої було далеким від ідеального. І. Білоконський у своїй доповіді, прочитаній на засіданні юридичного товариства при Харківському університеті, відзначав: “...Наша сільська пошта – це ж щось азіатське за своїм примітивізмом: швидше ви отримаєте лист з Америки, ніж з нашого населеного пункту” [111, 44].

На Правобережжі створення таких поштових відділень розтягнулося на роки. Так, київський губернатор у 1906 р. надсилав на розгляд генерал-губернатору проект відкриття поштових відділень при 18 волостях губернії [63, 1]. Однак часто такі плани не могли бути реалізовані через брак ресурсів, принаймні саме на цю причину посилялися мешканці Трипільської, Виноградської, Лучанської та ін. волостей Київської губернії [63, 97]. Тобто з початку ХХ ст. розвиток пошти у волосних правліннях вийшов на якісно новий етап. Волосні правління були залучені до створення мережі поштових відділень нового типу.

Якщо ж поглянути в цілому на роль волості у вирішенні соціальних проблем громади, то помітним буде поступова зменшення її ролі. Загалом же з часом завідування школами, лікарнями, магазинами хлібних запасів переходили від волості до сільської громади, де власне й “розташовувалися ці заклади” [264, 373].

Отже, волость мала ряд зобов’язань та можливостей для забезпечення освіти, розвитку навчальних закладів, але здебільшого ініціативи селян тут були скромними, а якщо вони й відкривали такі заклади, то в межах виключно свого населеного пункту. Медицина перебувала також на рівні, який був далекий від задовільного. Окрім небажання виділяти волосні кошти на фельдшерів, лікарів, аптеки, давалася взнаки ще традиція довіряти різним знахарях, шептунам та ін. На волосні правління покладалися обов’язки контролю сезонних трудових міграцій, а також добровільне переселення селян до Сибіру та інших малозаселених регіонів імперії. Волосні сходи вирішували питання виселення неблагонадійних членів громади. На випадок неврожаю, аби уникнути голоду, у волостях створювалися запасні хлібні магазини, пізніше поширилася практика тримання грошових капіталів. Опіка сиріт до їхнього

повноліття, зокрема призначення опікунів, розпорядження майном та коштами також мала контролюватися волостями. Через мережу волосних правлінь здійснювалася допомога сім'ям та вдовам солдат. В усіх випадках зловживання з боку волосних посадовців залишалися звичним явищем.

ВИСНОВКИ

Тематика волосного управління (місцевого селянського самоврядування) чи не завжди цікавила дослідників. Тож не дивно, що перші спроби зробити наукове осмислення сфери координації та адміністрування волосного життя Правобережної України пореформеної доби були здійснені вже в другій половині XIX століття. У той час з'явилося ряд студій, у яких автори найчастіше вказували на недоліки існуючої системи волосного самоврядування. Більше орієнтовані на завдання суспільного розвитку та діючи здебільшого в рамках поточної політичної кон'юнктури, вони намагалися водночас запропонувати якісь поради. Окремі міркування мали яскраво виражений алармістський характер.

Дослідження волосного управління Правобережжя помітно активізувалися на початку XX ст., коли на порядок денний постало питання створення всестанової волості або дрібної земської одиниці. Звичайно тогочасні науковці не могли дати власне сциєнтичну оцінку волосним установам, зокрема й тому, що були сучасниками подій (процесів), а отже, мали формулювати про них думку в умовах їхньої історичної незавершеності.

У радянській історіографії доцільно виділити кілька періодів. Перший охоплює 1920-і роки й позначається перебуванням дослідників у своєрідній ейфорії революційних подій. Однак у наступні три десятиріччя оптимізм поступився місцем песимізму та мовчазному спогляданню. Іншими словами, питання селянського самоврядування не піднімалося через його “неактуальність” аж до середини 1950-х років. Із настанням хрущовської “відлиги” ситуація змінилася. Нова політична кон'юнктура співпала з відзначенням сторіччя Великої реформи 1861 р. й дослідники помітно розширили тематику селянознавчих студій. Саме тоді побачило світ перша спеціальна розвідка волосного устрою України за авторством А. Бондаревського. Звичайно, у 1960–1980-х рр. жорсткий ідейно-політичний контроль з боку комуністичного режиму нікуди не подівся, тому й наукові перспективи виявилися неоднозначними: історики приділяли чимало уваги волості, проте вимушено давали їй

чи не виключно негативні оцінки. Волость та її посадовців трактували у світлі “експлуатації селян”, тобто з методологічно упередженої позиції “загострення класового протистояння на селі”.

Новітня українська історіографія історії селянства представлена широким колом праць. Однак дослідження якраз волосного рівня самоврядування так і не стало предметом спеціальних студій. Щоправда, доволі значні напрацювання з цієї проблематики мають науковці-правознавці, однак їхні розвідки обмежені здебільшого аналізом нормативно-правових документів, що, звичайно, не може відобразити реальної картини функціонування системи волосного самоврядування.

Історичні праці останнього десятиліття ґрунтовані на широкій джерельній базі, з використанням сучасних методологічних підходів. Предметно займаються дослідженнями волосного та сільського самоврядування Лівобережжя Н. Петровська, південноукраїнських губерній А. Лохматова, різні аспекти функціонування волосного суду та системи селянського самоврядування студіює І. Верховцева. Водночас цікавими є напрацювання деяких білоруських та російських гуманітаріїв, передусім істориків і правознавців. Однак дотепер не існує комплексного дослідження системи волосного управління Правобережної України.

Створення системи волосного управління на Правобережжі в результаті Великої реформи 1861 р. виявилось доволі складною справою. Ще на етапі її підготовки постало завдання налагодити ефективні механізми комунікації, управління, збору податків тощо. Крім того, на розробку проекту майбутньої реформи впливало протистояння між різними суспільно політичними течіями. На наш погляд, головний замисел полягав у намірі продукувати систему місцевого самоврядування, яка була б не менш ефективною за вотчинно-поміщицький устрій. Було вирішено надати пріоритет дворівневій системі – сільській та волосній, де перша відповідала б поземельній, а друга – сільській громаді (общині).

У створенні волостей, визначенні, так би мовити, параметрів їхніх розмірів та повноважень, реформатори керувалися кількістю ревільких душ. Також взяли до уваги відстань від населених пунктів до волосних центрів (не більше 12 верств). Ці та деякі інші показники зумовили більш-менш рівномірний розподіл “територій і людей” по волостях, однак не такими вже й рідкісними були випадки, коли волості складалися

з одного населеного пункту, а інші – з десяти чи й більше (якщо в місцевості була мала густота населення). Щоправда, із часом структуру таких волостей більшою мірою оптимізовували до потреб регіону.

Пропаговану радянськими та деякими сучасними дослідниками ідею суцільного несприйняття селянами волосного управління, начебто їхню добру обізнаність у недоліках системи місцевого самоврядування, як і “революційність настроїв”, варто визнати сумнівними та ідейно вмотивованими. Опрацювавши значний фактологічний матеріал, маємо підстави стверджувати, що протести селян проти виборів до сільських і волосних органів відображали радше історичну невідповідність між людьми традиційної культури та модерними змінами. Давалася взнаки й майже суцільна неосвіченість селян, яка перешкоджала їм отримувати інформацію з першоджерел. Додатковою обставиною, яка впливала на перепитії волосного життя Правобережжя, був польський чинник.

Чинне законодавство містило норму, що головним розпорядчим органом у волості мав бути волосний схід, проте через ряд причин ця структура часто мала фіктивні функції. Оскільки схід повинен був включати волосних та сільських посадових осіб, обраних представників (виборних), то в середньостатичній волості таке зібрання потенційно складалося з сотні чи й більше осіб. Цю кількість людей не могло вмістити жодне приміщення волосного правління. Тому на практиці сходом керувало начальство та “крикуни”, які відстоювали інтереси зацікавлених осіб, найчастіше впливових посадовців. Безграмотність та патріархальна політична культура додатково мотивували селян поводитися на волосних сходах пасивно.

Традиційно волосні правління Правобережжя склалися зі старшини, сільських старост, також (хоча й не завжди) помічників старшини і збирачів податків. Документообігом займався волосний писар. Законом було передбачено, що контроль над його діяльністю мав здійснювати волосний схід. Але дійсний стан справ дуже різнився з нормами законодавства. Зазвичай волостями (сходами) керували “неуповноважені” волосні посадовці – старшина й писар. Якщо старшина був малограмотним чи слабохарактерним, то нехтування правовими нормами набувало особливо цинічного характеру – всім завідував волосний писар.

На сьогодні добре дослідженим сегментом є волосні суди. Його традиційно багато студіювали як історики, так і правознавці, що вповні зрозуміло, адже за роки діяльності цих установ накопичилася значна та оригінальна джерельна база. Її ґрунтовний аналіз дає підстави переконатися в надзвичайно високому ступені корумпованості волосних судів. Почасти й тому, що діловодство у цих інституціях курирували ті ж писарі, що вже само по собі було грубим порушенням законодавства. Провадження ж традиційно здійснювали на основі звичаєвого права, яке часто не відповідало вимогам часу, до того його трактували довільно, що видимо надавало додаткову перевагу все тому ж начальству та “крикунам”. Волосні суди виносили вироки лише щодо селян, бо представники інших станів не підпадали під їхню юрисдикцію. А ще практично не існувало ефективної системи оскарження судових рішень, зокрема й тому, що ці інституції не входили до структури загальної судової системи. Навіть судова реформа 1889 р. практично не змінила ситуацію на Правобережжі (у цьому регіоні не було запроваджено інституту земських начальників). Позаяк суддів обирали з самих же “тутешніх”, то характер покарань часто-густо визначався на “селянський лад” – арешти або різки, бо з погляду логіки мислення людей традиційного (аграрного) суспільства грошові стягнення вважалися обтяжливішими, тобто менш прийнятними.

Волосні посадові особи були виборними. Строки та черговість виборів регламентувалися губернськими в селянських справах присутствіями. Виключенням були волосні писарі, яких призначали та звільняли мирові посередники (хоча в законі була прописана норма, що їх також могли обирати). Варто відмітити, що в перше пореформене десятиліття серед волосних писарів Правобережжя багато траплялося польських шляхтичів, осіб католицького віросповідання. Після подій Січневого повстання 1863 р. російська влада розпочала кампанію зі звільнення “польського елементу” з цих посад – зазвичай його змінювали російськими (проросійськими) чиновниками. Останнім дещо збільшили платню та започаткували практику видавати грошову допомогу при “переході на службу в Південно-Західний край”.

Загалом волосне управління дуже залежало від традицій місцевого політичного життя. При обранні посадовців велика роль належала могоричам. Нерідко вибори вигравав той, хто щедріше пригощав оковитою. Селяни ж воліли бачити серед

керівників волості людей, які мінімально втручалися б у їхні справи. Натомість заможніші господарі намагалися ставити на посади своїх людей або тих, кого можна було відносно легко підкупити.

Посада волосного старшини мала серед посадовців волосного управління найбільший престиж, бо давала ряд пільг. Цей урядник виконував ряд громадських і поліцейських обов'язків. Тут вбачаємо певний парадокс, адже обраний і утримуваний селянами старшина мусив займатися не благоустроєм волості, а виконувати велику кількість поліцейських обов'язків. Загалом успішні домогосподарі не дуже охоче займали цю посаду, хоча законом було передбачено, що обраний селянин може від неї відмовитися лише в окремих випадках. Очевидно, що, на перший погляд, парадоксальна ситуація виникала через велику завантаженість волосних старшин, через що їхня особиста господарка часто занепадала, а платня, яку вони отримували за службу, не завжди могла компенсувати ці втрати. Виключенням були волості, у яких на цю посаду приходили представники сільських кланів чи грамотні селяни; справи в таких волостях йшли помітно краще.

Порівняно незначну роль дрібного чиновника законодавство відводило волосному писарю. Він мав займатися виключно діловодством. Однак чинні нормативно-правові положення не враховували низки життєвих реалій людей аграрного суспільства, що фактично призводило до протилежних наслідків. Насамперед неосвіченість населення, яке у своїй масі не вміло ні читати, ні писати. Тому часто писар, як єдина грамотна у волості людина, був “сірим кардиналом” у вирішенні всіх справ. Природно, що й ставлення до цих посадовців у селян було двоякими. З однієї сторони, їх помітно недолюбливали чи навіть зневажали, з другої, зверталися до них для вирішення нагальних проблем, намагалися всіляко задобрити. У цілому в тодішній соціальній структурі села писарі були чужими для хліборобської спільноти людьми. Вони не були господарями у звичному значенні, часто походили не з селян (на відміну від старшин), що посилювало підозру й упередженість. Цікаво, що з таким же презирством до волосних писарів ставилися вищі чиновники, бо вони – писарі – були найнижчі в їхній ієрархії. Ситуація складалася настільки однозначно, що негативний образ волосного писаря подають як і сучасники, так і історики; навіть у художній літературі він зазвичай є негативним героєм.

Усе ж, волосні писарі мали вести великий обсяг діловодства, який постійно зростав. Не дивно, що з часом почали з'являтися помічники волосних писарів. До їхніх обов'язків входило виконання всіх розпоряджень, які надходили до волосних правлінь, насамперед щодо збирання та впорядкування статистичних даних.

Селяни неохоче витрачали кошти на утримання волосних посадовців і від такого прагнення “заощаджувати” нерідко потерпали самі. Адже обіймати посаду старшини чи служити писарем легше було людям заможним. Натомість освічені, відповідальні й порядні односельці часто переймалися найнеобхіднішим, аби утримувати себе й сім'ї. Звідси не дивує, що урядниками, передусім писарями, були різні авантюристи, які компенсували невелику платню отриманням усіляких “задобрювань” (хабарів).

У пореформений період волость була фактично нижньою інстанцією та невід'ємною частиною загальноімперського адміністративно-територіального устрою Правобережжя, що помітно зближує її як історичне явище з сучасною ідеєю об'єднаних територіальних громад. Установами, які виконували розпорядчі дії в селянських питаннях були губернські в селянських справах присутствія. На рівні повіту справами волостей відали з'їзди мирових посередників двох суміжних повітів, засідання яких проводилися періодично й очолювали їх повітові предводителі дворянства. Цим з'їздам підпорядковувалися мирові посередники. Останні здійснювали безпосередній нагляд за діяльністю волосних органів аж до 1917 р., що власне й зумовило особливості влаштування волосного управління в межах цього регіону. Через шляхетське походження в радянській історіографії за ними закріпився негативний образ, тоді як сучасна історіографія подає дещо романтизований тип мирових посередників “першого скликання”. Варто відмітити їхню значну роботу зі створення, впорядкування та налагодження діяльності системи волосного управління. Звичайно зловживань вистачало, до того ж у перші пореформені десятиліття до лав мирових посередників потрапляло чимало польського елементу, що відчутно посилювало “управлінських антагонізм”.

Волосним правлінням належали адміністративні та фіскальні функції. Вони збирали, певним чином систематизували та зберігали всю інформацію про селян волості – склад сімей, стан господарства та інше. Однією з важливих для держави функцій волості був збір податків і надходження викупних платежів, для чого навіть

існували спеціальні посади при волостях. Ще однією функцією волосних правлінь стало дрібне кредитування селян – спочатку через видачу позик із громадських капіталів, а пізніше через створені в 1883 р. сільські та волосні банки.

Законодавець передбачав, що під контролем волосної адміністрації мали перебувати всі сфери життєдіяльності місцевого селянського соціуму. На практиці ситуація виглядала інакшою. Витрати на освіту в бюджетах волості були, м'яко кажучи, скромними – селяни керувалися своїми нагальними потребами й просто не бажали відкривати навчальні заклади при волості. По своєму це виглядало логічно, оскільки діставатися волосного центру з деяких населених пунктів було вкрай непросто. У питанні лікування та профілактики хвороб люди надавали перевагу знахарям, шептунам, бабкам-повитухам. Також під контролем волості знаходилися питання сезонної трудової міграції та добровільного переселення (до Сибіру та в інші регіони). Волосні правління виступали посередниками під час укладання договорів про найм селян на роботу. Їхні посадовці контролювали порядок у волості, могли виселяти неблагонадійних членів громади. У випадку неврожаю чи голоду волосні старшини (писарі) видавали запаси з хлібних магазинів. Вони ж мали контролювати стан доріг, організовувати поштові станції, проводити заходи протипожежної безпеки. У справі опікунства волосний схід призначав кураторів і контролював процес виконання ними своїх обов'язків. Тут також вистачало порушень і відвертих зловживань, шахрайства. Ситуацію “вирівнювала” та обставина, що українське селянство Правобережжя не надто покладалося на волость у вирішенні своїх повсякденних соціальних проблем.

Тематика кандидатської дисертації зберігає свою актуальність для подальших досліджень із погляду потреб оптимізації сучасного реформування українського села, створення ефективної системи об'єднаних територіальних громад.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. Архівні джерела

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ф. 416. Пульмівське волосне правління, с. Пульмо Володимир-Волинського повіту

Оп. 1

1. Спр. 10. Циркуляри Волинського губернського по крест'янским делам присутствия о результатах проверки уездных и волостных учреждений, 10.03.1909–08.05.1914 гг. – 116 арк.
2. Спр. 20. Переписка с Владимир-Волынским и Ковельським съездом мировых посредников о разборе жалоб на решения волосного суда, 17.12.1909–16.12.1910 гг. – 80 арк.
3. Спр. 134. Книга решений Пульменского волосного суда, 09.01.1902–31.12.1903 гг. – 394 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ф. 10. Новоград-Волинський повітовий суд. Мировий посередник 4-ї ділянки

Оп. 1

4. Спр. 510. О избиении крестьянами Пишковецкого общества Иваном Гнатюком, Михаилом Момчаруком, Максимом Яремчуком и др. волосного старости, волосного писаря, выборных, 1864 г. – 47 арк.

Ф. 18. Волинська палата кримінального суду.

Оп. 4

5. Спр. 382. По обвинению Герасима Гнатюка и Ивана Грищука в избиении выборного Корния Тихнюка, от чего он умер, 01.07.1865–17.06.1866 гг. – 63 арк.
6. Спр. 557. По обвинению крестьян Григория Вакулы, Федора Гнасюка и др. в призыве к смещению с должности волосного старшины Филиппа Приймаковского (с. Корец, Новоград-Волынского уезда), 05.10–29.10.1871 г. – 16 арк.

Ф. 61. Новоград-Волинська повітова землевпорядна комісія.

Оп. 1

7. Спр. 10. Прошение крестьян Романовецкой волости о покупке земли с помощью Крестьянского поземельного банка, 16.06–05.11.1907 г. – 28 арк.
8. Спр. 75. Приговор Куствоецкого сельского схода, 01.03.1911–13.11.1914 гг. – 335 арк.

Ф. 226. Волинська губерньська землевпорядна комісія.

Оп. 1

9. Спр. 14. О службе (и воровстве) бывшего волостного писаря, крестьянина с. Семенова Острожского уезда Луки Фурманца в Кременецкой землеустроительной комиссии, 15.01.1907–04.11.1909 гг. – 29 арк.
10. Спр. 197. Об обмене чересполосной земли Белокреницкого казенного имения с землей крестьянина Исидора Кондратюка, 05.05.1912–27.03.1914 гг. – 23 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ф. 2. Канцелярія київського цивільного губернатора.

Оп. 177

11. Спр. 128. Рапорты губернских и уездных должностных лиц о незаконных перемещениях и самоубийствах крестьян (поуездные статистические материалы), 01.05.1878–04.07.1879 гг. – 237 арк.
12. Спр. 130. Рапорты должностных лиц о несчастных случаях в населенных пунктах Киевской губернии, 05.07.–04.12.1879 гг. – 218 арк.

13. Спр. 131. Рапорты должностных лиц о несчастных случаях в населенных пунктах Киевской губернии, 03.01.–01.07.1880 гг. – 210 арк.
14. Спр. 137. Рапорты должностных лиц о несчастных случаях в населенных пунктах Киевской губернии, 01.01.–02.08.1883 гг. – 188 арк.
15. Спр. 138. Рапорты должностных лиц о несчастных случаях в населенных пунктах Киевской губернии, 05.08.–26.12.1883 гг. – 210 арк.
16. Спр. 144. Сведения о численности населения сел (волостей) Киевской губернии (по данным мировых посредников), 12.02.–12.05.1898 гг. – 124 арк.
17. Спр. 148. Сведения о крестьянских недоимках, выкупных платежах и других долговых начислениях (собранные по волостям Киевской губернии), 02.01.1900–12.12.1902 гг. – 228 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ф. 18. Корсунське волосне правління, м-ко Корсунь Канівського повіту Київської губернії.

Оп. 1

18. Спр. 103. Видатки управи (крім сільських), 1891–1892 рр. – 26 арк.
19. Спр. 361. Статистические сведения о крестьянском хозяйстве за 1905 г. Количество дворов, землеобеспечености, животноводстве, урожае, о ценах на рабочие руки,

Ф. 19. Шендерівське волосне правління, м-ко Шендерівка Богуславського повіту Київської губернії.

Оп. 1

20. Спр. 2. Журнал исходящих документов с изложением содержания, начато 1867 г. – 187 арк.
21. Спр. 4. Книга на записку замечаний Мирового Посредника по Шендеровскому волостному правлению, 1890 г. – 2 арк.
22. Спр. 41. Відомості про кількість дворів, селянського населення сільських громад, посівні площі і урожайність по волості, 1911–04.12.1912 рр. – 43 арк.

23. Спр. 66. Постановления волостного правления, 07.02.1916–27.09.1917 гг. – 41 арк.

Ф. 772. Мировий посередник 1-ї ділянки Звенигородського повіту Київської губернії

Оп. 1

24. Спр. 2. Свідчення про чисельність ревізьких душ, кількість землі, що належить селянам, по сільським громадам 1-ї мирової ділянки Звенигородського повіту, 1895 р. – 12 арк.

**РОСІЙСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ
У М. САНКТ-ПЕТЕРБУРГІ**

Ф. 1263. Кабінет міністрів

Оп. 2

25. Спр. 5196. Отчет губернатора Харьковской губернии за 1894 г. (Обзор Харьковской губернии. Дополнение до отчета). – 688 арк.

**Ф. 1284. Департамент загальних справ
Міністерства внутрішніх справ**

Оп. 67

26. Спр. 363. Отчет губернатора Волынской губернии за 1871 г. – 176 арк.

Оп. 70

27. Спр. 221. Отчет губернатора Катеринославской губернии за 1879 г. – 60 арк.

28. Спр. 536. Отчет губернатора Киевской губернии за 1881 г. – 134 арк.

Оп. 194

29. Спр. 53. Отчет губернатора Волынской губернии за 1911 г. – 234 арк.

30. Спр. 62. Отчет губернатора Катеринославской губернии за 1911 г. – 102 арк.

31. Спр. 101. Отчет губернатора Таврической губернии за 1902 г. – 35 арк.

Оп. 223

32. Спр. 53. Отчет губернатора Киевской губернии за 1891 г. – 256 арк.

33. Спр. 58. Отчет губернатора Подольской губернии за 1895 г. – 194 арк.
34. Спр. 113. Отчет губернатора Подольской губернии за 1911 г. (с дополнениями). – 187 арк.
35. Спр. 199. Отчет губернатора Подольской губернии за 1890 г. – 187 арк.

**Ф. 1290. Центральний статистичний комітет
Міністерства внутрішніх справ**

Оп. 4

36. Спр. 592. Ведомости о численности и экономическом состоянии населения в западных губерниях России за 1909 г. – 45 арк.

**ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ
УКРАЇНИ У М. КИЄВІ**

Ф. 274. Київське губернська жандармське управління

Оп. 1

37. Спр. 2923. Голубев В.С. Крестьяне после освобождения (1861–1906 гг.) (С.Пб., 1906, 26 с.). – 61 арк.

Ф. 316. Київський військово-окружний суд, м. Київ

Оп.1

38. Спр. 523. Дело по обвинению крестьян Т. Соколенко, сапожника Ф. Погребного и др. в нападении на волостное правление в м. Вязовке с целью ограбления кассы, 24.10–05.12.1906 г. – Арк. 1–115.

Ф. 318. Київська судова палата

Оп. 1

39. Спр. 84. Справа по звинуваченню селян с. Грибовиць Володимир-Волинського повіту Волинської губернії А.М. Касьяна, І.І. Романка та ін. у спротиві волосному старшині під час розмежування землі між селянами, 1898 р. – 55 арк.

Оп. 1

40. Спр. 11. Справа по звинуваченню селян с. Нивицьке Рівненського повіту Волинської губернії Г.П. Кулика, А.Ф. Колесника та ін. у спротиві волосному старшині при стягненні з них штрафу за випас худоби на землі поміщика Плятера, 1890 р. – 40 арк.

Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства

Оп. 52

41. Спр. 437. Отчет Киевского гражданского губернатора от 10 октября 1873 р. о состоянии Киевской губернии, 1872 г. – Арк. 1–69.

Оп. 180

42. Спр. 34. – Дело по жалобе казенного крестьянина с. Слободки-Охримовецкой И. Яворського, служащего полесовщиком у помещика с. Ходоков Старорыпинского на старшину Малецкого и писаря Стрильбицкого, незаконно арестовавшего его и истязавших его за поимку им воровавших лес родственников старшины, 10.01–31.03.1866 г. – 11 арк.
43. Спр. 559. Дело о жалобе волостного старшины Пазюхи на священника с. Закрачей Комашко за подстрекательство крестьян к неповиновению волостной власти, 20.10.1866–13.07.1868 гг. – 15 арк.

Оп. 186

44. Спр. 271. Дело по прошению крестьянки Е. Довбни о помиловании её мужа, бывшего волосного писаря осужденного за подлог на полуторогодичное содержание в арестанских ротах, 1877 г. – Арк. 1–16.

Оп. 191

45. Спр. 66. Предписание Подольского губернатора от 18 июня 1877 г. О рассмотрении жалобы отставного рядового Г. Розгана на волостное управление и священника Немировского за “различные притеснения”, 1877 г. – Арк. 1.
46. Спр. 86. Дело по заявлению Абраменко о злоупотреблениях по службе волостных писарей Киевской и Волынской губерний и в частности в. с. Рогине, писаря Саковича, не вносившего за деньги в призывные списки молодых людей,

подлежавших призыву на военную службу, которые таким образом избавлялись от исполнения воной повинности, 28.07.1877–01.02.1878 гг. – Арк. 1–7.

Оп. 521

47. Спр. 24. Дело о растрате должностными лицами Берездовского волостного правления имущества, принадлежащего детям мещанки Белокуровой, 10.01.1883–31.10.1890 гг. – 65 арк.

Оп. 536

48. Спр. 267. Отчет Киевского губернатора о состоянии Киевской губернии, 1882 г. – 47 арк.

Оп. 614

49. Спр. 68. Дело о неподтверждении доноса крестьян с. Белиловки на волостных писарей Максимовича, Солоднева, Дидук-Молчановскаго и учителя Незыбалука во взяточничестве, принадлежности к “тайному социалистическому обществу”, 19.03–17.09.1884 г. – 6 арк.
50. Спр. 208. Дело по ходатайству уполномоченных о крестьян с. Велимче Котулы и Никончука об оставлении волостного правления в с. Велимче без перевода в с. Датынь, 25.08.1884–25.05.1885 гг. – 6 арк.

Оп. 615

51. Спр. 28. О недопущении лиц занимавших должности волостных писарей в одной из губерний Юго-Западного края и уволенных за неправильные по службе действия к занятию указанных должностей в других губерниях, 6 февраля 1885 г. – 1 арк.
52. Спр. 182. Дело по жалобе крестьянина с. Бабчинец Ф. Сорокина на злоупотребление по службе местного волостного писаря Могиковского, 09.09.1885–07.11.1886 гг. – 9 арк.
53. Спр. 247. Дело по жалобе крестьян м. Пятигор в количестве 93 человека на местного волостного писаря Пономарева за взяточничество, 21.06.1885–11.05.1887 гг. – Арк. 11 арк.

Оп. 616

54. Спр. 31. Дело о перемещении волостного правления из с. Пемойники в с. Краснопалку, 27.02–07.03.1887 гг. – Арк. 5 арк.

55. Спр. 145. Дело об устранении от должности Верховенского волостного писаря Барасевича за грубое обращение с мировым посредником Сокевичем и крестьянами с. Быстровки, 29.01.–12.11.1886 г. – 16 арк.

56. Спр. 196. О волостных правлениях в Киевской, Подольской и Волынской губернии. Из журналов Киевского, Подольского и Волынского губернских по крестьянским делам присутствий, 1885 г. – 191 арк.

Оп. 617

57. Спр. 114. Иноземне землеволодіння у Волинській губернії, 1889 р. – 165 арк.

58. Спр. 162. Дело о порядке назначения писарей в волостное правление, 26.08–28.09.1887 г. – 8 арк.

Оп. 618

59. Спр. Копия журнала Кевского по крестьянским делам присутствия от 10 июня 1889 г. №1236 о ревизии делопроизводства волосных правлений, мировых посредников и съездов мировых посредников в Киевской губернии. Имеются сведения о количестве сельских обществ, ревизских душ, сумах выкупных платежей, государственной земли и мирских сборов, 1889 г. – 12 арк.

60. Спр. 85. Дело о перемещении волостного правления из с. Адамовки в с. Рацево, из с. Чаплинец в с. Подорожное, из с. Болтышек в с. Ставидло, из с. Баландово в м. Телепино, 19.05–01.06.1889 г. – 8 арк.

61. Спр. 92. О мирских денежных расходах на выплату жалования волостным и сельским должностным лицам. Статистические данные по уездам Киевской и Волынской губернии, 1885–1887 гг. – 29 арк.

Оп. 631

62. Спр. 217. ч. I. О доставлении губернаторами копий распоряжений какие ими издаются по вопросам административного управления и по введению новых мероприятий. Циркуляр Подольского по крестьянским делам присутствия от 9 июня 1900 г. о возложении обязанностей по взысканиям на волостных старшин, 1900 г. – Арк. 90–114.

Оп. 659

63. Спр. 76. Дело по ходатайству Киевского губернского правления об открытии почтовых операций при 18-ти волостных правлениях Киевской губернии и на

станции Райгород и о расширении сети правительственных почтово-телеграфных учреждений, 07.06.1906–09.05.1907 гг. – 98 арк.

Оп. 691

64. Спр. 68. Дело по жалобе 108 крестьян Бердшадской волости на мирового посредника Гарфа за назначения волостным писарем Острожецкого – “человека предсудительного поведения”, 1893 г. – 16 арк.
65. Спр. 175. Дело по жалобе отставного почтальона И. Спасского на имя великого князя на неправильное увольнение его с должности волостного писаря по ложному обвинению в неблагонадежности, 10.02.–10.06.1893 г. – 12 арк.

Оп. 693

66. Спр. 108. Дело по жалобе крестьян м. Обухова Е. Шкурятяного и О. Солодовник на волостного писаря Плешкановского, эксплуатировавшего вместе с евреями крестьян, 02.04–22.09.1894 г. – 11 арк.

Оп. 694

67. Спр. 34. Прошение крестьянина римо-католического вероисповедания д. Шкневы Г. Шулявского о предоставлении ему права продолжать службу при волостном правлении в должности помощника писаря, 10 апреля 1895 г. – Арк. 27–30.
68. Спр. 133. Прошение уполномоченных от общества крестьян с. Катюжан К. Пасеки и других о запрещении волостным должностным лицам постройки дорогостоящего нового здания волостного правления и причисления с. Катюжан в состав Снитковской волосты, 9 июня 1895 г. – Арк. 1.

Оп. 701

69. Спр. 307. Дело по жалобе жителя м. Михайловки И. Шлейна на удержание волостным старшиной части страховых денег, полученных из губернского учреждения для выдачи погорельцам, 26.10.1901–16.02.1902 гг. – 6 арк.
70. Спр. 383. Сведения мировых посредников Волынской губернии об организации и денежном содержании сельской (волосной) почты, 1990 г. – 322 арк.

Оп. 702

71. Спр. 48. Дело по жалобе фельдшера Ищука на членов Грановского волостного, не выдававших ему жалования и присвоивших часть суммы ассигнованной на покупку медикаментов, 03.01–28.08.1903 г. – 149 арк.

72. Спр. 121. Дело по жалобе крестьянина Ново-Мурафской слободы И. Огородникова-Моселюка на местное волостное правление не выдавшее паспорта, 21.03–08.05.1903 г. – 7 арк.

Оп. 703

73. Спр. 186. Переписка с мировым посредником по жалобе крестьянки с. Пустовойтов на сельского старосту и волостного старшину уклоняющихся от созыва сельского схода для подачи ходатайства о выдаче ссуды из продовольственного капитала, 12.06–23.07.1904 г. – 4 арк.

74. Спр. 298. Приговор Ямпольского волостного схода от 10 февраля 1904 г. об открытии при волостном правлении склада земледельческих машин, орудий и других предметов, необходимых в крестьянском быту, 1904 г. – Арк. 1–2.

Оп. 704

75. Спр. 201. Дело по циркулярам генерал-губернатора о поднятии престижа волостных старшин в Юго-Западном крае, 18.05–14.07.1905 г. – 16 арк.

76. Спр. 274. Запрос Киевскому губернатору от 12 октября и ответ губернатора от 25 августа 1906 г. о присвоении волостными старшинами и писарями части денег, пересылаемых в качестве пособия женам запасных нижних чинов, 1905 г. – Арк. 1–2.

Оп. 706

77. Спр. 87. Дело о жалобе выборных крестьян Петриковской волости Звенигородского уезда И. Шведкея, Ф. Радецкого и др. на мирового посредника I-го участка Звенигородского уезда Радчевского за предъявление им волостному сходу требования дать согласия на постройку нового дома для волостного правления и увеличить жалования должностным лицам волостного правления, 07.02–23.05.1907 г. – 7 арк.

Оп. 707

78. Спр. 152. Дело по жалобе крестьянина м. Малина М. Енько на мирового посредника не рассмотревшего первоначально жалобу на Маеванское волостное правление за выдачу фальшивого документа, 13.06.1913–26.02.1914 гг. – 68 арк.

79. Спр. 376. Журнал Подольского губернского по крестьянским делам присутствия от 5 февраля 1908 г. “об обязанностях волостного старшины при производстве проверки торговли и промыслов”, 1908 г. – 15 арк.

Оп. 708

80. Спр. 238. Дело по жалобе опекуна имущества сироты С. Хобренко на действия волостного старшины в деле, касающегося пекаемого имущества, 08.06–03.10.1909 г. – 21 арк.

Оп. 709

81. Спр. 410. Сообщение Волынскому губернатору от 20 ноября 1910 г. об установлении наблюдения за продовольственной частью в округе Житомирско-Овруцкого съезда мировых посредников в связи с жалобой крестьян д. Селища на волостного старшину и писаря за растрату хлеба из общественного хлебного магазина, 1910 г. – 3 арк.

Оп. 710

82. Спр. 141. Дело о помещении в газете “Почаевский листок”, №8 от 19 марта 1911 г. статья священника Е. Слезки о “беспорядках в Колковской волостном правлении”, 1911 г. – 5 арк.

83. Спр. 201. Дело по жалобе крестьян м. Теплынка на мирового посредника Петровского за неправильные выборы волостного старшины и др. волостных должностных лиц, 10.05–16.11.1911 г. – 3 арк.

Оп. 711

84. Спр. 2. Предписание мировому посреднику I-го участка Васильковского уезда от 16 октября 1912 г., о рассмотрении жалобы крестьян с. Трилеса А. Головченко, И. Турченко и др. на местного сборщика податей и волостных должностных лиц за неправильные по службе действия. – 14 арк.

85. Спр. 38. Донесение мирового посредника 2-го участка Черкасского уезда от 25 июня 1912 г. о постройке нового здания Городищенского волостного правления, состоящего из 9 комнат, 1912 г. – 94 арк.

86. Спр. 538. О результатах ревизии делопроизводства канцелярии волостных правлений Киевской, Подольской и Волынской губернии. Из журналов губернских по крестьянским делам присутствий, 1912 г. – 178 арк.

87. Спр. 539. О результатах ревизии делопроизводства канцелярии волостных правлений Киевской, Подольской и Волынской губернии. Из журналов губернских по крестьянским делам присутствий, 1913 г. – Арк. 10–20.

Оп. 712

88. Спр. 198. Дело о переводе писаря Т. Павленко из волостного правления в с. Гуще в другое волостное правление по заявлению протоиерея указанного села Х. Малевича об устроенной писарем стрельбе во время богослужения, 10.05–05.07.1913 г. – 16 арк.

Оп. 832

89. Спр. 2. Циркуляр Министерства внутренних дел от 27 апреля 1882 г. о порядке оформления паспортов, выдаваемых волостным правлением и мещанскими управами, 1882 г. – 134 арк.

Оп. 849

90. Спр. 494. О деятельности волостных правлений в Подольской губернии. Из докладной записки подольского гражданского губернатора от 8 ноября 1899 г., 1899 г. – 24 арк.

Ф.445. Управління Києво-Подільських військових поселень

Оп. 1

91. Спр. 185. Дело об израсходовании волостными расправами денег, собранных на содержание сельских школ, 1866 г. – 408 арк.

Ф. 473. Слідча комісія з політичних справ при київському, подільському і волинському генерал-губернаторі

Оп. 1.

92. Спр. 57. Справа про волосного старшину правління с. Ковалівки Васильківського повіту, звинуваченого в бездіяльності при придушенні польського повстання, 1865–1867 рр. – 25 арк.

Ф. 485. Київська палата кримінального суду, м. Київ**Оп. 1**

93. Спр. 15974. Книга Т. Г. Шевченко “Гайдамаки” изданная в 1864 г. в Петербурге найденная при обыске в доме волостного писаря с. Красный Кут, 1864 г. – Арк. 240–718.

Ф. 707. Управление попечителя Киевского учебного округа**Оп. 30**

94. Спр. 49. Об освобождении волостного писаря от обязанности подвержения испытанию на право первоначального обучения детей чтению, письму и арифметике. Из циркуляра по управлению Одесским округом за март 1864 г., 1864 г. – 14 арк.

Оп. 225

95. Спр. 188. Сообщение в Киевское губернское по крестьянским делам присутствие от 30 марта 1882 г. о вынесении благодарности волостным старшинам Каневского и Чигиринского уездов “за усердие в деле народного образования”, 1882 г. – 23 арк.

Ф. 1191. Канцелярія тимчасового Харківського генерал-губернатора**Оп. 5**

96. Спр. 65. О порядке разъезда на земских лошадях волостных писарей Миргородского земства и их помощников. Из постановлений Миргородского уездного земского собрания, 1907 г. – 214 арк.

Ф. 1599. Помічник начальника Волинського губерньського жандармського управління в Житомирському, Овруцькому та Старокостянтинівському повітах, м. Житомир Волинської губернії.**Оп. 1**

97. Спр. 130. Донесение начальнику Волынского ГЖУ от 18 декабря 1914 р. о грубом обращении писаря Вышгородского волостного правления К. Стецюка с

женами призванных на войну крестьян, ходатайствующих о выдаче им пособий, 1914 г. – Арк. 270–272.

Ф. 2194. Коллекция карт

Оп. 1

98. Спр. 274. Типовой проект дома волостного правления. Масштаб в 1 дюйме 28 [?] саженой. (б. г.). – 2 арк.

Ф. 2205. Волинське церковно-археологічне товариство

Оп. 1

99. Спр. 25. Церковно-статистическое описание (с. Грицев Заславского уезда), 1892 р. – 32 арк.

100. Спр. 54. Церковно-статистичний опис (с. Серединці Заславського повіту), 1895 р. – 21 арк.

101. Спр. 54. Церковно-статистичний опис (с. Серединці Заславського повіту), 1895 р. – 21 арк.

102. Спр. 57. Церковно-статистичний опис (с. Медведівка Заславського повіту), 1895 р. – 25 арк.

103. Спр. 84. Церковно-статистичний опис (с. Васьковець Заславського повіту), 1911 р. – 44 арк.

104. Спр. 86. Церковно-статистичний опис (с. Радощівка Заславського повіту), 1895 р. – 12 арк.

105. Спр. 90. Церковно-статистичний опис (с. Білокриниччя Заславського повіту), 1895 р. – 24 арк.

106. Спр. 116. Церковно-статистичний опис (с. Гульча Острозького повіту), 1891 р. – 13 арк.

107. Спр. 120. Церковно-статистичний опис (с. Турівка Острозького повіту), 1891 р. – 15 арк.

108. Спр. 199. Церковно-статистичний опис (с. Радулине Новоград-Волинського повіту), 1896 р. – 24 арк.

109. Спр. 200. Церковно-статистичний опис (с. Сторожеви Новоград-Волинського повіту), 1896 р. – 17 арк.
110. Спр. 240. Церковно-статистичний опис (с. Столпин Рівненського повіту), 1887–1891 р. – 104 арк.

II. Опубліковані документи, статистичні та інші матеріали

111. Белоконский И.П. О мелкой земской единице. Доклад прочитанный на юридического общества при имп. Харьковском университете, 25 января 1903 г. / И.П. Белоконский. – Х., 1903. – 45 с.
112. Волосне правління // Юридична енциклопедія: у 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: Укр. енциклопедія, 1998. – Т. 1: А–Г. – 672 с.
113. Волости и важнейшие селения Европейской России / Сост. В.В. Зверинский. – Вып. 3. Губернии Малороссийские и Юго-Западные. – С.Пб.: ЦСК МВС, 1885. – 349 с.
114. Волостной старшина его права, обязанности и ответственность / Сост. К.Ф. Краевский. – М.: Типо-Литогр. Яковлевой, 1899. – 196 с.
115. Волочков В. Руководство для крестьян: сб. действующих узаконений, касающихся обществ их упр. сел. і волост. должностных лиц и ниж. чинов уезд. полиции / Соч. В. Волочкова. – М.: Тип-я М.Н. Лаврова и К⁰, 1880. – 256 с.
116. Волынское крестьянство с его общественным и домашним бытом, обычаями, поверьями, преданиями и предрассудками // Волын. губ. ведом. – 1883. – № 74. – С. 20–22.
117. Волынское крестьянство с его общественным и домашним бытом, обычаями, поверьями, преданиями и предрассудками // Волын. губ. ведом. – 1884. – № 13. – С. 15–16.
118. Временные правила о волостном суде в местностях, в коих введено Положение о земских участковых начальниках // Полное собрание законов

- Российской империи (далі – РСЗ). – Собр. 3-е. 1889 г. – Т. IX. – С.Пб., 1891. – № 6196.
119. Высочайше утвержденное Положение Главного комитета от 14 февраля 1866 г. / РСЗ. – Собр. 2-е : В 55 т. – Т. XLI, отд. первое. 1866. – С.Пб., 1868. – С. 132–133.
 120. Высочайше утвержденное Положение (18 ноября). – Об освобождении должностных лиц общественного крестьянского управления от исправления издельной повинности в пользу помещика // РСЗ. – Собр. 2-е : В 55 т. – Т. XXXVI, отд. первое. 1861. – С.Пб., 1863. – С. 480.
 121. Высочайший Манифест, Божьею Милостью Мы, Александр второй, император и самодержец Всероссийский, царь Польский, Великий князь Финляндский, и пр., и пр. и прочая // Киев. епарх. ведом. – К., 1861. – № 3. – С. 35–44.
 122. Гульдман В. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания / В. Гульдман. – Каменец-Подольский : Изд-во Подольского губ. стат. комитета, 1889. – 7 с.
 123. Двадцатипятилетие Императорского Русского Географического Общества. 13 января 1871 года. – С.Пб. : Тип. Майкова, 1872. – 260 с.
 124. Етнографічні матеріали, зібрані В.Гр. Кравченком на Волині та по сумежних губерніях. – Т. 12. – Житомир : ТДВ, 1914. – 312 с.
 125. Заверуха П.Ф. Постановление Временного правительства о волостном земском управлении : (Утверждено 21 мая 1917 г. Вести Временного правительства, № 62 (108) от 25 мая 1917 г.) / Сост. П.Ф. Заверуха, секретарь Съезда мировых судей. – Лохвица : Тип-я Б.Я. Пунянской, 1917. – 45 с.
 126. Закон о Волостном Земском Управлении, объявленный Временным Правительством 21 мая 1917 года / Золотоношский Совет Рабочих и солдатских депутатов. – Золотоноша : Тип-я Гольденберга, 1917. – 30 с.
 127. Законы 15 июня 1912 г. и 26 июня 1913 г. о Преобразовании местного суда и о установлении Положения о введении в действие сего закона с приложением временных правил о волостном суде. – 3-е изд., неоф. – М. : Правоведение [Б. г.]. – 903 с.

128. Записка о положении и организации переселенческого дела в Юго-Западном крае / Сост. Л. Личков. – К., 1894. – 39 с., VI с.
129. Зарудный М.И. Законы и жизнь. Итоги исследования крестьянских судов / М.И. Зарудный. – С.Пб. : Тип-я 2 отд. [Б. и.], 1874. – 211 с. С.Пб.: Тип. 2 Отд. собств. е. и. в. канцелярии, 1874. – 226 с.
130. Именной указ от 19 февраля 1861 г. Об улучшении надлежащего распоряжения к приведению в исполнение Положений и Правил о крестьянах дворовых людях, вышедших из крепостной зависимости / ПСЗ. – Собр. 2-е : В 55 т. – Т. XXXVI, отд. первое. 1861. – С.Пб., 1863. – С. 135–138.
131. Инструкция Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора мировым посредникам Юго-Западного края. – К., 1904. – 46 с.
132. Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Зібрання творів у семи томах / Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко. – К. : Наук. думка, 1979. – Т. 1. – С. 264–301.
133. Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Зібрання творів у семи томах / Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко ; під. ред. П.М. Федченко. – К. : Наук. думка, 1978–1981. – 492 с.
134. Киевское губернское по крестьянским делам присутствие, 19 февраля 1861 – 19 февраля 1911 г. – К. [Б. и.], 1911. – 17 с.
135. Кістяківський О.Ф. Щоденник : 1874–1885 : У 2 т. / Олександр Федорович Кістяківський ; упоряд. В.С. Шандра [та ін.] ; відп. ред. І.Л. Бутич ; НАН України, Археографічна комісія, Інститут української археографії, Центральний держ. історичний архів України в м. Києві, Українська правнича фундація. – К. : Наук. думка, 1995. – Т. 2 : 1880–1885. – 583 с.
136. Кістяківський О.Ф. Щоденник : 1874–1885 : У 2 т. / Олександр Федорович Кістяківський ; упоряд. В.С. Шандра [та ін.] ; відп. ред. І.Л. Бутич ; НАН України, Археографічна комісія, Інститут української археографії, Центральний держ. історичний архів України в м. Києві, Українська правнича фундація. – К. : Наук. думка, 1994. – Т. 1 : 1874–1879. – 645 с.
137. Кононенко М. Спогади / Мусій Кононенко ; упоряд., перем., прим. та літ. ред. П.П. Ротача. – Полтава : Вид-во “Полтава”, 1998. – 184 с.

138. Крестьянская реформа в России 1861 года : сб. закон. актов. – М. : ГОСЮРИЗДАТ, 1954. – 318 с.
139. Любченко В. Волость / В. Любченко // Энциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : В.А. Смолій та ін. ; Ін-т історії України НАН України. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 1. : А–В. – С. 624.
140. Малий словник історії України / відпов. ред. В.А. Смолій. – К. : Либідь, 1997. – 464 с.
141. Материалы для пересмотра законодательства о мирских сборах крестьян // Русское экономическое обозрение. – 1903. – № 7. – С. 1–57.
142. Матеріали до історії селянських революційних рухів на Чигиринщині (1875–1879 рр.) / За ред. К. Гребенкіна. – К. : Вид-во ЦАУ УРСР, 1934. – 244 с.
143. Наказ о производстве выборов волостных земских гласных. – К. : Тип-я ун-та Акционер. о-ва печ. и изд. дела Н.Т. Корчак-Новицкого, 1917. – 12 с.
144. Настольная книга земских начальников и волостных правлений. – Ромны [Б. и.], 1894. – 510 с.
145. Настольная книга для земских начальников, волостных судов, городских судей и уездных членов окружных судов / Сост. А. Альмединген. – 3-е изд., доп., неоф. – С.Пб. [Б. и.], 1892. – 349 с.
146. Настольная книга земским начальникам и волостным правлениям. Делопроизводство земских начальников, надзор земских начальников за волостными и сельскими правлениями и волостными судами, с приложениями копий циркуляров Министерства внутренних дел, изданных в дополнение Закона 12 июля 1889 г. по 1 сентября 1894 / Сост. земский начальник 6 уч. Роменского уезда Полтавской губернии Н.Г. Яновский. – Ромны [Б. и.], 1894. – 510 с.
147. Нормальный устав сельских банков. – К. : Тип-я М.Д. Ивановой, Подол, Спасская №12, 1894. – 14 с.
148. О порядке учреждения сельских банков и ссудо-сберегательных касс / ПСЗ. – Собр. третье. – Т. 3 (1883). – № 1556. – С.Пб., 1886. – С. 19–20.
149. О преобразовании общественного управления государственными крестьянами, и о передачи сих крестьян в ведение общих губернских и уездных, а также

- местных по крестьянским делам учреждениям / ПСЗ. – Собр. 2-е : В 55 т. – Т. XLI, отд. первое. 1866. – С.Пб., 1868. – С. 34–36.
150. Об увеличении содержания и выдаче пособий подъемных и прогонных денег русским чиновникам ведомства Министерства внутренних дел в юго-западном крае / ПСЗ. – Т. XXXIX, отд. первое (1864). – № 40656. – С.Пб., 1867. – С. 204.
 151. Об устройстве быта иностранных поселенцев, водворённых в губерниях: Киевской, Подольской и Волынской / ПСЗ. – Собр. 3-е. – Т. VIII, отд. первое. 1888. – С.Пб., 1890. – С. 409–411.
 152. Об учреждении в 46-ти губерниях Европейской России полицейской стражи. – ПСЗ. – Собр. третье. – Т. 23 (1903). – №22906. – С.Пб., 1905. – С. 477–481.
 153. Обзор киевского губернатора за 1891 год. – К., 1892. – 138 с.
 154. Отчёты церковно-приходских попечительств за 1876 год, предоставленные совету св. Владимирского братства // Киев. епарх. ведом. – К., 1877. – № 19. – 1 октября. – С. 500–515.
 155. Положение о земских участковых начальниках // ПСЗ. – Собр. 3-е. – Т. IX. – С.Пб., 1891. – № 6196.
 156. Постановление Временного правительства о волостном земском управлении. – Винница : Новая тип-я Пойлишера, 1917. – 29 с.
 157. Постановление Временного правительства о волостном земском управлении : (утв. Временным правительством 21 мая 1917 г. 62 (108) от 25 мая 1917 г.) / Примеч. сост. П.Ф. Заверуха, секретарь съезда мировых судей. – Липовец [Б. и.], 1917. – 59 с.
 158. Правила об организации деятельности и надзора за деятельностью Овручского уездного и волостных продовольственных комитетом, уездной и волостной продовольственных управ. – Овруч : Изд. Овруч. уезд. исполнит. ком., 1917. – 10 с.
 159. Практическое руководство для волостных и сельских управлений и должностных лиц крестьянских учреждений / Сост. А.Н. Букуновский. – Изд. неоф. – Х. : Тип-я “Мирный труд”, 1910. – 478 с.
 160. Сборник узаконений, определяющий права и обязанности волосных старшин и писарей. – С.Пб., 1904. – 264 с.

161. Сведения об иностранных поселенцах Волынской губернии в 1882 г. – К. [Б. и.], 1883. – 1 с.
162. Список волостей и селений Харьковской губернии, составленный санитарным бюро в 1909 году. – Х. : Тип-я “Печатное дело”, 1909. – 56 с.
163. Список мировых участков и волостей Харьковской губернии. – Х. : Тип-я М. Гордона, 1873. – 115 с.
164. Список населённых мест. По сведениям 1864 года. – Т. XLXI. Харьковская губерния / Обработ. Н. Штиглицом. – С.Пб. : ЦСК МВД, 1869. – 210 с.
165. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной ИРГО. Юго-Западный отдел : Материалы и исследования, собр. П.П. Чубинским. – Т. 4. Обряды : родины, крестины, свадьба, похороны. – С.Пб. : Тип. В. Киршбаума, 1877. – 758 с.
166. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной ИРГО. Юго-Западный отдел : Материалы и исследования, собр. П.П. Чубинским. – Т. 5. Песни любовные, семейные, бытовые и шуточные. – С.Пб. : Тип. Майкова, 1874. – 1209 с.
167. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной ИРГО. Юго-Западный отдел : Материалы и исследования, собр. П.П. Чубинским. – Т. 6. Народные юридические обычаи по решениям волостных судов. – С.Пб. : Тип. Киршбаума, 1872. – 408 с.
168. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряжённой ИРГО. Юго-Западный отдел : Материалы и исследования, собр. П.П. Чубинским. – Т. 7. Евреи, поляки. Статистика малорусского населения; обзор малорусских говоров; жилище, пища и одежда малороссов. – С.Пб., 1877. – 515 с.
169. Филиппченко М.Е. Мошногородищенское имение Е.А. Балашовой, Киевской губернии, Черкасского уезда при местечке Мошны и Городище / Михаил Ефимович Филиппченко. – К. [Б. и.], 1896. – 569 с.
170. Фідоровський Г.М. Прислів'я і приказки (записано в... м. Балті на Поділлі...). 1900–1925 рр. / Г.М. Фідорівський. – [Б. м. і в.], 1925. – 312 с.

171. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) / Євген Чикаленко. – Нью-Йорк : УВАН, 1955. – 504 с.

III. Наукова та довідкова література

172. Аксаков К.С. Замечание на новое административное устройство крестьян в России / Константин Сергеевич Аксаков. – Лейпциг : У Франца Вагнера, 1861. – 115 с.
173. Александров В.А. Сельская община в России (XVII – начало XIX в.) / Вадим Александрович Александров. – М. [Б. и.], 1976. – 128 с.
174. Андросук О.В. Вплив реформи 1861 р. на зміни в адміністративно-територіальному устрої українських земель у складі Російської імперії / Олександр Володимирович Андросук // Укр. селянин. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2001. – Вип. 2. – С. 57–60.
175. Андросук О.В. Конструювання територіального устрою України : від проєктів до спроб реалізації (кінець XIX – початок XX ст.) / Олександр Володимирович Андросук // Регіональна історія України : зб. наук. ст. – К., 2007. – Вип. 1. – С. 187–202.
176. Астырев Н.М. В волостных писарях. Очерки крестьянского самоуправления / Николай Михайлович Астырев. – М. : Книжное дело, 1904. – 351 с.
177. Афанасьев-Чужбинский А. Общий взгляд на быт приднепровского крестьянина / Александр Афанасьев-Чужбинский // Морской сборник. – 1856. – Т. XXVI. – № 14. – С. 45–74.
178. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию / Александр Афанасьев-Чужбинский. – Ч. 1. Очерки Днепра. – С.Пб. : Тип. Морского министерства, 1861. – 456 с.
179. Бартків В.П. Місцевий державний апарат Російської імперії і селянська реформа 1861 р. в Україні (історико-правове дослідження) : Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Спец. 12.00.01 / Василь Павлович Бартків. – Х., 2002. – 21 с.

180. Бартків В.П. Місцеві органи державного управління російської імперії в реалізації реформи аграрних відносин 1861 і наступних років / Василь Павлович Бартків // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2001. – № 15. – С. 137–142.
181. Бартків В.П. Селянське (волосне і сільське) самоврядування під час проведення реформи 1861 р. в Україні / Василь Павлович Бартків // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2001. – № 16. – С. 230–236.
182. Безгин В.Б. Волостной суд сельской России / Владимир Борисович Безгин // Современные исследования социальных проблем. – 2012. – № 12 (20). – С. 34–38.
183. Безгин В.Б. Правовые обычаи в обыденном сознании и повседневной жизни российского крестьянства второй половины XIX – начала XX века / Владимир Борисович Безгин. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://nbpublish.com/library_read
184. Берестовий А.І. Податкове законодавство та податкові платежі і натуральні повинності українського селянства Російської імперії в другій половині XIX ст. / Андрій Іванович // Укр. селянин. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2008. – Вип. 11. – С. 218–220.
185. Берестовий А.І. Податкові платежі селянства Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст. / Андрій Іванович Берестовий, Сергій Валерійович Корновенко. – Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2015. – 212 с.
186. Білокінь М.В. Взаємодія місцевих органів державного управління і місцевого самоврядування : історичний досвід і проблеми сучасності / Микола Васильович Білокінь // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2002. – № 1. – С. 311–318.
187. Білокінь М.В. Земське самоврядування і державна влада у Російській імперії / Микола Васильович Білокінь // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2002. – Вип. 17. – С. 185–190.
188. Білокінь М.В. Місцеві органи влади Російської імперії в Україні в першій половині XIX ст. / Микола Васильович Білокінь // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2001. – Вип. 15. – С. 142–146.

189. Білокінь М.В. Правові основи взаємодії органів губернської адміністрації Російської імперії та міського самоврядування в Україні у другій половині XIX ст. / Микола Васильович Білокінь // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2002. – Вип. 18. – С. 309–315.
190. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Даніель Бовуа ; пер. на укр. З. Борисюк. – К. : Критика, 1998. – 336 с.
191. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревизор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / Даніель Бовуа ; пер. з фр. З. Борисюк. – К. : ІНТЕЛ, 1996. – 415 с.
192. Бойко Я.В. Заселение Южной Украины. 1860–1890 г.г. / Ярослав Владимирович Бойко. – Черкасы : Сіяч, 1993. – 256 с.
193. Бондар В. Аграрна і соціальна історія пореформеного селянства в сучасному українському історіописанні : Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Спец. 07.00.06 / Вадим Бондар. – К., 2010. – 20 с.
194. Бондар В. Аграрно-селянське питання другої половини XIX – початку XX ст. в радянській історіографії / Вадим Бондар // Історіографічні дослідження в Україні : зб. наук. пр. – 2011. – Вип. 21. – С. 238–257.
195. Бондар В. Вітчизняні селянствознавчі інституції і їх роль у вивченні історії українського селянства пореформеної доби / Вадим Бондар // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2008. – № 19. – С. 178–210.
196. Бондар В. Образи українського селянства другої половини XIX – початку XX ст. в сучасному історіописанні / Вадим Бондар // Академічні й доакадемічні образи української історіографії : кол. моногр. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2012. – С. 396–432.
197. Бондар В. Повсякденне життя селянства Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. : до історіографії питання / Вадим Бондар // Краєзнавство. – 2010. – № 3. – С. 10–18.
198. Бондар В. Політичні партії і селянство напередодні і в період першої російської революції на Поділлі (історіографія проблеми) / Вадим Бондар // Наукові записки. Зб. пр. молодих вчених та аспірантів. Ін-т української

археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Подільський осередок. – К. ; Хмельницький, 2006. – Т. 14. – С. 203–213.

199. Бондар В. Сучасна історіографія пореформеного селянства / Вадим Бондар, Юрій Присяжнюк // Укр. іст. журн. – 2011. – № 2. – С. 181–201.
200. Бондар В. Реформа 1861 р. в історіографії / Вадим Бондар // Укр. іст. зб. – Вип. 14. – 2011. – С. 195–204.
201. Бондар В. Суб'єктивний фактор у проведенні реформи 1861 р. в українському селі : до історіографії проблеми / Вадим Бондар // Укр. селянин. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2008. – Вип. 11. – С. 43–46.
202. Бондар В. Сучасна історіографія аграрної історії України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. на сторінках “Українського історичного журналу” / Вадим Бондар // Укр. іст. зб. – К., 2008. – Вип. 11. – С. 337–352.
203. Бондар В. Сучасна історіографія проблем селянського господарства України пореформеного періоду / Вадим Бондар // Укр. іст. зб. – К., 2009. – Вип. 12. – С. 408–416.
204. Бондаревський А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року / Аркадій Васильович Бондаревський. – К. : Вид-во Академії УРСР, 1961. – 121 с.
205. Борисов Е. Медицинский очерк села Вербовца Киевской губернии / Е. Борисов. – К. [Б. и.], 1885. – 27 с.
206. Бутирін Є.О. Земські дільничні начальники в державному механізмі Російської імперії в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. : історико-правове дослідження (на матеріалах українських губерній) : Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Спец. 12.00.01 / Євген Олександрович Бутирін. – Донецьк, 2013. – 20 с.
207. Ващенко А.В. Розбудова органів селянського громадського управління (законодавчий аспект) / Алла Василівна Ващенко // Укр. селянин. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2001. – Вип. 2. – С. 65–69.
208. Верховцева І.Г. “Краще суд панський, ніж селянський”: волосний суд в Росії в умовах модернізації села пореформеної доби / Ірина Геннадіївна Верховцева // Інтелігенція і влада. – 2014. – Вип. 30. – С. 70–82.

209. Верховцева І.Г. Діяльність земств Правобережної України (1911–1920 рр.) : Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Спец. 07.00.01 / Ірина Геннадіївна Верховцева. – Черкаси, 2004. – 18 с.
210. Верховцева І.Г. Волосне правосуддя та проблеми селянського самоврядування другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Ірина Геннадіївна Верховцева // Гілея : наук. вісник. Зб. наук. пр. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 72 (№ 5). – С. 65–69.
211. Верховцева І.Г. Наративні джерела про селянське самоврядування другої половини ХІХ ст. / Ірина Геннадіївна Верховцева // Інтелігенція і влада. – 2013. – Вип. 28. – С. 153–158.
212. Верховцева І.Г. Проблеми селянського самоврядування в Російській імперії в матеріалах “Особливої наради з проблем сільськогосподарської промисловості” 1902–1905 рр. / Ірина Геннадіївна Верховцева // Укр. селянин. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2014. – Вип. 14. – С. 94–97.
213. Верховцева І.Г. Реформувати – не можна – скасувати: волосний суд у реформаторських планах російського істеблішменту початку ХХ ст. / Ірина Геннадіївна Верховцева // Гілея : наук. вісник. Зб. наук. пр. – К. : ВІР УАН, 2014. – Вип. 84. – С. 173–177.
214. Верховцева І.Г. Селянська бюрократія в самоврядуванні селян у Російській імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. : ідейно-теоретичні аспекти / Ірина Геннадіївна Верховцева // Укр. селянин. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2015. – Вип. 15. – С. 33–37.
215. Верховцева І. Г. Селянське самоврядування в планах епохи Великих реформ : традиційне та «новаторське» / І. Г. Верховцева // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Вип. 2. – Ч. 2. – Тернопіль : вид.ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. – С. 3–18.
216. Верховцева І.Г. Селянське самоврядування та земство в Росії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст. / Ірина Геннадіївна Верховцева // Історичний архів. – 2014. – Вип. 13. – С. 16–25.

217. Верховцева І.Г. Становлення селянського самоврядування в Росії (за матеріалами ревізії волосних правлінь у 1863 р. В.П. Мешерським / Ірина Геннадіївна Верховцева // Інтелігенція і влада. – 2013. – Вип. 29. – С. 109–118.
218. Виноградов М.А. Крестьянское самоуправление рубежа XIX – XX вв. В освещении современных исследователей / М.А. Виноградов // Государственная власть и крестьянство в конце XIX – начале XXI века : сб. ст. – Коломна : КГПУ, 2009. – С. 39–43.
219. Виноградов М.А. Крестьянское самоуправление в России 1889–1914 гг. : по материалам Московской губернии : автореф... дис. канд. ист. наук : спец. 07.00.02 / Михаил Анатольевич Виноградов. – М., 2009. – 23 с.
220. Виноградов М.А. “Ответственны один за другого и все за каждого”: Крестьянское самоуправление в Московской губернии (конец XIX – начало XX вв.) / Михаил Анатольевич Виноградов. – М. : СТ Принт, 2009. – 123 с.
221. Воропонов Ф.Ф. Крестьянская реформа в Юго-Западном крае / Федор Федорович Воропонов // Вестник Европы. – С.Пб., 1900. – Кн. 8. – С. 754–804.
222. Вронский О.Г. Крестьянская община на рубеже XIX – начало XX вв. : структура управления, поземельные отношения, правопорядок / Олег Генрихович Вронский. – Тула [Б. и.], 1999. – 153 с.
223. Гісторыя сялянства Беларусі са старажытных часоў да нашых дзён. – У 3 т. – Т. 2. Ад рэформы 1861 г. да сакавіка 1917 г. / З.Е. Абезгауз, Х.Ю. Бейлькін, А.Р. Бухавець та ін. / Пад рэд. В.П. Панюціча. – Мн. : Беларуская навука, 2002. – 552 с.
224. Голубев В.Ф. Сільська община (громада) XVI–XVIII ст. в українській історіографії / Валентин Федорович Голубев // Укр. іст. журн. – 2009. – № 5. – С. 186–199.
225. Голубев В.Ф. Сельская абшчына у Беларусі XVI–XVIII ст. / В.Ф. Голубев. – Мн. [Б. в.], 2008. – 407 с.
226. Гурбик А.О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка) / Андрій Олександрович Гурбик ; Ін-т історії України НАН України. – К., 1998. – 319 с.

227. Гордиенко Ю.Г. Отмена крепостного права и формирование органов крестьянского местного самоуправления в России : на материалах Ставропольской губернии : Автореф. ... канд. юрид. наук. Спец. 12.00.01 / Юлия Григорьевна Гордиенко. – Ставрополь, 2005. – 22 с.
228. Гоцуляк В.В. Аграрна історія в іменах на сторінках “Українського селянина” / Віктор Володимирович Гоцуляк // Укр. селянин. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2006. – Вип. 10. – С. 87–90.
229. Гоцуляк В.В. М. Грушевський – дослідник аграрної історії / Віктор Володимирович Гоцуляк // Матер. Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії. – Ч. 1. – К., 1996. – С. 82–85.
230. Гоцуляк В.В. Новітні дослідження з історії українського села 20-х рр. ХХ ст. / Віктор Володимирович Гоцуляк // Укр. селянин. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2008. – Вип. 11. – С. 54–59.
231. Гоцуляк В.В. Новітня історіографія столипінської аграрної реформи в Україні / Віктор Володимирович Гоцуляк // Укр. селянин. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2004. – Вип. 8. – С. 73–76.
232. Гоцуляк В.В. Реформа 1861 року в Україні : історіософський та джерелознавчий аспекти / Віктор Володимирович Гоцуляк // Укр. селянин. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2001. – Вип. 2. – С. 18–25.
233. Гураль П.Ф. Територіальна громада в Україні : історико-правове дослідження / Павло Федорович Гураль. – Л. : ЛьвДУВС, “Край”, 2008. – 468 с.
234. Гураль П.Ф. Територіальна громада і проблеми самоврядування у наукових працях І. Франка / Павло Федорович Гураль // Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин : матер. Міжнародної наук. конф. (м. Львів, 25–27 вересня 1996 р.). – Л. : Світ, 1998. – С. 236–240.
235. Гураль П.Ф. Konstytucyjno-prawny status społeczności lokalnej w Ukrainie / Павло Федорович Гураль // Samorzod terytorialny w Polsce i na Ukrainie doswadczenia i perspektywy. Zeszyty naukowe nn. 2. – Przemyśl, 1998. – S. 75–83.
236. Гураль П.Ф. Поняття і сутність місцевого самоврядування в Україні / Самоврядування та самоорганізація територіальних громад : матер. наук.-

- практ. конф. (м. Львів, 24–25 червня 1999 р.) / Павло Федорович Гураль. – Л., 1999. – С. 5–15.
237. Гураль П.Ф. Поняття і сутність територіальної громади в Україні / Павло Федорович Гураль // Вісник Львівського університету ім. І. Франка. Серія : юридична. – Вип. 35. – Л., 2000. – С. 200–208.
 238. Гураль П.Ф. Акти місцевого самоврядування, як джерела права / Павло Федорович Гураль // System źródeł prawa w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej: materiały XLII Ogólnopolskiej Konferencji katedr i zakładów Prawa Konstytucyjnego. Nałęczów, 1–3 czerwca 2000. Redakcja Wydawnictw Katolickiego uniwersytetu Lubelskiego. – Lublin, 2000. – S. 200–213.
 239. Гураль П.Ф. Привілеї Львівської міської громади (XIV–XVIII ст.) / Павло Федорович Гураль // Administracja publiczna u progu XXI wieku. Prace dedykowane prof. zw. dr. hab. Janowi Szreniawskiemu z okazji jubileuszu 45-lecia pracy naukowej. – Przemyśl, 2000. – S. 191–207.
 240. Гураль П.Ф. Статут територіальної громади як джерело муніципального права / Павло Федорович Гураль // Вісник Львівського університету ім. І. Франка. Серія : юридична. – Вип. 36. – Л. : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – С. 223–228.
 241. Гураль П.Ф. Функції і повноваження територіальної громади в Україні / Павло Федорович Гураль // Prawne i społeczne aspekty rozwoju Samorządności terytorialnej w Polsce i na Ukrainie. Wyższa Szkoła Administracji i Zarządzanie w Przemyślu. Zeszyty naukowe nr. 8. – Przemyśl, 2002. – S. 9–20.
 242. Гураль П.Ф. Волосна громада в період входження українських земель до Великого князівства Литовського / Павло Федорович Гураль // Вісник Львівського університету ім. І. Франка. Серія : юридична. – Вип. 37. – Л., 2002. – С. 13–21.
 243. Гураль П.Ф. Місцеве самоврядування : джерела, принципи, структура, компетенція; Досвід самоврядування сільських громад в Україні ; Керівники сільських громад в Україні XII – початок XX ст. (старости і війти) / Павло Федорович Гураль // Місцеве самоврядування : моногр. – Кн. 1. Організація

роботи сільського, селищного голови / За заг. ред. А.О. Чемериса. – 3-є вид. доп. – Л. : Ліга-Прес, 2003. – С. 7–41.

244. Гураль П.Ф. Територіальна громада та її старшина в період гетьмансько-козацької держави / Павло Федорович Гураль // Життя і право. – Львівський правничий часопис. – 2005. – № 5. – С. 28–36.
245. Десятніков І.В. Наймана праця у сільському господарстві України в кінці ХІХ-на початку ХХ століття: монографія / І. В. Десятніков ; НДІ селянства, Наук. т-во істориків-аграрників. – Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2010. – 186 с.
246. Для чего нам нужно волостное земство или волостное народное управление / Новоушицкий Совет рабочих и солдатских депутатов. – Новая Ушица : Тип-я М.Л. Наймана, 1917. – 12 с.
247. Довнар-Запольский М.В. Западнорусская сельская община в ХVІ веке / Митрофан Викторович Довнар-Запольский // Журнал Министерства народного просвещения. – 1897. – № 7. – С. 73–128.
248. Довнар-Запольский М.В. Очерки по организации западнорусского крестьянства в ХVІ веке / Митрофан Викторович Довнар-Запольский . – К. [Б. и.], 1905. – Т. VI. – 307 с.
249. Драгоманов М. Записка украинца из времени польского восстания 1863–1864 года / Михаил Драгоманов. – К. [Б. и.], 1869. – 61 с.
250. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825–1960 гг. / Елена Иоасафовна Дружинина. – М. : Наука, 1981. – 216 с.
251. Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселева. – Т. 2. Реализация и последствия реформы / Николай Михайлович Дружинин. – М. : АН СССР, 1958. – 619 с.
252. Дружинин Н.М. Русская деревня на переломе 1861–1880 гг. / Николай Михайлович Дружинин. – М. : Наука, 1978. – 287 с.
253. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России / Николай Петрович Ерошкин. – М. : Высшая школа, 1983. – 368 с.
254. Ефимов В. Волостной суд в виду предстоящей реформы местной юстиции / В. Ефимов // Вестник Европы. – 1896. – Кн. 8. – С. 559–596.

255. Еще о народных школах в Киевской губернии // Вестник Юго-Западной и Западной России (далі – ВЮЗЗР). – К., 1864. – Т. 3. – С. 69.
256. Захарченко П.П. Правове регулювання поземельного устрою “вільних людей” Правобережної України у другій половині XIX ст. / Петро Павлович Захарченко // Права і свободи людини і громадянина : проблеми гармонізації законодавства з міжнародним правом : регіональна наук.-практ. конф. (м. Полтава, 12 листопада 2008 р.). – Полтава, 2008. – С. 254–257.
257. Земцов Л.И. Власть и крестьянский сословный суд (“Временные правила о волостном суде” 1912 г.) / Леонид Иосифович Земцов // Государственная власть и крестьянство в XX – начале XXI века : сб. ст. – Ч. 1. – Коломна : КГПИ, 2007. – С. 45–51.
258. Иванишев Н.Д. О древних сельских общинах в Юго-Западной России / Николай Дмитриевич Иванишев. – К. [Б. и.], 1863. – 72 с.
259. Из дневника участкового агронома // Хлебороб. – 1908. – № 13–14. – С. 27–31.
260. Из Житомира... // Вестник Юго-Западной и Западной России. – К., 1863. – Кн. 5. – С. 104–107.
261. Из области общественных непорядков и безобразий // Киев. епарх. ведом. – 1882. – № 18. – С. 342–345.
262. Интересный мировой посредник // ВЮЗЗР. – К., 1863. – Т. IV. – Май. – С. 202–209.
263. Ипполитов М. Вопрос о мелкой земской единице в литературе / М. Ипполитов / Мелкая земская единица в 1902–1903 гг. ; сб. ст. : Вып. 2. – С.Пб. : Тип-я Сиб. акц. общ. Печати и писчебум. дела “Слово”, 1903. – С. 202–239.
264. Історія українського селянства : Нариси в 2-х томах. – Т. 1. / О.В. Андрощук, В.К. Баран та ін. ; Ін-т історії України НАН України. – К. : Наук. думка, 2006. – 632 с.
265. Калачов Н.В. О волостном и сельском суде в древней и новой России / Н.В. Калачов. – С.Пб. : Тип-я В. Безобразова и К, 1880. – 22 с.
266. Касян А.І. Волосне управління Правобережної України в юридичних актах “довгого” XIX ст. / Андрій Іванович Касян // Вісник Черкаського університету. Серія : історичні науки. – Черкаси, 2013. – №29 (282). – С. 96–102.

267. Касян А.І. Волосний писар XIX ст. у рецепції сучасників / Андрій Іванович Касян // Вісник Черкаського університету. Серія : історичні науки. – Черкаси, 2013. – №9 (262). – С. 72–77.
268. Касян А.І. Волость як суспільно-територіальна форма сільської громади / Андрій Іванович Касян // Вісник Черкаського університету. Серія : історичні науки. – Черкаси, 2014. – №9 (302). – С. 57–61.
269. Касян А.І. Доба модерну на історіографічних перехрестях українського та білоруського гранднративів / Андрій Іванович Касян // Принади і пастки сусідської пам'яті : рецепція історичного простору “Україна – Білорусь” : кол. моногр. / Керів. автор. кол. та ред. В.В. Масненко. – Черкаси : ФОП Гордієнко Є.І., 2016. – С. 127–138.
270. Касян А.І. Етимологія поняття “волость” від княжої Русі до початку XX ст. / Андрій Іванович Касян / Питання аграрної історії України та Росії : Матер. дев'ятих наук. читань, присвяч. пам'яті Д. П. Пойди : зб. наук. пр. / Редкол. : В.В. Іваненко (відп. ред.), Ю.П. Присяжнюк та ін. – Д. : ПФ Стандарт-Сервіс, 2012. – С. 23–31.
271. Касян А.І. Звичаєво-правові аспекти діяльності волосних посадовців у губерніях Наддніпрянщини (друга половина XIX ст.) / Андрій Іванович Касян // Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Science/ – 2013. – № 12. – С. 57–62.
272. Касян А.І. Історична семантика поняття “волость” / Андрій Іванович Касян // Сьомі Богданівські читання : матер. Всеукраїнської наук. конф. : зб. наук. пр. / Ред. кол. : В. Масненко, Ю. Присяжнюк, В. Гарнага та ін. – Черкаси : Вертикаль, 2011. – С. 110–113.
273. Касян А.І. Механізм ротації волосних посадовців на Правобережжі (друга половина XIX ст.) / Андрій Іванович Касян // Матер. міжрегіональної наук.-практ. конф. “Білі плями” в історії України / Укл. Оніщенко О. В. – Чернігів : ЧОШПО ім. К.Д. Ушинського, 2016. – С. 23–29.
274. Касян А. Образ волосного писаря в творах Г. Квітки-Основ'яненка та М. Астирєва / Андрій Касян // Двадцять четверта березнева наук. сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах : матер. доповідей

- на засіданнях секцій і комісій, 11–27 березня 2013 р. / За ред. В.В. Масненка. – Черкаси : Осередок НТШ у Черкасах, 2014. – С. 84–88.
275. Касян А. Особливості ротації волосних посадовців у “Північно-Західному” та “Південно-західному краї” Російської імперії / Андрій Касян // Двадцять сьома березнева наук. сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах : матер. доповідей на засіданнях секцій і комісій (присвячується 150-ти річчю від дня народження Михайла Грушевського) / За ред. В.В. Масненка. – Черкаси : Осередок НТШ у Черкасах, 2016. – С. 48–51.
 276. Касян А.І. Проект всестанової волості як вияв кризи існуючого селянського самоврядування / Андрій Іванович Касян // Гуржіївські історичні читання : зб. наук. пр. / Ред. кол. : В.А. Смолій, О.І. Гуржій, А.Г. Морозов та ін. – Черкаси : Вид. Чабаненко Ю.А., 2013. – Вип. 6. – С. 260–262.
 277. Касян А. Роль волості у розвитку сільської освіти на Правобережжі (друга половина XIX ст.) / Андрій Касян // Двадцять шоста березнева наук. сесія Осередку НТШ у Черкасах : матер. доп. на засіданнях секцій і комісій / За ред. В.В. Масненка. – Черкаси : Осередок НТШ у Черкасах, 2015. – С. 84–88.
 278. Касян А. Ставлення селянства Правобережної України до формування нового волосного устрою у другій половині XIX ст. / Андрій Касян // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія : історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – Вип. 2. – Ч. 2. – С. 26–30.
 279. Касян А. Статус та повноваження волосних посадовців на Правобережжі (друга половина XIX ст.) / Андрій Касян // Грані : науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах (далі – Грані). – Д., 2016. – № 4 (132). – Квітень. – С. 119–124.
 280. Касян А. Традиційне млинарство на Черкащині у другій половині XIX – на початку XX ст. / Андрій Касян // Записки Осередку НТШ у Черкасах : зб. наук. ст. – Матер. доповідей на засіданнях секцій і комісій / За ред. В.В. Масненка. – Черкаси : Осередок НТШ у Черкасах, 2012. – С. 24–26.

281. Качалов Н.В. О волостных и сельских судах в древней и нынешней России / Н.В. Качалов // Сборник государственных знаний. – С.Пб., 1880. – Т. VIII. – С. 102–145.
282. К истории церковно-приходских школ в Киевской епархии // Киев. епарх. ведом. – К., 1882. – № 10. – С. 181–182.
283. Киевлянин. – 1878. – 2 августа (№ 91). – С. 2.
284. Кистяковский А.Ф. Волостные суды, их история, настоящая их практика и настоящее их положение / Александр Федорович Кистяковский // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским РГО. – Т. 6. Юго-Западный отдел. – С.Пб. : [Б. и.], 1872. – С. 3–28.
285. Козаченко А.І. Повноваження волосного земства за “Тимчасовим положенням про волосне земське управління” 1917 року / Анатолій Іванович Козаченко // Вісник Національної академії правових наук України. – 2014. – № 1 (76). – С. 86–92.
286. Корнилов А.А. Крестьянская реформа / А.А. Корнилов. – С.Пб. : Типо-Литография Ф. Вайсберга и П. Гершунина, 1905. – 271 с.
287. Корнилов А.А. Крестьянское самоуправление по Положению 19 февраля / А.А. Корнилов // Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. – Т. 6. – М.: Изд-е И.Д. Сытина, 1911. – С. 137–157.
288. Королів-Старий В. Про народне самоврядування : (Земство) / Василь Королів-Старий. – К. : Час, 1917. – 32 с.
289. Крестьяноведение. Теория. История. Современность. Ежегодность. 1997 / Теодор Шанин, Гамза Алави, Виктор Данилов и др. ; под. ред. В. Данилова, Т. Шанина. – М. [Б. и.], 1997. – 380 с.
290. Крестьянский мир : новые источники и методологические подходы. Вторые чтения, посвященные 90-летию со дня рождения профессора Хамзы Фатыховича Усманова / Ин-т истории, языка и литературы Уфимского научного центра Российской академии наук, отв. ред. М.И. Роднов. – Уфа, 2013. – С. 244 – 251.

291. Куда идет Россия? ... Формальные институты и реальные практики / Под общ. ред. Т.И. Заславской. – М. : МВШСЭН, 2002. – 352 с.
292. Куда пришла Россия? ... Итоги социетальной трансформации / Под общ. ред. Т. И. Заславской. – М. : МВШСЭН, 2003. – 408 с.
293. Кулиш П.А. Обзор украинской словесности / Пантелеймон Александрович Кулиш // Основа. – 1861. – Квітень. – С. 69–90.
294. Кульчицький В.С. Історія держави і права України / В.С. Кульчицький, М.І. Настюк, Б.Й. Тищик. – Л. : Світ, 1996. – 289 с.
295. Купченко К.В. Волостное управление в Смоленской губернии второй половины XIX – начала XX в. // Universum : Общественные науки : электрон. научн. журн. – 2015. – № 7 (17). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://7universum.com/ru/social/archive/item/2427>.
296. Купченко К.В. Образование органов волостного и сельского управления в Смоленской губернии во второй половине XIX в. // Актуальные проблемы современного общества: вопросы социологии, политологии, философии и истории: материалы заочной научно-практической конференции. (17 декабря 2012 г.). – Новосибирск : Изд. “СибАК”, 2012. – С. 96–99.
297. Кучумова Л.И. Сельская община в России (вторая половина XIX в.) / Людмила Ивановна Кучумова. – М. : Знание, 1992. – 64 с.
298. Къ предстоящим выборам въ Государственную Думу // Киев. епарх. ведом. (Еженедельное издание). – 1905. – № 40. – (Воскресение, 2 октября). – С. 994–1002.
299. Лазаревский А. О собирании материалов для истории освобождения крестьян от крепостной зависимости в пяти губерниях Киевского учебного округа / Александр Лазаревский. – [Б. м. и г.]. – 8 с.
300. Левицкий О. О положении крестьян Юго-западного края во 2-й четверти XIX вв. / Орест Левицкий. – К. : Изд-во журнала “Киев. старина”, 1906. – 46 с.
301. Леонтьев А.А. Волостной суд и юридические обычаи крестьян / А.А. Леонтьев. – С.Пб. : Тип-я Н.К. Мартынова, 1895. – 140 с.

302. Леонтьев А.А. Законодательство о крестьянах после реформы / А.А. Леонтьев // Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. – С.Пб. : Тип-я Сытина, 1911. – Т. 6. – С. 160–162.
303. Лещенко М. Реформа 1861 року / Історія селянства Української РСР. – Т. 1 : Від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції / Микола Лещенко ; ред. кол. : В.А. Дядиченко (відп. ред.), М.Ю. Брайчевський, М.Н. Лещенко, К.І. Стецюк. Ін-т історії АН УРСР. – К. : Наук. думка, 1967. – С. 350–383.
304. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму / Микола Ничипорович Лещенко. – К. : Наук. думка, 1970. – 303 с.
305. Лещенко Н.Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г. (60-е годы XIX ст.) / Николай Ничипорович Лещенко. – К. : АН УССР, 1959. – 521 с.
306. Литвиненко С. (селянин). Селянські надії / С. Литвиненко // Хлебороб. – 1908. – № 5. – С. 56–58.
307. Лохматова А.І. Звільнення селян із громади як функція органів сільського самоврядування / Алла Іванівна Лохматова // Вісник Дніпропетровського ун-ту. Історія та археологія. – 2006. – Вип. 6. – С. 14–19.
308. Лохматова А.І. Земельно-розподільна власність селянських громад Півдня України в другій половині XIX століття / Алла Іванівна Лохматова // Укр. селянин. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2006. – Вип. 10. – С. 227–231.
309. Лохматова А.І. Інститут мирових посередників у контексті історії становлення органів місцевого самоврядування селянства Півдня України в другій половині XIX ст. / Алла Іванівна Лохматова // Вісник Дніпропетровського ун-ту. Історія та археологія. – 2001. – Вип. 9. – С. 126–138.
310. Лохматова А.І. Інститут сільських писарів України в другій половині XIX ст. / Алла Іванівна Лохматова // Укр. селянин. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2004. – Вип. 8. – С. 95–98.
311. Лохматова А.І. Мовна культура другої половини XIX ст.: чиновництво і українське селянство в документах діловодства / Алла Іванівна Лохматова //

Вісник Дніпропетровського ун-ту. Історія та археологія. – 2005. – Вип. 13. – С. 167–173.

312. Лохматова А.І. Пореформена громада як саморегульований соціальний організм південноукраїнського села другої половини ХІХ ст. / Алла Іванівна Лохматова // Наддніпрянська Україна : історичні процеси, події, постаті. – Д., 2003. – Вип. 2. – С. 133–144.
313. Лохматова А.І. Портрет волосного старшини в контексті історії пореформеного селянства / Алла Іванівна Лохматова // Вісник Дніпропетровського ун-ту. Історія та археологія. – 2004. – Вип. 12. – С. 15–21.
314. Лохматова А.І. Прийом селян до громади як функція органів сільського самоврядування в пореформеній Україні / Алла Іванівна Лохматова // Питання аграрної історії України та Росії. Матер. п'ятих наук. читань, присвяч. пам'яті професора Д.П. Пойди. – Д., 2004. – С. 53–58.
315. Лохматова А.И. Произведения художественной литературы как источник по истории крестьянства второй половины XIX века / Алла Ивановна Лохматова // Культурологічний вісник. – Запоріжжя, 2005. – Вип. 14. – С. 17–23.
316. Лохматова А.І. Селянське самоврядування пореформеної України в приговорах сільських сходів / Алла Іванівна Лохматова // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного ун-ту. – Запоріжжя, 2003. – Вип. XVI. – С. 41–55.
317. Лохматова А.І. Сільська поліція в системі селянського самоврядування в післяреформеній Україні / Алла Іванівна Лохматова // Вісник Черкаського ун-ту. Серія : історичні науки. – 2006. – Вип. 90. – С. 61–68.
318. Лохматова А.І. Сільські поселення Південної України в післяреформений період / Алла Іванівна Лохматова // Укр. селянин. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2008. – Вип. 11. – С. 237–240.
319. Лохматова А.І. Участь органів сільського самоуправління у сімейних розподілах селян південної України у другій половині ХІХ століття / Алла Іванівна Лохматова // Питання аграрної історії України та Росії. Матер. четвертих наук. читань, присвяч. пам'яті Д.П. Пойди. – Д., 2002. – С. 85–91.

320. Лохматова А.И. Участие органов крестьянского самоуправления в организации опекунов над малолетними сиротами в пореформенной Украине (вторая половина XIX – начало XX века) / Алла Ивановна Лохматова // Вісник Дніпропетровського ун-ту. Історія та археологія. – 2003. – Вип. 11. – С. 33–40.
321. Луговцова С.Л. Крестьянская реформа в Беларуси в воспоминаниях мировых посредников / Светлана Леонидовна Луговцова // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны : навук. зб. – Вып. 7 / Рэдкал. : С.М. Ходзін (адк. рэд.) і ін. – Мн. : БДУ, 2012. – С. 37–48.
322. Маскевіч Г. І. Сацыяльная арганізацыя сельскай грамады Беларусі ў 60–90-я гг. XIX ст. / Г.І. Маскевіч // Веснік БДУ. – 2007. – Сер. 3. – № 3. – С. 13–18.
323. Масненко В.В. Погляди В'ячеслава Липинського на аграрну реформу в Україні / Віталій Васильович Масненко // Укр. селянин. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2008. – Вип. 11. – С. 22–27.
324. Масненко В.В. Селянство в історичній концепції Михайла Грушевського / Віталій Васильович Масненко // Укр. селянин. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2004. – Вип. 8. – С. 47–50.
325. Мелкая земская единица / Сб. ст. К.К. Арсеньева, В.Г. Бажаева, П.Г. Виноградова и др. – 2-е изд. – С.Пб. : Тип-я товарищества “Общественная польза”, 1903. – 104 с.
326. Мелкая земская единица в условиях русской жизни / Мелкая земская единица в 1902–1903 гг. Сб. ст. : Вып. 2. – С.Пб. : Тип-я Сиб. акц. общ. Печати и писчебум. дела “Слово”, 1903. – С. 1–89.
327. Мельничук О.Ф. Адміністративний апарат та органи місцевого самоврядування на Поділлі у другій половині XIX століття / О.Ф. Мельничук. – Вінниця : Велес, 2001. – 192 с.
328. Милютин И.А. Основная земская единица в пределах прихода / И.А. Милютин. – С.Пб. : Знаменская типография инж. Г.А. Бернштейна, 1903. – 48 с.

329. Михайлюк О.В. Вплив освіти новоевропейського типу на культуру селянства України (початок ХХ ст.) / Олександр Володимирович Михайлюк // Укр. селянин. – Черкаси : ЧНУ ім. Б.Хмельницького, 2005. – Вип. 9. – С. 51–54.
330. Михайлюк О.В. Деякі особливості менталітету українського селянства в передреволюційний період (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Олександр Володимирович Михайлюк // Питання аграрної історії України та Росії. Матер. четвертих наук. читань, присвяч. пам'яті Д.П. Пойди. – Д. : ДНУ, 2004. – С. 96–101.
331. Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст. : Соціокультурні процеси : моногр. / Олександр Володимирович Михайлюк. – Д. : Інновація, 2007. – 456 с.
332. Михайлюк О.В. Соціокультурний підхід як методологія історичного дослідження / Олександр Володимирович Михайлюк // Укр. селянин. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2016. – Вип. 16. – С. 9–15.
333. Михайлюк О.В. Столипінська аграрна реформа в контексті процесів розселення сільського господарства на теренах Російської імперії / Олександр Володимирович Михайлюк // Укр. селянин. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2006. – Вип. 10. – С. 25–29.
334. Михайлюк О.В. Щодо “політичної програми” селянства України в період революції та громадянської війни / Олександр Володимирович Михайлюк // Укр. селянин. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2003. – Вип. 7. – С. 103–106.
335. Мітеров О. Матеріально-фінансова база селянського самоуправління Чернігівської губернії (1861–1917 рр.) / О. Мітеров // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2009. – № 2–3. – С. 58–67.
336. Мозговой В.Г. Кустарная промышленность и отхожие промыслы крестьян Киевской губернии / В.Г. Мозговой. – К., 1887. – 44 с.
337. Мойсієнко В.М. Характерні риси правового статусу селянства у пореформений період / Василь Миколайович Мойсієнко // Укр. селянин. – Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2001. – Вип. 3. – С. 177–179.

338. Мойсієнко В.М. Урядова політика в галузі місцевого самоврядування в другій половині XIX ст. / Василь Миколайович Мойсієнко // Укр. селянин. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2001. – Вип. 2. – С. 89–94.
339. Муравьев В.Н. Мелкая земская единица самоуправления в русском законодательстве / В.Н. Муравьев. – Новгород [Б. и.], 1912. – 107 с.
340. Нестеренко Л.О. Волосне управління в Чернігівській губернії у першій половині XIX ст. : Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Спец. 07.00.01 / Лідія Олександрівна Нестеренко. – Чернігів, 2009. – 20 с.
341. Никитина Н.П. Волостные писари в социальном пространстве псковской деревни второй половины XIX – начала XX в. / Наталия Павловна Никитина // Псков : научно-практический, историко-краеведческий журнал. – Псков : ПГУ, 2014. – № 41. – 42–49.
342. Никитина Н.П. Волостные старшины в системе крестьянского самоуправления и социальном пространстве псковской деревни (вторая половина XIX – начало XX в.) / Наталия Павловна Никитина // Органы государственной власти и местного самоуправления: традиции и современность: материалы международной научно-практической конференции / РАНХ и ГС ; ПсковГУ, ПГУ. – Псков, 2015. – С. 138–147.
343. Никитина Н.П. Деятельность волостных правлений Псковской губернии в пореформенный период / Наталия Павловна Никитина // Псковская губерния и ее архив: история и современность. – Псков : Псковская областная типография, 2001. – С. 40–43.
344. Никонов С.П. Крестьянский правопорядок и его желательное будущее / С.П. Никонов. – Х. : Тов-во “Печатня С.П. Яковлева”, 1906. – 330 с.
345. Никулин В.Н. Русская крестьянская община второй половины XIX века в советской историографии / В.Н. Никулин // Историография аграрной истории дореволюционной России. – Калининград [Б. и.], 1982. – С. 61–69.
346. Новая волость / Сост. Ю.В. Александровский. – С.Пб. : Изд. ред. “Новое законодательство”, 1909. – 278 с.
347. Носевич В.Л. Традиционная белорусская деревня в европейской перспективе / В.Л. Носевич. – Мн. : Тэхналогія, 2004. – 350 с.

348. Н.Т. Всесословная волость / Н.Т. // Киевлянин. – 1895. – 9 ноября. – № 310. – С. 1.
349. Олейниченко Н. Народное образование в Волынской губернии / Н. Олейниченко // Памятная книжка Волынской губернии на 1899 год / Под ред. Н.Н. Леонтьева. – Житомир : Изд-во Волын. губ. стат. комитета, 1899. – С. 55–76.
350. Осадчий Т. Брачные договоры у малороссов / Тихон Осадчий // Этнографическое обозрение. – 1893. – № 3. – С. 121–130.
351. Осадчий Т.И. Щербановская волость Елизаветградского уезда Херсонской губернии. Историко-этнографическое и хозяйственно-статистическое описание / Тихон Иванович Осадчий. – Херсон : Тип. О.Д. Ходушиной, 1891. – 112 с.
352. П.С. (сельский священник). Заметка о недостатке сочувствия к делу народного образования в недуховных сословиях Юго-Западного края / С.П. // ВЮЗЗР. – К., 1863. – Кн. 3. – Отд. IV. – С. 164–172.
353. Панютіч В.П. Істориографія аграрної історії Білорусі 1861–1917 гг. / В.П. Панютіч : монографія. – Мн. : ГНУ “Інститут історії НАН Білорусі”, 2005. – 262 с.
354. Патриотическое празднование 19 февраля 1882 г. крестьянами Водотыйской волости, Радомышльского уезда // Киев. епарх. ведом. – 1882. – № 6. – С. 105.
355. Перерва В.С. Учні церковнопарафіяльних шкіл Подільської єпархії ХІХ – початку ХХ ст. : спроба спектрального аналізу / Володимир Степанович Перерва // Освіта, наука і культура на Поділлі / Зб. наук. пр. – Кам’янець-Подільський : Оіюм, 2011. – Т. 17. – С. 12–20.
356. Петровська Н. Державна система нагляду і контролю за селянським самоврядуванням на Лівобережній Україні у другій половині ХІХ ст. / Наталія Петровська // Юридический вестник. – 2008. – № 2. – С. 56–62.
357. Петровська Н.В. Деякі органи селянського самоврядування на землях Лівобережної України у пореформений період / Наталія Володимирівна Петровська // Правове життя сучасної України: Тези доповідей Всеукраїнської наук. конф. (м. Одеса, 18–19 квітня 2008 р.). – О., 2008. – С. 71–72.

358. Петровська Н.В. Інститут мирових посередників як форма державного нагляду і контролю за селянським самоврядуванням у другій половині XIX ст. / Наталія Володимирівна Петровська // Актуальні проблеми політики. – 2008. – Вип. 33. – С. 420–425.
359. Петровська Н.В. Оскарження рішень волосних судів Лівобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. / Наталія Володимирівна Петровська // Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави : матер. Міжнародної наук. конф. молодих науковців, аспірантів і студентів. – О. : Фенікс, 2008. – С. 428–431.
360. Петровська Н.В. Покарання різками у практиці волосних судів Лівобережної України у другій половині XIX ст. / Наталія Володимирівна Петровська // Римське право і сучасність : матер. V Міжнародної наук.-метод. конф. (м. Одеса, 30–31 травня 2008 р.). – О., 2008. – С. 177–179.
361. Петровська Н.В. Розгляд волосними судами Лівобережної України цивільних позовів (друга половина XIX ст.) / Наталія Володимирівна Петровська // Сучасний вимір держави і права : зб. наук. пр. – Миколаїв : Вид-во “Іліон”, 2008. – С. 394–396.
362. Петровська Н.В. Сільське правління в лівобережних губерніях Наддніпрянської України (друга половина XIX ст.) / Наталія Володимирівна Петровська // Актуальні проблеми держави і права. – 2007. – Вип. 36. – С. 268–274.
363. Петровська Н.В. Сільське правління в системі органів селянського самоврядування : склад та організаційно-правові засади діяльності (на матеріалах лівобережних губерній Наддніпрянської України) / Наталія Володимирівна Петровська // Південноукраїнський правничий часопис. – 2007. – № 3. – С. 225–227.
364. Петровська Н.В. Сільське самоврядування на землях Лівобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. : Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Спец. 12.00.01 / Наталія Володимирівна Петровська. – О., 2009. – 20 с.

365. Поліщук Т.В. Євреї в соціально-економічних відносинах на Правобережній Україні в другій половині XIX – на початку XX арк. / Т.В. Поліщук // Український селянин. – Черкаси, 2000. – Вип. 1. – С. 58–60.
366. Портнова Т.В. “Киевский телеграф” проти “Киевлянина” : селянське питання на сторінках преси 1870-х рр. / Тетяна Володимирівна Портнова // Вісник Дніпропетровського ун-ту. Історія та археологія. – 2006. – Вип. 6. – С. 19–26.
367. Портнова Т.В. Любити і навчати : селянство в уявленнях української інтелігенції другої половини XIX століття / Тетяна Володимирівна Портнова. – Д. : Ліра, 2016. – 238 с.
368. Портнова Т.В. Селянство в уявленнях української інтелігенції 60-80-х років XIX століття : Автореф. дис... канд. іст. наук. Спец. 07.00.01 / Тетяна Володимирівна Портнова; Дніпропетровський національний ун-т. – Д., 2008. – 20 с.
369. Портнова Т.В. У кривому дзеркалі: тексти української інтелігенції про селянство XIX ст. / Тетяна Володимирівна Портнова // Питання аграрної історії України та Росії. Матер. шостих наук. читань, присвяч. пам'яті професора Д.П. Пойди. – Д., 2007. – С. 56–59.
370. Портнова Т.В. Сучасна історіографія історії українського селянства другої половини XIX – початку XX ст. : вплив зарубіжної інтелектуальної традиції / Тетяна Володимирівна Портнова // Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Історія та археологія. – Вип. 18. – Д., 2010. – С. 234–239.
371. Портнова Т.В. Українське селянство в системі уявлень національно-свідомої інтелігенції (друга половина XIX ст.) / Тетяна Володимирівна Портнова // Наддніпрянська Україна : історичні процеси, події, постаті. – 2007. – Вип. 5. – С. 176–184.
372. Портнова Т.В. Українське селянство у нотатках і спогадах мирових посередників / Тетяна Володимирівна Портнова // Грані. – 2006. – № 2. – С. 45–49.
373. Пособие для волостных судов, преобразованных по закону 12 июля / Сост. зем. нач. 5 уч. Козловского уезда В.Н. Снежков. – Козлов [Б. и.], 1904. – 324 с.

374. Поставнича М.В. Адміністративно-територіальний устрій на Черкащині в 1920–1930-х рр. / Марина Вікторівна Поставнича // Черкащина в контексті історії України. Матер. Першої наук.-краєзнавчої конф. Черкащини, присвяч. 50-річчя утворення Черкаської області. – Черкаси : Ваш Дім, вид. ПП Дикий О.О., 2004. – С. 253–258.
375. Приймак О.М. Селянство Південної України : соціальна історія кінця ХІХ – початку ХХ століть : моногр. / Олег Миколайович Приймак. – Запоріжжя : ЗНУ, 2012. – 458 с.
376. Присяжнюк Ю.П. Віра українських селян в “добрих царів” після скасування кріпацтва / Юрій Петрович Присяжнюк // Культура народів Причорномор’я. – 2001. – № 24. – С. 123–126.
377. Присяжнюк Ю.П. Волосний устрій Правобережної України в пореформений період (на матеріалах статистики та описів 1880–1890-х рр.) / Юрій Петрович Присяжнюк, Андрій Іванович Касян // Наукові записки [КДПУ ім. В. Винниченка]. Серія : історичні науки. – 2014. – Вип. 19. – С. 187–193.
378. Присяжнюк Ю.П. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина ХІХ ст. – 1905 р. / Юрій Петрович Присяжнюк, Леся Михайлівна Горенко // Укр. іст. журн. – 2000. – № 5. – С. 88–97.
379. Присяжнюк Ю.П. “Емансипація” 1861 р. очима пересічного хлібороба / Юрій Петрович Присяжнюк // Укр. селянин. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2001. – Вип. 2. – С. 94–96.
380. Присяжнюк Ю.П. “Малоросійський традиціоналізм” другої половини ХІХ – початку ХХ ст. : анахронізм епохи чи імператив селянського “серця”? / Юрій Петрович Присяжнюк // Наукові праці. – Т. 10. Історичні науки. – Миколаїв : МФ НаУКМА, 2001. – С. 45–49.
381. Присяжнюк Ю.П. Ментальні “почування” українського селянства в умовах проведення столипінської аграрної реформи / Юрій Петрович Присяжнюк // Укр. селянин. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2006. – Вип. 10. – С. 22–25.

382. Присяжнюк Ю.П. Ментальність і ремесло історика. Методологічна парадигма селянствознавчих студій в Україні на зламі XX–XXI ст. / Ю.П. Присяжнюк. – Черкаси : Вертикаль, 2006. – 122 с.
383. Присяжнюк Ю.П. Ментально-регіональна феноменологія українських селян (у посткріпосний період) / Юрій Петрович Присяжнюк // Україна соборна : зб. наук. ст. – Вип. 4. – Т. 2. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2006. – С. 85–90.
384. Присяжнюк Ю.П. Методологічний інструментарій сучасної історичної науки: актуалізація ролі досліджень / Юрій Петрович Присяжнюк // Міжнародний наук. конгрес “Українська історична наука на порозі XXI століття” (м. Чернівці, 16–18 травня 2000 р.). Доп. та повідомл. / Відп. ред. : Л. Винар, Ю. Макар. – Чернівці : Рута, 2001. – Т. 3. – С. 387–392.
385. Присяжнюк Ю.П. “Нариси по історії села Колодистого Тальнівського району Черкаської області” Ю.Г. Поліщука як джерело дослідження історії українського селянства XIX – першої половини XX ст. (антропологічний підхід) / Юрій Петрович Присяжнюк // Укр. селянин. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2003. – Вип. 7. – С. 14–16.
386. Присяжнюк Ю.П. Особливості діяльності волосних писарів Правобережної України (друга половина XIX ст.) / Юрій Петрович Присяжнюк, Андрій Іванович Касян // Історико-географічний дискурс проблем геосфери : матер. Міжнародної наук.-практ. інтернет-конф. (м. Мелітополь, 16 травня 2016 р.) : зб. наук. пр. / За ред. Л.М. Даценко. – Мелітополь : МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2016. – С. 260–266.
387. Присяжнюк Ю.П. “Праця” як цінність у колективній психології українських селян посткріпосницької епохи (на матеріалах Наддніпрянської України) / Юрій Петрович Присяжнюк // Україна модерна. – Л., 2001. – Чис. 6. – С. 47–58.
388. Присяжнюк Ю.П. Ринкова еволюція суспільства і ментальність українських хліборобів: деякі аспекти взаємодії в посткріпосницьку епоху / Юрій Петрович Присяжнюк // Вісник Луганського державного педагогічного університету ім. Т. Шевченка. Серія : історичні науки. – 2002. – № 2. – С. 164–172.

389. Присяжнюк Ю.П. Соціально-господарська взаємодія українських селян і колоністів : ментальний аспект (на матеріалах Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст.) / Юрій Петрович Присяжнюк // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. – 2001. – № 5. – С. 19–24.
390. Присяжнюк Ю.П. Традиції господарювання як мірило україно-єврейських відносин на селі (XIX – початок XX ст.) / Юрій Петрович Присяжнюк // Укр. селянин. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2002. – Вип. 5. – С. 234–239.
391. Присяжнюк Ю.П. Українське селянство XIX–XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм / Юрій Петрович Присяжнюк. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2002. – 120 с.
392. Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянської України : соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. / Юрій Петрович Присяжнюк. – Черкаси : Вертикаль, 2007. – 640 с.
393. Присяжнюк Ю. Соціальне становище українського селянства Правобережної України в 60–90 рр. XIX ст. / Юрій Присяжнюк : дис... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Донецький державний університет. – Донецьк, 1997. – 194 с.
394. Правосудов С.А. Вопросы местного самоуправления в трудах членов Вольного экономического общества / Сергей Александрович Правосудов : дисс... канд. ист. наук : спец. 07.00.02 / Государственный ун-т управления. – М., 2001. – 186 с.
395. Пушкарев С.Г. Очерк истории крестьянского самоуправления в России / С.Г. Пушкарев. – Прага [Б. и.], 1924. – 43 с.
396. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / Олександр Петрович Реєнт. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. – 340 с.
397. Реннигъ Р.Ф. Мелкие кредиты въ Волынской губерніи / Р.Ф. Реннигъ // Сельско-хозяйственная хроника Волынской губернии. – 1910. – № 1. – Житомиръ : Электрическая типография товарищества Н.А. Бродовичъ. – С. 34–44.
398. Різник Ю.М. Поштово-телеграфні ощадні каси Правобережної України в умовах розвитку ринково-капіталістичних відносин (друга половина XIX –

- початок XX ст.) / Юлія Миколаївна Різник // Укр. селянин. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2014. – Вип. 14. – С. 125–127.
399. Ровинский К. Мелкая земская единица (участковое земство). Очерки и опыты / К. Ровинский. – С.Пб., 1903. – 268 с.
 400. Розенштейн М.Л. Практическое руководство для ведения дел у мировых судей, земских начальников, в волостных судах, верхних сельских судах, съездах, губернских присутствиях / М.Л. Розенштейн. – С.Пб. : Законоведение, 1914. – 391 с.
 401. Рум'янцев О.В. Правове положення волосних судів (друга половина XIX – початок XX ст.) : Автореф. дис... канд. юрид. наук. Спец. 12.00.01 / Олексій В'ячеславович Рум'янцев. – Х., 2013. – 21 с.
 402. Румянцев А.В. Усовершенствование волостного суда по закону “О земских участковых начальниках” от 12 июля 1889 г. / Алексей Вячеславович Румянцев. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: kharkov.ua/index.com_contenttask
 403. Русов О. Видатки 8-ми українських губерній на початкову народну освіту / О. Русов // Світло. – 1914. – № 7–8. – С. 27–33.
 404. Самоуправление крестьянского сельского и волостного общества. – М. : Тип-я Т-ва И.Д. Сытина, 1905. – 143 с.
 405. Світленко С.І. Постать Мусія Кононенка у контексті формування і становлення національної самосвідомості українського селянина пореформеної доби / Сергій Іванович Світленко // Укр. селянин. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2002. – Вип. 5. – С. 40–44.
 406. Священко З.В. Проблема реформування селянського управління в проєкті аграрної реформи редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ Російської імперії / Зінаїда Василівна Священко // Укр. селянин. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2015. – Вип. 15. – С. 71–73.
 407. Селіхов Д. Волосні суди в Україні: організація, діяльність та місце в селянському самоврядуванні після аграрних реформ 1861–1866 років / Д. Селіхов // Питання держави і права. Вісник Академії правових наук України. – 2007. – №1 (48). – С.117–128.

408. Скалоп В.Ю. Земские взгляды на реформу местного управления / В.Ю. Скалоп. – С.Пб. (Б. и.), 1884. – 74 с.
409. Словечко о гимназиях западно-русского края // ВЮЗЗР. – К., 1864. – Т. 4. – Ноябрь. – С. 135–141.
410. Соколов Н.И. Об учреждении в России сельской почты / Н.И. Соколов // Почтово-телеграфный журнал. – 1897. – № 2. – С. 254–266.
411. Соцький Ю.Ф. Волосний суд у системі судових установ Російської імперії другої половини ХІХ ст. : структура та судові практики / Ю.Ф. Соцький // Ученые записки Таврического национального ун-та им. В.И. Вернадського. Серия : юридические науки. – Т. 25 (64). – 2012. – № 1. – С. 39–45.
412. Столпянский Н. Девять губерний западного края в топографическом, геогностическом, статистическом, экономическом, этнографическом и историческом отношениях / Н. Столпянский. – С.Пб. [Б. и.], 1866. – 200 с.
413. Страхов М.М. Місцеве селянське самоврядування в Україні за реформою 1861 р. / М.М. Страхов // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – 2004. – Вип. 7. – С. 83–90.
414. Страховский И.М. Крестьянский вопрос в законодательстве и в законосовещательных комиссиях после 1861 г. / И.М. Страховский // Крестьянский строй. – С.Пб. : Беседа, 1905. – Т. 1. – С. 40–54.
415. Суд над штундистами // Киев. епарх. ведом. – 1890. – № 20 (15 июня). – С. 342–343.
416. Талмачова С.А. Эвалюцыя дзейнасці органаў сялянскага самакіравання (1861–1914 гг.) С.А. Талмачова // Гісторыя Беларусі перыяду капіталізму: дапаможнік. У 5 ч. Ч. 2. Актуальныя праблемы аграрнай гісторыі / склад. А.П. Жытко і інш.; пад агул. рэд. А. П. Жытко. – Мн. : БДПУ, 2007. – 234 с. – С. 5–109. – [Электронний ресурс]. – Режим доступу : <http://elib.bspu.by/handle/doc/3151>.
417. Тальберг Н.Г. Организация сельского управления. По поводу проекта комиссии Министерства внутренних дел / Н.Г. Тальберг. – К., 1904. – 80 с.
418. Темірова Н. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н. Темірова. – Донецьк : ДонНУ, 2003. – 320 с.

419. Тиводар М.П. Традиційні форми випасу худоби в Українських Карпатах другої половини XIX – середини XX ст. / Михайло Петрович Тиводар // Народна творчість та етнографія. – 1986. – № 6. – С. 26–32.
420. Тимошик М. Село в майновому й адміністративному поділі / Микола Тимошик // Село : У 2-х т. – Т. 1 : Зійти з безпам'ятства / Передм. С. Колесника. – К. : Ярославів Вал, 2017. – С. 62–74.
421. Ткач М.П. Правове регулювання діяльності установ дрібного кредиту Російської Імперії у кінці XIX – на початку XX століття / М.П. Ткач // Правовий вісник Української академії банківської справи. – 2011. – № 1 (4). – С. 19–22
422. Токць С. Савецкая гістарыграфія беларускага сялянства перыяду Расійскай імперыі / Сэргей Токць // Гістарычны Альманах. – Т. 10. – 2004. – С. 45–73.
423. Фареній І.А. Вплив селянської реформи 1861 р. на поширення ідей кооперації / Ігор Анатолійович Фареній // Укр. селянин. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2001. – Вип. 2. – С. 106–108.
424. Френкель З.Г. Волостное самоуправление. Его значение, задачи и взаимоотношения с кооперацией (переиздание по заказу Министерства региональной политики РФ) / Захарий Григорьевич Френкель. – М. : РИЦ “Муниципальная власть”, 1999. – 88 с.
425. Френкель З.Г. Волостное хозяйство его значение и задачи в благоустройстве местной жизни / Захарий Григорьевич Френкель. – Ленинград : Финансовое издательство НКФ СССР Северно-Западное областное отделение, 1926. – 76 с.
426. Френкель З. Задачи местных волостных органов в деле развития благоустройства / Захарий Френкель. – Петроград [Б. и.], 1924. – 65 с.
427. Франко І. “Громада” і “задруга” серед українського народу в Галичині і на Буковині / Іван Франко // Зібр. тв. – Т. 44. – Кн. 1. – С. 480–489.
428. Характер и деятельность прежних мировых посредников в Западном крае // ВЮЗЗР. – К., 1864. – № 9. – С. 360–370.
429. Церковно-приходские попечительства // Киев. епарх. ведом. – К., 1882. – № 23. – С. 428–432.

430. Цытович Н. М. Сельское общество, как орган местного управления / Н. М. Цытович. – К.: тип. Имп. ун-та Св. Владимира: АО печ. и изд. дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1911. – 233 с.
431. Чабан А.Ю. Чи є художня література історичним джерелом? / Анатолій Юзефович Чабан, Світлана Юріївна Обрусна // Вісник Черкаського університету. Серія : історичні науки. – Черкаси, 2001. – Вип. 27. – С. 3–11.
432. Чиркин С.А. Сельские и волостные банки Вятской губернии в конце XIX – начале XX вв. / С.А. Чиркин // Современные научные исследования и инновации. – 2014. – № 4. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://web.snauka.ru/issues/2014/04/33682>
433. Что подготовило почву для штундизма? // Киевлянин. – 1875. – 12 августа (№ 95). – С. 1, 3.
434. Шамара С.О. Місце сільської інтелігенції в українському традиційному суспільстві другої половини XIX – початку XX ст. / Сергій Олександрович Шамара // Укр. селянин. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2001. – Вип. 2. – С. 134–137.
435. Шандра В.С. Управа волосна / Валентина Степанівна Шандра // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол. : В.А. Смолій (голова) та ін. ; Ін-т історії України НАН України. – К. : Наук. думка, 2013. – Т. 10 : Т–Я. – С. 237.
436. Шапиро А.Л. Проблемы генезиса и характера русской общины в свете новых изысканий советских историков / Александр Львович Шапиро // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Вып. VI. – Вологда, 1976. – С. 140–148.
437. Шаровкин И.С. Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии / И.С. Шаровкин. – Х. : Изд-во Харьк. губ. стат. комитета, 1896. – С. 10–15.
438. Шевченко Л. Звичаї, пов'язані з закладанням будівлі / Л. Шевченко // Первісне громадянство і його пережитки на Україні. – К. [Б. в.], 1926. – С. 87–95.
439. Шеломенцев-Терський С.В. Перемильська волость XI–XIII ст. / Святослав Володимирович Шеломенцев-Терський // VII Подільська історико-краєзнавча

- конференція (секція археології) : Тези доповідей. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 53–54.
440. Шишкарєва Т.Н. Крестьянское общественное управление в 1861–1900 гг. / Татьяна Николаевна Шишкарєва : дисс... канд. ист. наук. Спец. : 07.00.02 / Юго-Западный государственный ун-т. – Курск, 2013. – 190 с.
441. Шляхов О.Б. Україна в умовах модернізації та загострення соціального конфлікту (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) : моногр. / Олексій Борисович Шляхов. – Д. : ЛПРА, 2016. – 400 с.
442. Шрейдер Г. Мелкая земская единица в условиях русской жизни / Г. Шрейдер / Мелкая земская единица в 1902–1903 гг. : сб. ст. – Вып. 2. – С.Пб. : Тип-я Сиб. акц. общ. Печати и писчебум. дела “Слово”, 1903. – С. 1–89.
443. Шумахер А. О жизни и деяниях императора Александра II-го. Истор. рассказ для народ. чтения / А. Шумахер. – С.Пб. : Тип. С. Добродеева, 1886. – 165 с.
444. Яворский Н.Д. Почтовые операции при волостных правлениях и на станции железных дорог в 1902–1912 гг. / Н.Д. Яворский // Почтово-телеграфный журнал. – Отдел неофициальный. – 1913. – Июнь. – С. 460–470.
445. Якубович А. Крестьянское самоуправление / А. Якубович. – С.Пб. : Тип-я Вошинского, 1883. – 37 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Дані про кількість повітів, волостей, сільських громад, дворі кількість населення та дворів в українських губерніях на 1885 р.

Губернії/регіони	Чисельність					
	повітів	Волосте й	селищ	дворів	населення *	землі (дес.)**
Київська губернія	12	289	2362	269864	1765573	1948549 1398323 (71,8%)
Подільська губернія	12	151	2680	247156	1545665	1671186 1260234 (75,4%)
Волинська губернія	12	264	3927	175263	1344817	2186745 1351065 (61,8%)
Правобережна Україна	36	704	8969	692284	4656055	5806480 4009622 (69,1%)
Харківська губернія	11	262	3043	261852	1591524	2591153 1971327 (76,1%)
Полтавська губернія	15	246	5990	314793	1866949	1928623 1521289 (78,9%)
Чернігівська губернія	15	173	2651	249708	1415913	1886644 1330492 (70,5%)
Лівобережна Україна	41	681	11684	826353	4874386	6406420 4823108 (75,3%)
Катеринославська губернія	9	265+5 євр.=270	1903+2 1 євр.=19	184085+ 933 євр.=	1141402+ 10418 євр.=	2603558 1529457 (58,7%)

			24	85018	1151820	
Херсонська губернія	6	231	1968	168051	952975	2175468 1405890 (64,6%)
Таврійська губернія	8	100	791	84904	564925	1963926 1206485 (61,4%)
Південна Україна	23	596+5 євр.=60 1	4662+21 євр.=46 83	437040+ 933 євр.= 437973	2659302+ 10418 євр.= 2669720	6742952 4141832 (61,4%)
Усього	100	1981+5 євр.=19 86	25315+2 1 євр.= 25336	1955677 +933 євр.= 1956610	12189743 + 10418 євр.= 12200161	18955852 12974562 (68,4%)

* Це дані про селянське населення, яке входило до складу волостей, а не про всіх наявних мешканців на цих територіях.

** Ідеться про надільну землю, що перебувала в користуванні селян. Конкретно в таблиці наведено статистичні дані про: а) загальний обсяг землі, б) орну частину землі, в) відсоток орної землі до всієї.

Таблицю складено на матеріалах Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, які були опубліковані в 1885 р.

**Кількість паспортів видана волосними старшинами
Київської губернії протягом 10 років (1886–1895)**

Рік	Кількість паспортів
1886	47739
1887	59472
1888	68800
1889	72126
1890	87457
1891	85822
1892	85114
1893	134337
1894	133776
1895	131169
Усього	905812

Додаток В

Розподіл сільських і волосних банків Волинської губернії за часом появи

Рік	Кількість банків	Рік	Кількість банків
1890	1	1900	5
1891	3	1901	12
1893	2	1902	6
1898	2	1903	7
1899	12	1904	13

Дані про операції волосних (сільських) банків Волинській губернії

Рік	число закладів	кількість позичальників	основний капітал	вклади і займи	позички	гроші, % папер. та інше	баланс	непогашені позички	% непогашених позичок
1904	63	21257	26361	246576	488531	21656	510187	87664	17,9
1907	64*	27595	34699	382838	712693	17882	730575	280016	39,1

*додатково внесено у зведений звіт Сербівський волосний банк, Новгород-Волинського повіту.

Список публікацій здобувача

ПУБЛІКАЦІЇ

1. Касян А.І. Волосний писар ХІХ ст. у рецепції сучасників / А. Касян // Вісник Черкаського університету. Серія : історичні науки. – Черкаси, 2013. – № 9 (262). – С. 72–77.
2. Касян А.І. Волосне управління Правобережної України в юридичних актах “довгого” ХІХ ст. / А.І. Касян // Вісник Черкаського університету. Серія : історичні науки. – Черкаси, 2013. – № 29 (282). – С. 96–102.
3. Касян А.І. Проект всестанової волості як вияв кризи існуючого селянського самоврядування / А.І. Касян // Гуржіївські історичні читання : зб. наук. пр. / Ред. кол. : В.А. Смолій, О.І. Гуржій, А.Г. Морозов та ін. – Черкаси : Вид. Чабаненко Ю.А., 2013. – Вип. 6. – С. 260–262.
4. Касян А.І. Звичаєво-правові аспекти діяльності волосних посадовців у губерніях Наддніпрянщини (друга половина ХІХ ст.) / А.І. Касян // Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Science. – 2013. – № 12. – С. 57–62.
5. Касян А. Волосний устрій Правобережної України в пореформений період (на матеріалах статистики та описів 1880–1890-х рр.) / Ю. Присяжнюк, А. Касян // Наукові записки. Серія : історичні науки. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. – Вип. 19. – С. 187–193.
6. Касян А. Ставлення селянства Правобережної України до формування нового волосного устрою у другій половині ХІХ ст. / А. Касян // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія : історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – Вип. 2. – Ч. 2. – С. 26–30.
7. Касян А.І. Волость як суспільно-територіальна форма сільської громади / А.І. Касян // Вісник Черкаського університету. Серія : історичні науки. – Черкаси, 2014. – № 9 (302). – С. 57–61.

8. Касян А. Доба модерну на історіографічних перехрестях українського та білоруського гранднративів / А. Касян // Принади і пастки сусідської пам'яті : рецепція історичного простору “Україна – Білорусь” : кол. моногр. / Керів. автор. кол. В.В. Масненко. – Черкаси : ФОП Гордієнко Є.І., 2016. – С. 127–138.
9. Касян А. Статус та повноваження волосних посадовців на Правобережжі (друга половина XIX ст.) / А. Касян // Грані : науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Д., 2016. – № 4 (132). – Квітень. – С. 119–124.

ТЕЗИ

10. Касян А. Історична семантика поняття “волость” / А. Касян // VII Богданівські читання : Матеріали Всеукраїнської наукової конференції : зб. наук. пр. / Ред. кол. : В. Масненко, Ю. Присяжнюк, В. Гарнага та ін. – Черкаси : Вертикаль, 2011. – С. 110–113.
11. Касян А. Етимологія поняття “волость” від княжої Русі до початку XX ст. / А. Касян / Питання аграрної історії України та Росії : Матеріали IX наукових читань, присвячених пам'яті Д. Пойди : зб. наук. пр. / Редкол. : В. Іваненко (відп. ред.), Ю. Присяжнюк та ін. – Д. : ПФ Стандарт-Сервіс, 2012. – С. 23–31.
12. Касян А. Образ волосного писаря в творах Г. Квітки-Основ'яненка та М. Астирєва / А. Касян // XXIV березнева наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах : Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій, 11–27 березня 2013 р. / За ред. В.В. Масненка. – Черкаси : Осередок НТШ у Черкасах, 2014. – С. 84–88.
13. Касян А. Роль волості у розвитку сільської освіти на Правобережжі (друга половина XIX ст.) / А. Касян // XXVI березнева наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах : Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій / За ред. В.В. Масненка. – Черкаси : Осередок НТШ у Черкасах, 2015. – С. 84–88.

- 14.Касян А. Особливості ротації волосних посадовців у “Північно-Західному” та “Південно-західному краї” Російської імперії / А. Касян // XXVII березнева наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах : Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій (присвячується 150-ти річчю від дня народження М. Грушевського) / За ред. В.В. Масненка. – Черкаси : Осередок НТШ у Черкасах, 2016. – С. 48–51.
- 15.Касян А. Механізм ротації волосних посадовців на Правобережжі (друга половина XIX ст.) / А. Касян // Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції “Білі плями” в історії України / Укл. О.В. Оніщенко. – Чернігів : ЧОППО ім. К.Д. Ушинського, 2016. – С. 23–29.
- 16.Касян А. Особливості діяльності волосних писарів Правобережної України (друга половина XIX ст.) / А. Касян, Ю. Присяжнюк // Історико-географічний дискурс проблем геосфери : матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Мелітополь, 16 травня 2016 р.) : зб. наук. пр. / За ред. Л.М. Даценко. – Мелітополь : МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2016. – С. 260–266.